

भाषालोक

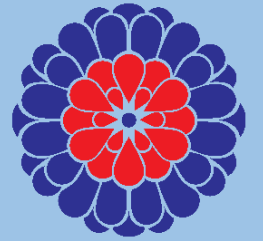
(अनुसन्धानमूलक पत्रिका)

२०८१

भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

भाषालोक

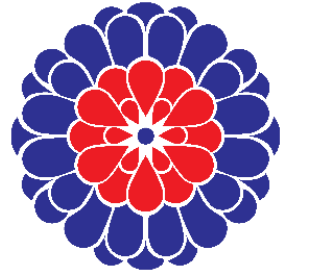
(अनुसन्धानमूलक पत्रिका)

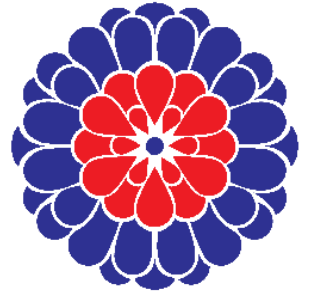
२०८१

भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

भाषालोक (अनुसन्धानमूलक पत्रिका) २०८१

प्रकाशक: भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं.: ०१-५२४२२३३, ०१-५२४२५३४, ०१-५२४२०४६

अडियो नोटिस बोर्ड नं. : १६१८०७०७२४२७२

इमेल: language.commission2016@gmail.com

वेबसाइट: www.languagecommission.gov.np

भाषालोक

(अनुसन्धानमूलक पत्रिका)

२०८१

संरक्षक

मा. डॉ. गोपाल ठाकुर

अध्यक्ष, भाषा आयोग

प्रधान सम्पादक

मा. डा. अमरराज गिरी

सम्पादक मण्डल

मा. कृष्णप्रसाद न्यौपाने

मा. मातृकाप्रसाद पोखरेल

मा. गोपालजी प्रसाद सर्राफ

मा. डा. पुष्करराज भट्ट

मा. सुरेश मानन्धर

कार्यकारी सम्पादक

डा. लोकबहादुर लोप्चन

का. मु. सचिव, भाषा आयोग

सम्पादन सहयोगी

उपसचिव, रमा अर्याल पन्थी

उपसचिव, कमला भण्डारी पाण्डे

उपसचिव, राजेन्द्र प्रसाद पौडेल

शाखा अधिकृत, निर्मल कुमार राई

कम्प्युटर अपरेटर, उपेन्द्र प्रसाद चौधरी

कम्प्युटर अपरेटर, भुपेन्द्र प्रसाद जोशी

भाषालोक (अनुसन्धानमूलक पत्रिका)

२०८१

भाषा सम्पादन

मा. डॉ. गोपाल ठाकुर

डा. लोकबहादुर लोप्चन

प्रकाशक

भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

© भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

प्रकाशन: २०८१ साल फागुन

यस सामग्रीमा समावेश भएका विचारहरू लेखक वा प्रस्तोताका निजी कुरा हुन्, यसबाट आयोगको औपचारिक धारणा वा विचारको प्रतिनिधित्व गरिएको मानिँदैन। यस स्मारिकाका सम्बन्धमा कुनै सुझाव भएमा भाषा आयोगको इमेल ठेगाना language.commission2016@gmail.com मा पठाउनु हुन वा आयोगमा उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुन अनुरोध छ।

प्रकाशकीय

भाषा सञ्चारको माध्यम मात्र नभएर सभ्यता र संस्कृतिको संवाहक पनि हो। बहुभाषिकता नेपालको वैशिष्ट्य हो। नेपालका भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्दै भाषालाई जीवन्त राख्न नसकेमा हाम्रा मौलिक सभ्यता र संस्कृति क्रमशः लोप हुँदै पहिचान नै सङ्कटमा पर्ने हुन सक्दछ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भाषा आयोग गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरी भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकास सम्बन्धमा स्पष्ट जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ। संविधानप्रदत्त जिम्मेवारी तथा भाषा आयोग ऐन, २०७४ का प्रावधानअनुरूप स्थापनाकालदेखि नै आयोगले सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारणका आधार तयारी, भाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकास, मातृभाषाको स्तर मापन र शिक्षामा प्रयोग सम्भाव्यताको अध्ययन, भाषा पुस्तान्तरणका लागि भाषा कक्षा सञ्चालन, लोकवार्ता सङ्कलन, नेपालका सबै भाषाहरूको प्रविधियुक्त अभिलेखन, समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण, भाषा एवम् लिपिको अध्ययन अनुसन्धान क्षेत्रमा कार्यहरू गर्दै आइरहेको छ।

भाषा आयोगले संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाट सन् २०२२ देखि २०३२ को दशकलाई अन्तर्राष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशकका रूपमा मनाउन गरिएको घोषणालाई समेत मध्यनजर गर्दै भाषा विज्ञहरूका अनुसन्धानमूलक लेखहरूलाई सङ्कलन गरी **भाषालोक** (अनुसन्धानमूलक पत्रिका, २०८१) प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेको छ। यस पत्रिकामा विद्वान् लेखकहरूबाट प्राप्त १५ ओटा लेखहरू समावेश गरिएको छ। नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा खण्ड गरी दुई भागमा संयोजन भएको पत्रिकामा नेपालको संविधानले आयोगलाई तोकेका जिम्मेवारीअनुरूप लेखहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। यसअनुसार क्रमशः सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण, भाषाको संरक्षण तथा संवर्धन, मातृभाषामा शिक्षा र अध्ययन अनुसन्धानसँग सम्बद्ध लेखहरू रहेका छन्।

यस अनुसन्धानमूलक पत्रिकालाई प्रकाशन कार्यमा लेखहरूको संयोजन र सम्पादन गरी पुस्तकाकारमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउनुहुने प्रधान सम्पादक मा. सदस्य डा. अमरराज गिरीसहित आयोगमा सम्पादक मण्डलका माननीय सदस्यज्यूहरू तथा अध्ययन अनुसन्धान गरी आफ्ना अमूल्य लेखहरू उपलब्ध गराई गुन लगाउनु हुने विद्वान् लेखकहरूप्रति आयोग कृतज्ञ छ। कार्यकारी सम्पादकको भूमिकामा रहनु हुने का. मु. सचिव डा. लोकबहादुर लोप्चन सम्पादक उपसचिवहरू श्री रमा अर्याल पन्थी, श्री कमला भण्डारी पाण्डे, श्री राजेन्द्र प्रसाद पौडेल, शाखा अधिकृत श्री निर्मल कुमार राई साथै प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने आयोगका सम्पूर्ण कर्मचारीहरू एवम् सामग्रीको कम्प्युटर सेटिङ तथा डिजाइन गर्ने कम्प्युटर अपरेटर भूपेन्द्र प्रसाद जोशी धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। अन्त्यमा यस पत्रिकालाई अझ स्तरीय बनाउँदै लैजान आयोग विज्ञ तथा पाठकवर्गबाट अनुसन्धानमूलक लेखहरूका साथै रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दछ।

भाषा आयोग

विषय सूची

प्रकाशकीय

विषय सूची

खण्ड एक

सरकारी कामकाजको भाषा

- नेपालमा भाषा र भाषा आयोगको स्थापना: सामर्थ्य र चुनौतिहरू
- डॉ. गोपाल ठाकुर १
- नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीतिका आधारहरू - डा. पुष्करराज भट्ट १९
- कर्णाली प्रदेशको वर्तमान भाषिक स्थिति - प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरी ३१

खण्ड दुई

भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

- मधेश प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू - श्री गोपाल अशक ४५
- लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको वर्तमान अवस्था - श्री हंसावती कुर्मी ६२
- सीमान्तकृत आदिवासी समुदायमा भाषिक औपनिवेशीकरणको प्रभाव
- श्री बेचन उराँव ८२
- डोट्याली भाषाका केही विशिष्ट पक्षहरू - श्री जगन्नाथ आत्रेय ९१

खण्ड तीन

मातृभाषामा शिक्षा

- मातृभाषा पाठ्यक्रमको अवधारणा र अभ्यास - श्री कञ्जोक लामा १०२
- शिक्षा प्रणालीमा अवधी भाषा: सन्दर्भ मातृभाषा शिक्षा - श्री विक्रममणि त्रिपाठी ११६
- दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको अवस्था - श्री सूचिता कुमारी यादव १२८

खण्ड चार

अध्ययन तथा अनुसन्धान

- अछामी भाषामा नाम र क्रियाविशेषणको वचन र लिङ्गगत सङ्गति
- डा. हर्कबहादुर शाही १४०

English Language Section १५४

- The Second Languages of Nepal in the 2021 Census
- Prof. Dr. Dan Raj Regmi १५५
- Federalization of Language and Education in Nepal: Resistance to Change
at Federal, Provincial, and Local Levels - Dr. Lok B. Lopchan १७५

खण्ड एक

सरकारी कामकाजको भाषा

नेपालमा भाषा र भाषा आयोगको स्थापना: सामर्थ्य र चुनौतिहरू

डॉ. गोपाल ठाकुर

लेखक परिचय

मधेश प्रदेश, बारा जिल्ला, सिम्रौनगढ - ८ निवासी डॉ. ठाकुरले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट भोजपुरी व्याकरण शीर्षकमा भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गर्नुभएको छ। संविधान सभाको सदस्य हुँदा उहाँले सांस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिका सदस्य तथा भाषा उपसमितिका संयोजकको भूमिका निर्वाह गर्नुभएको थियो। पेशागत रूपमा शिक्षण, प्राध्यापनसँग जोडिनु भएका डॉ. ठाकुर एक दशकभन्दा बढी समय रेडियो नेपालमा हिन्दी, भोजपुरी, अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषाहरूमा समाचार सम्पादन, अनुवाद र वाचन कार्यमा वरिष्ठ सम्पादकसम्मको भूमिका निर्वाह गरिसक्नु भएको छ। उहाँका भोजपुरी व्याकरणसहित एक दर्जन जति भाषा र सहित्यका मौलिक, अनुसन्धानात्मक तथा अनुवाद ग्रन्थहरू प्रकाशित छन्। उहाँ भाषा आयोगले मधेश प्रदेशमा गर्दै आएका विभिन्न अनुसन्धान तथा प्राज्ञिक गतिविधिहरूमा संलग्न हुँदै आउनुभएको छ।

लेखसार

नेपालको संविधानको धारा २८७ अनुसार २०७३ भाद्र २३ मा गठन भएको भाषा आयोगले पूर्णता प्राप्त गर्न ढिलाइ भए तापनि वि.सं. २०७९ मा थप सदस्यहरूको नियुक्ति गरियो। आयोगले २०७८ भाद्र २१ मा सरकारी कामकाजको लागि भाषाको सिफारिस गर्‍यो। तर बजेट अभावका कारण आयोगका कार्यक्रमहरू प्रभावित भएका छन्। उदाहरणका लागि आ.व. २०७८/०७९ मा २१.८५% मात्र कार्यक्रम विकास भएको थियो भने वि.सं. २०८०/८१ मा कार्यक्रमतर्फ शून्य बजेटमा झरेको थियो।

नेपालको संवैधानिक प्रावधानबमोजिम बहुभाषिक राज्यमा रूपान्तरण गर्न चुनौतिपूर्ण छ। मातृभाषामा शिक्षाको अवस्था पनि कमजोर छ भने आयोगले सिफारिस गरेअनुसार सवारी साधनमा इम्बोस्ड नम्बर देवनागरी अङ्कमा लागू हुन बाँकी छ। यस भाषा आयोगको मुख्य चुनौति भनेको बहुभाषिक चरित्रलाई स्वीकार गरेर राज्यका लागि यसलाई अति आवश्यक पक्षको रूपमा आत्मसात गर्नु हो।

कुञ्जिका शब्दहरू : सरकारी कामकाजको भाषा, बहुभाषिकता, मातृभाषा, राष्ट्रभाषा, मातृभाषा शिक्षा, सिफारिस, अध्ययन-अनुसन्धान

१. पृष्ठभूमि

सङ्कुचित र विस्तारित जुनसुकै अवस्थामा नेपालको चरित्र बहुभाषी रहेको सर्वविदित छ। यो दक्षिण एसियाली चरित्र पनि हो। यो चरित्र यस क्षेत्रको जैविक विविधता र उत्पादन

पद्धतिमा आधारित छ। नेपाल उपत्यकाको निर्माणदेखि मल्लकालसम्म उपत्यकाले त यो चरित्र अवलम्बन गरेकै थियो, वर्तमान नेपालका हरेक भेगमा बनेका सामन्ती रियासतहरू पनि बहुभाषी नै थिए। तर वि.सं. १८२५ मा पृथ्वीनारायण शाहले गरेको नेपाल विजयदेखि नै यसलाई असली हिन्दुस्थान बनाउने कसरतमा एकभाषी बनाउने प्रयास पनि सुरु भएको हो। त्यसैको निरन्तरतामा वि.सं. १९७० मा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति बन्थो। वि.सं. १९९० मा भारतीय विद्वान त्रय सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर कोइराला र पारसमणि प्रधानको विशेष सिफारिसमा सो समितिलाई नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति बनाइयो। वि.सं. २०१४ मा राजा महेन्द्रले नेपाली साहित्य-कला एकेडेमी गठन गरी क्रमशः नेपाल एकेडेमीदेखि राँयल नेपाल एकेडेमीको नाममा रूपान्तरित गरे, जो पछि नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान हुन पुग्यो। यी सबै पाइलाहरू कुमाउनी-जुम्ली-खस-पवति-गोरखा हुँदै विकसित भएको एक मात्र नेपाली भाषा, साहित्य, नाट्य, कला आदिको समृद्धिका लागि चालिएका थिए। यसैको निरन्तरतामा शिक्षाको माध्यम पनि देशको एक मात्र नेपाली भाषालाई बनाउने पहल सुरुसुरु भयो। पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले विधिवत् रूपमा देवनागरी लिपिमा लेखिने एक मात्र नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाको दर्जा दियो, जसको निरन्तरता नेपालको संविधान, २०१९मा अझ जब्बर ढङ्गले आयो। पश्चिमा भरथेगमा ल्याइएको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, २०२८ ले नेपाली अङ्ग्रेजीबाहेकका भाषाहरूलाई विद्यालयहरूमा अनौपचारिकताबाट समेत बाहिर पुऱ्यायो। तर देशमा राजनीतिक परिवर्तनको साथै बहुभाषिकताको लागि विभिन्न खाले आन्दोलनहरू पनि जारी नै थिए। वि.सं. २०४६ को संयुक्त जनआन्दोलनले निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको ठाउँमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गर्‍यो। फलस्वरूप नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपालीलाई राष्ट्रभाषा र देशमा बोलिने अन्य भाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको रूपमा परिभाषित गर्‍यो भने देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा निरन्तरता दियो। यसरी यो संविधानले पहिलो पटक सीमित रूपमा भए पनि बहुभाषिकतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ। पछि दसवर्षे माओवादी सशस्त्र आन्दोलन र १९ दिने दोस्रो संयुक्त जनान्दोलनको जगमा राजतन्त्र निलम्बित भई आएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले देशमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रभाषाको रूपमा स्वीकार गर्‍यो र तीमध्ये देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई नेपालको सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा निरन्तरता दियो।

यसै क्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर क्याम्पसमा म भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमा वि.सं. २०५९-०६१ सत्रमा स्नातकोत्तर तहको विद्यार्थी पनि हुन पुगेको थिएँ। चारित्रिक हिसाबले पनि भाषाविज्ञान विश्वकै सबै भाषाहरूको पोषण र समृद्धिको पक्षमा उदाएको प्राज्ञिक अध्ययनको विषय हो। यस औपचारिक अध्ययनको क्रममा कुनै दिन हाम्रा गुरु प्रा. डॉ. योगेन्द्रप्रसाद यादवले भारतले स्वाधीनता प्राप्त गरेपछि त्यहाँको भाषिक व्यवस्थापनको लागि भाषा आयोगको स्थापना गरेको प्रसङ्ग कोट्याउनु भएको थियो। वि.सं.

२०६४ मा संविधान सभाको पहिलो निर्वाचन सम्पन्न भयो। मैले पनि संविधान सभाको सदस्य हुने अवसर प्राप्त गरें। संविधान सभाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिमा रहेर काम गर्ने अवसर प्राप्त भयो। त्यसै समितिको भाषा उपसमितिको संयोजन गर्ने अवसर पनि प्राप्त भयो। अनि विगतमा भाषा अभियानी, औपचारिक रूपमा भाषाविज्ञानको अध्यायी र उक्त उपसमितिको संयोजकको रूपमा काम गरिरहँदा नेपालमा पनि भाषा आयोगको स्थापनाबारे त्यस उपसमितिमा संवाद सुरु गराइयो। त्यस उपसमितिले सर्वसम्मत रूपमा आफ्नो मस्यौदा पनि तयार पार्‍यो र संवैधानिक समितिले त्यसलाई अनुमोदन पनि गर्‍यो। तर केही कारणवश पहिलो संविधान सभाले संविधान बनाएर घोषणा गर्न सकेन। फलतः दोस्रो संविधान सभाको गठनपछि पहिलो संविधानसभाले पारित गरेअनुसार त होइन, अलि सङ्कुचित रूपमा धारा २८७ मा भाषा आयोगको स्थापना हुने प्रावधानसहित नेपालको संविधान वि.सं. २०७२ असोज ३ मा पारित गरी घोषणा गर्‍यो।

२. भाषा आयोगको स्थापना

२.१ पहिलो संविधान सभाको मस्यौदा प्रतिवेदनमा भाषा र भाषा आयोगसम्बन्धी प्रावधानहरू पहिलो संविधान सभाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिले आफ्नो मस्यौदा प्रतिवेदनमा भाषा र भाषा आयोगसम्बन्धी निम्नलिखित प्रावधानहरू समेटेको देखिन्छः

सामाजिक ऐक्यबद्धताको प्रवर्द्धन

१. “... .. सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत विभिन्न इकाईहरूको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै आपसी सद्भाव, विश्वास र सम्मानमार्फत् सामाजिक ऐक्यबद्धतालाई प्रवर्द्धन गर्ने कुरामा दृढ संकल्प गर्दै”

शिक्षासम्बन्धी हक

१. प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ।

संस्कृति तथा भाषा सम्बन्धी हक

२. प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्द्धन, प्रयोग र विकास गर्ने हक हुनेछ।

राज्यको दायित्व

१. देशमा विद्यमान भाषिक एवम् सांस्कृतिक विविधताको सम्मान गर्दै सबै भाषा तथा संस्कृतिको मान्यता र समानताको प्रत्याभूति गर्ने।

राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू

१. राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायत सबै किसिमका असमानता हटाई विभिन्न वर्ग, क्षेत्र, जात, जाति, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, समुदाय र सम्प्रदायका बीच सामञ्जस्यता कायम गरी न्याय र समानतामा आधारित समाजको निर्माण र विकास गर्नु राज्यको सामाजिक उद्देश्य हुनेछ।

राज्यका नीतिहरू

१. विभिन्न भाषा, धर्म, संस्कृति वा मूल्य मान्यता रहेका व्यक्ति, समुदाय वा सम्प्रदाय बीच समानता, आपसी विश्वास, सम्मान एवम् सद्भावका आधारमा व्यापक सामाजिक सम्बन्धको विकास गरी सबै भाषा, संस्कृति र मूल्य-मान्यताको समान संरक्षण, प्रयोग र विकासद्वारा सामाजिक स्वार्थको प्रोत्साहन गर्दै राष्ट्रिय एकतालाई मजबूत गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।
२. लोपोन्मुख भाषा एवम् संस्कृतिको संरक्षण, प्रयोग र विकासका लागि राज्यले विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ।

राष्ट्रभाषा

१. नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्।
२. राष्ट्रभाषाको समान संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्नु राज्यको दायित्व हुनेछ।
३. प्रत्येक मातृभाषी समुदायलाई आफ्नो भाषिक पहिचान र भाषासँगको सम्बन्धलाई सम्मानपूर्वक अनुभूत गर्न पाउने अधिकार हुनेछ।
४. दृष्टिविहीन तथा आवाजविहीनहरूको लागि ब्रेल लिपि तथा साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्न पाउने अधिकार हुनेछ।

सरकारी कामकाजको भाषा

१. केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा हुनेछ। तर भाषा आयोगको सिफारिसको आधारमा निश्चित मापदण्ड पुगेको कुनै भाषालाई केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता दिने गरी केन्द्रीय विधायिकाबाट पारित भएमा त्यस्तो भाषाले केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता पाउनेछ।
२. केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा र प्रान्तीय विधायिकाले कानूनद्वारा निर्धारण गरेबमोजिम प्रान्तभिन्न बोलिने एक वा एकभन्दा बढी राष्ट्रभाषा प्रान्तीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ।
३. उपधारा २ मा उल्लेखित भाषाका अतिरिक्त प्रान्तीय विधायिकाले कानूनद्वारा निर्धारण गरे बमोजिमको अन्य भाषा स्थानीय निकायको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ।
४. उपधारा २ र ३ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्न आफ्नो मातृभाषाको प्रयोगमा कसैलाई बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन।

स्पष्टीकरण: यस उपधारा बमोजिम मातृभाषामा प्राप्त लिखत, कागजात इत्यादि सम्बन्धित निकायले केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषामा अनुवाद गरी राख्नेछ।

केन्द्रीय सरकार र प्रान्तीय सरकार तथा प्रान्तीय सरकारहरू बीचको सरकारी कामकाजको भाषा

१. केन्द्रीय सरकार र प्रान्तीय सरकार बीचको सरकारी कामकाजको भाषा केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ।

तर प्रान्तले आफ्नो प्रान्तभित्र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा तोकेको भाषामध्ये कुनै एक भाषामा केन्द्रीय सरकारसँग सरकारी कामकाज गर्न सक्नेछ।

२. प्रान्तीय सरकारहरूबीच केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा र आपसी सहमतिको आधारमा निर्धारण भएको अन्य कुनै भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुन सक्नेछ।

भाषा आयोगको स्थापना

१. केन्द्रीय सरकार अन्तर्गत एउटा भाषा आयोगको स्थापना गरिनेछ।

२. आयोगमा अध्यक्षका अतिरिक्त आवश्यक सङ्ख्यामा सदस्यहरू रहनेछन्।

३. उपधारा २ बमोजिम सदस्यहरूको नियुक्ति गर्दा प्रदेशहरूबाट समेत प्रतिनिधित्व गराइनेछ।

४. आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछः

(क) सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी भाषाको सिफारिस गर्ने।

(ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको सिफारिस गर्ने।

(ग) मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताका बारेमा सुझाव पेश गर्ने।

(घ) भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने।

५. भाषा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ।

६. उपधारा १ बमोजिमको आयोग यो संविधान जारी भएको मितिले १ वर्षभित्र गठन भई उपधारा ३ को खण्ड (क) बमोजिमको कार्य पहिलो पटकको लागि बढीमा ५ वर्षभित्र सम्पन्न गर्नेछ।

७. केन्द्रीय सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रान्तमा आयोगका शाखाहरू स्थापना गर्न सक्नेछ।

अदालती कामकारवाही तथा आधिकारिक लिखतको भाषा

१. अदालती काम कारवाहीको भाषा केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ। तर यस व्यवस्थाले कुनै पनि अदालतमा आफ्नो मातृभाषामा दावी वा मर्का प्रस्तुत गर्न बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन।

स्पष्टीकरणः- यस उपधाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश बमोजिम मातृभाषामा प्रस्तुत दावी वा मर्कासम्बन्धी लिखत, कागजात इत्यादिलाई सम्बन्धित अदालतले केन्द्रीय सरकारको सरकारी कामकाजको भाषामा अनुवाद गरी राख्नेछ। त्यस्ता लिखत, कागजात इत्यादिको आधिकारिकताको सम्बन्धमा कुनै विवाद उत्पन्न भएमा मातृभाषामा रहेको लिखत, कागजातलाई मान्यता दिइनेछ।

२. एकै पटक एकभन्दा बढी भाषामा तयार भएको लिखत, दस्तावेज आदिको आधिकारिकताको विषयमा कुनै विवाद उत्पन्न भएमा देवनागरी लिपिको नेपाली भाषामा तयार गरिएको लिखत, दस्तावेजले मान्यता पाउनेछ।

२.२ दोस्रो संविधान सभाले जारी गरेको नेपालको संविधानमा भाषा र भाषा आयोग

दोस्रो संविधान सभाले २०७२ असोज ३ गते जारी गरेको नेपालको संविधानमा भाषा र भाषा आयोग सम्बन्धी निम्नलिखित प्रावधानहरू रहेका छन्:

प्रस्तावना

हामी सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनता; ... .. बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गर्दै; ... .. सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न संविधान सभाबाट पारित गरी यो संविधान जारी गर्दछौं।

धारा ३ राष्ट्र: बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, भौगोलिक विविधतामा रहेका समान आकांक्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान रही एकताको सूत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनता समष्टिमा राष्ट्र हो।

धारा ६. राष्ट्रभाषा: नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्।

धारा ७. सरकारी कामकाजको भाषा: (१) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ।

(२) नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसंख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ।

(३) भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ।

धारा १७ स्वतन्त्रताको हक: (२) प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ:

तर (३) खण्ड (ग) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पर्ने, राष्ट्रकाविरुद्ध जासूसी गर्ने, राष्ट्रिय गोपनीयता भङ्ग गर्ने वा नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, सङ्गठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग गर्ने वा राज्यद्रोह गर्ने वा सङ्घीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न, जाति, धर्म र सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने वा केवल

जाति, भाषा, धर्म, सम्प्रदाय वा लिङ्गको आधारमा कुनै राजनीतिक दलको सदस्यता प्राप्त गर्ने वा बन्देज लगाउने वा नागरिकहरूबीच विभेद गर्ने गरी राजनीतिक दल गठन गर्ने, हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी ऐन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन।

धारा १८. समानताको हक: (२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन।

(३) राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन।

धारा ३१ शिक्षा सम्बन्धी हक: (४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ।

(५) नेपालमा बसोबास गर्न प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ।

धारा ३२. भाषा तथा संस्कृतिको हक: (१) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोगको हक हुनेछ।

(३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ।

धारा ५१ राज्यका नीतिहरू: राज्यले देहायका नीतिहरू अवलम्बन गर्नेछः

(क) राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी नीति:

(२) विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, संस्कृति र सम्प्रदायबीच पारस्परिक सद्भाव, सहिष्णुता र ऐक्यबद्धता कायम गरी सङ्घीय इकाइबीच परस्परमा सहयोगात्मक सम्बन्ध विकास गर्दै राष्ट्रिय एकता प्रवर्धन गर्ने,

(ग) सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीति:

(६) देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने,

(७) बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्ने।

धारा २८७. भाषा आयोग: (१) यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र नेपाल सरकारले प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी एक भाषा आयोगको गठन गर्नेछ।

(२) भाषा आयोगमा अध्यक्षका अतिरिक्त आवश्यक सङ्ख्यामा सदस्यहरू रहनेछन्।

(३) भाषा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्तिको मितिले छ वर्षको हुनेछ।

निजहरूको पुनः नियुक्ति हुन सक्ने छैन।

(४) देहायको योग्यता भएको व्यक्ति भाषा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्त हुन योग्य हुनेछः

- (क) मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धित विषयमा स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,
- (ख) नेपालका विभिन्न भाषाहरूको सम्बन्धमा अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान र अन्वेषणको क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्षको कार्य अनुभव भएको,
- (ग) पैतालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र
- (घ) उच्च नैतिक चरित्र भएको।

(५) देहायको कुनै अवस्थामा भाषा आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त हुनेछः

- (क) निजले लिखित राजीनामा दिएमा,
- (ख) निजलाई नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदले हटाएमा,
- (ग) निजको उमेर पैसठ्ठी वर्ष पूरा भएमा,
- (घ) निजको मृत्यु भएमा।

धारा ३०६. परिभाषा र व्याख्या: (१) विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस संविधानमा, (क) “अल्पसंख्यक” भन्नाले कानून बमोजिम निर्धारित प्रतिशत भन्दा कम जनसङ्ख्या रहेका जातीय, भाषिक र धार्मिक समूह सम्झनु पर्छ र सो शब्दले आफ्नै जातीय, धार्मिक र भाषिक विशिष्टता भएको, त्यसलाई बचाई राख्ने आकांक्षा रहेका, विभेद र उत्पीडन भोगेका समूह समेतलाई जनाउँछ।

अनुसूची-६, प्रदेशको अधिकारको सूची

१८. भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग।

अनुसूची-८, स्थानीय तहको अधिकारको सूची

२२. भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास।

२.३ भाषा आयोगको गठनका लागि नेपाल सरकारका निर्णयहरू:

नेपालको संविधानको धारा २८७ अनुसार संविधान लागू भएको एक वर्षभित्र भाषा आयोग गठन गर्न नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको मिति २०७३/०५/२१ को प्रस्तावमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७३/०५/२३ का निर्णयहरू यस प्रकार रहेका छन्:

क) डा. लवदेव अवस्थी अध्यक्ष रहने गरी भाषा आयोग गठन गर्ने।

ख) भाषा आयोगका अध्यक्ष तथा आयोगका सदस्यहरूलाई संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूले पाए सरहको सेवा, सुविधा उपलब्ध गराउने तर सरकारी कोषबाट निवृत्तिभरण वा कुनै आर्थिक सुविधा पाइरहेको भए रोजेको कुनै एक पदको सुविधा मात्र दिने।

ग) भाषा आयोगका लागि सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M Survey) गरेर सङ्गठन संरचना स्वीकृत गर्ने गरी हाललाई सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले आयोगलाई आवश्यक पर्ने

जनशक्ति उपलब्ध गराउने। सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट श्रेणीविहीन र कम्प्युटर अपरेटर काजमा उपलब्ध हुन नसकेमा भाषा आयोगले सेवा करारमा लिने।

घ) भाषा आयोगलाई चालु आर्थिक वर्षका लागि आवश्यक पर्ने संलग्न विवरण बमोजिमको रू ७,१२,०५,०००/- (अक्षरेपी सात करोड बाहलाख पाँच हजार रूपैयाँ) रकम अर्थ मन्त्रालयले भाषा आयोगका नाममा निकास दिने।

२.४ भाषा आयोगको विधिवत् स्थापना

नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को मिति २०७३/०५/२३ को निर्णयकै आधारमा संविधानको धारा २८७ अनुसार भाषा आयोगको विधिवत् गठन हुन पुगेको हो। त्यसैले भाद्र २३ गते भाषा आयोगले आफ्नो स्थापना दिवस मनाउँदै आएको छ।

तर भाषा आयोग स्थापनाको लागि अध्यक्षसहित प्रादेशिक प्रतिनिधित्वको आधारमा आवश्यक सङ्ख्यामा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नु पर्नेमा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले सातै प्रदेशबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी सम्बन्धित विषयविज्ञहरूको नामावलीसमेत सिफारिस गरे पनि मन्त्रपरिषद्को त्यस निर्णयले अध्यक्षबाहेक अन्य कुनै सदस्यको नियुक्ति गरेन। मन्त्रपरिषद्को मिति २०७५/१०/०३ को निर्णयअनुसार सदस्यमा उषा हमाललाई नियुक्ति गरियो। त्यसैगरी मन्त्रपरिषद्को मिति २०७९/०३/२१ को निर्णयअनुसार सदस्यहरू डा. अमरराज गिरी, कृष्णप्रसाद न्यौपाने, मातृकाप्रसाद पोखेल, अमृत योजन तामाङ र गोपालजी प्रसाद सर्राफको नियुक्ति गरियो। त्यसपछि भाषा आयोगमा अध्यक्षसहित आवश्यक सङ्ख्यामा ढिलो चाँडो नियुक्ति हुन थालेको हो।

३. भाषा आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू

३.१ नेपालको संविधानको धारा २८७ का उपधाराहरू

भाषा आयोगको सामर्थ्यको रूपमा सर्वप्रथम नेपालको संविधानमा भाषा आयोगका लागि निर्दिष्ट काम कर्तव्य तथा अधिकारहरूलाई लिनु पर्ने हुन्छ।

यस क्रममा नेपालको संविधानको धारा २८७ को उपधारा ६ मा भाषा आयोगलाई निम्नानुसारको सामर्थ्य प्रदान गरिएको छः

उपधारा (६) भाषा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछः

(क) सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी नेपाल सरकार समक्ष भाषाको सिफारिस गर्ने,

(ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ग) मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताका बारेमा नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने,

(घ) भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने।

उपधारा (७) भाषा आयोगले उपधारा (६) को खण्ड (क) बमोजिमको कार्य आयोग गठन भएको मितिले पाँच वर्षभित्र सम्पन्न गर्नेछ।

उपधारा (८) नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रदेशमा भाषा आयोगको शाखा स्थापना गर्न सक्नेछ।

उपधारा (९) भाषा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सङ्घीय कानूनबमोजिम हुनेछ।

३.२ भाषा आयोग ऐन, २०७४ का केही दफा र उपदफाहरू

संविधानको धारा २८७ को उपधारा ९ अनुसार भाषा आयोगको थप अधिकारको लागि भाषा आयोग ऐन, २०७४ पनि नेपाल सरकारले तर्जुमा गर्‍यो। त्यस ऐन अनुसार भाषा आयोगका थप अधिकारहरू यस प्रकार रहेका छन्:

दफा ३ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार: संविधानको धारा २८७ को उपधारा (६) मा उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ:

- (क) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको पहिचान गर्ने,
- (ख) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनुपर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- (ग) नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (घ) नेपालमा बोलिने मातृभाषा र तिनको इतिहासको अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रकाशन गर्ने,
- (ङ) विभिन्न समुदायको मातृभाषा तथा लिपि संरक्षण, संवर्धन र विकास गर्न त्यस्तो भाषाको पुस्तक प्रकाशन गर्ने तथा त्यस्तो पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (च) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रविधिमैत्री बनाउन अध्ययन अनुसन्धान गरी उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- (छ) राष्ट्र भाषाका भाषा विज्ञको सूची तयार गर्ने।

दफा ४. राय परामर्श लिन सक्ने: आयोगले आफ्नो काम कारबाहीको सम्बन्धमा अन्य संवैधानिक निकाय, सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक संस्थासँग परामर्श गर्न वा राय लिन सक्नेछ।

दफा ५. विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने: आयोगले यो ऐन र प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम सम्पादन गर्नु पर्ने कुनै काम आयोगमा कार्यरत जनशक्तिबाट सम्पादन हुन नसक्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम विशेषज्ञको सेवा लिन सक्नेछ।

४. भाषा आयोगले सम्पन्न गरेका कार्यहरू

सीमित स्रोतसाधनका बाबजुद भाषा आयोगले आफूलाई संविधान र ऐन अनुसार निर्दिष्ट निम्नानुसारका कार्यहरू सम्पन्न गरिसकेको छः

४.१ सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस

सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा भाषा आयोगले २०७८/०५/२१ मा राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन, २०६८ का आधारमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ भने राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन, २०७८ को सार्वजनिकीकरण पछि आयोगले त्यस आधारमा नेपाल सरकारलाई पुनः पूरक सिफारिस गरेको छ। ती सिफारिसहरूको सारसङ्क्षेप यस प्रकार छः

४.१.१ नेपालको सरकारी कामकाजको भाषाका सम्बन्धमा

नेपालको संविधानको धारा ७ (१) ले देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भनी नेपाली भाषालाई संवैधानिक मान्यता प्रदान गरिसकेको सन्दर्भमा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषाका आधारहरूको निर्धारणका सम्बन्धमा आयोगले थप व्याख्या गरिरहनुपर्ने आवश्यक देखिएन। तर नेपालको संविधान भाग-३ मा मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा ३२(१) ले प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हकको प्रत्याभूति गरेको र भाग-४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वअन्तर्गत धारा ५१ को उपधारा ७ (ग) ले सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको सन्दर्भमा धारा ७ (१) मा उल्लेख भएको नेपालको सरकारी कामकाजको नेपाली भाषा र नेपालमा बोलिने अन्य राष्ट्रभाषाहरूलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा संविधानसम्मत स्थान प्रदान गरिनुपर्ने हुन्छ।

४.१.२ प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका सम्बन्धमा

नेपालको संविधानको धारा ७ (२) बमोजिम प्रदेशले नेपाली भाषाका अतिरिक्त आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने गरी संविधानमा भएको व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन धारा २८७ को उपधारा (६) को खण्ड (क) बमोजिम पूरा गर्नुपर्ने आधारहरू निर्धारण गरी आयोगले मिति २०७८ भाद्र २१ मा नेपाल सरकारसमक्ष निम्नानुसार सिफारिस गरेको छः

- १.अधिक जनसङ्ख्याको आधार
- २.स्तरगत भाषा योजनाको सैद्धान्तिक आधार
- ३.लेखन प्रणालीको आधार
- ४.अभिलेखनको आधार
- ५.आधारभूत सेवामा प्रयोगको आधार

- ६.शिक्षाको माध्यम भाषाको आधार
- ७.वक्ताहरूको सघनता र विस्तारको आधार
- ८.भाषाको जीवन्तताको आधार
- ९.सञ्चारमा प्रयोगको आधार
- १०.प्रविधिउन्मुख भाषाको आधार
- ११.भाषाका वक्ता र भाषिक समुदायको आधार

सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस २०७८ र राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को तथ्याङ्कसम्बन्धमा यस आयोगमा छलफल हुँदा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू २०७८ को प्रतिवेदन राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ को तथ्याङ्कमा आधारित रहेको छ। हाल राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को तथ्याङ्कसमेत प्रकाशित भइसकेको एवम् सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू २०७८ मा राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को तथ्याङ्कको आधारमा भाषासम्बन्धी सिफारिसहरूमा पुनरवलोकन तथा संशोधन हुनसक्ने भनी उल्लेख भएको सन्दर्भमा प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा सिफारिस सम्बन्धमा विगतका आधारसमेत लिई प्रदेशगत रूपमा १% भन्दा माथि वक्ता भएका भाषाहरूमध्ये न्यूनतम २ ओटा भाषा वा ६ प्रतिशत र सोभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस गर्ने मिति २०८०/०६/०७ मा यस आयोगबाट निर्णय भएको छ। यसबमोजिम भाषा आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी साविक सिफारिसहरू, २०७८ ले अवलम्बन गरेका आधारहरूमा थप आधार प्रदेशमा न्यूनतम दुई ओटा भाषा वा ६ प्रतिशत र सोभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरू भन्ने भएको छ। सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी आयोगको मिति २०७८/०५/२१ को सिफारिसमा भएको पुनरावलोकन र संशोधनसम्बन्धी व्यवस्थानुसार राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को तथ्याङ्कबमोजिम आयोगको मिति २०८०/०६/०७ गतेको बैठकको निर्णय बमोजिमको उपर्युक्त आधारलाई लिई सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसको तपसिल बमोजिम पुनरवलोकन र संशोधन गर्ने विषयमा आयोगको मिति २०८०/०६/०९ को बैठकबाट निर्णय भएको छ:

तालिका १

भाषा आयोगद्वारा सिफारिस गरिएका प्रदेशगत सरकारी कामकाजका भाषाहरू:

क्र.स.	कोशी	मधेश	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम
१.	मैथिली (११.६८%)	मैथिली (४१.७३%)	तामाङ (१७.९९%)	मगर ढुट (९.६%)	अवधी (१६.७%)	खस (६.३४%)	डोटेली (१८.०७%)
२.	याक्थुङ/लिम्बू (६.७%)	भोजपुरी (१८.८१%)	नेपाल भाषा (नेवारी) (११.८२%)	गुरुङ (८.४४%)	थारू (१३.५९%)	मगर ढुट (१.६%)	थारू (१४.८%)
३.	-	बज्जिका (१८.४४%)	-	-	भोजपुरी (१०.९७%)	-	-

स्रोत: भाषा आयोगका सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धी पूरक सिफारिसहरू, २०८०

४.२ मातृभाषा शिक्षा र स्थानीय स्तरमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिस

नेपालको संविधानको धारा ७ (१) बमोजिमको नेपालको सरकारी कामकाजको नेपाली भाषा र धारा ७(२) को प्रावधानबमोजिम प्रदेश कानून अनुसार प्रदेशले निर्धारण गरेको बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने सरकारी कामकाजका भाषाहरूका अतिरिक्त धारा ७ (३) को आधारमा स्थानीय तहभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी भाषालाई स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता दिने गरी आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष निम्नानुसार सिफारिस गरेको छ:

४.२.१ बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषा

राष्ट्रिय जनगणनाको पछिल्लो आधिकारिक तथ्याङ्कलाई आधार मानी स्थानीय तहभित्र नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा र प्रदेश कानूनबमोजिम निर्धारण भएको प्रदेशको सरकारी कामकाजका भाषाहरूका अतिरिक्त बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई स्थानीय तहको कानूनबमोजिम स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा निर्धारण गर्न सकिने हुन्छ।

४.२.२ स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता

स्थानीय तहमा नेपालको सरकारी कामकाजको नेपाली भाषा एवम् सम्बन्धित प्रदेशले निर्धारण गरेको सरकारी कामकाजका भाषाहरूका अतिरिक्त स्थानीय तहभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषामध्ये अधिक जनसङ्ख्याको शीर्ष क्रममा पर्ने भाषासमेत स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषा हुन सक्नेछ। स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता पाउन आयोगले नेपालको संविधानको धारा २८७ (६)(क) तथा धारा ७(३) बमोजिम सिफारिस गरेका निर्धारणका आधारहरू पूरा भएको भाषालाई सम्बन्धित नगरपालिका वा गाउँपालिकाले स्थानीय तहको कानूनबमोजिम सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता प्रदान गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरी पठाउनुपर्ने छ। यसरी सिफारिस गरिएको भाषालाई मान्यता प्रदान गर्न नेपाल सरकारले अधिकार प्रत्यायोजनसमेत गर्न सक्नेछ।

४.२.३ स्थानीय तहमा चरणबद्ध रूपमा सरकारी कामकाजको भाषाको विस्तार

स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन भाषाको छनोट, स्तरीकरण, कार्यान्वयन र प्रयोग विस्तारका सबै प्रक्रिया एकसाथ पूरा हुने स्थिति नरहेको सन्दर्भमा स्थानीय तहका व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र कार्यपालिकाका कामकारवाहीमा प्रयुक्त हुने भाषाको विकास र स्तरीकरणको अवस्था हेरी चरणबद्ध रूपमा सरकारी कामकाजको भाषा विस्तार गर्दै लैजाने नीति लिनु उचित देखिन्छ।

४.२.४ मौखिक परम्परामा आधारित भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता
मौखिक परम्परामा आधारित भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा मान्यता दिनुपर्ने अवस्थामा शिक्षा, संस्कृति, स्वास्थ्य, सुरक्षा, न्याय निसाफ, जनजीविका, प्रविधि, कृषि, वातावरण, जनप्रशासन, वित्तीय कारोबार, विपद् व्यवस्थापन, नागरिक सचेतनालगायतका आधारभूत सेवा प्रवाहका लागि सम्भव देखिएका क्षेत्रका मौखिक एवम् लेख्य परम्पराको पूर्ण उपयोग गरी निश्चित कार्य र क्षेत्रका लागि सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सकिने देखिन्छ।

४.२.५ मातृभाषामा शिक्षा र सरकारी कामकाजको भाषा

नेपालको भाषिक अवस्थाको विश्लेषण गर्दा स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाको सम्पूर्ण रूपमा एकसाथ प्रयोग विस्तार सम्भव नहुने हुँदा भाषा आयोगले मातृभाषालाई स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाको प्रवेशविन्दु र भाषाको जीवन्तताका आधारका रूपमा लिएको छ। नगरपालिका, गाउँपालिकादेखि वडासम्म विद्यालय तहको प्रारम्भिक चरणको शिक्षा मातृभाषाका माध्यमबाट उपलब्ध गराउने व्यवस्था नभएसम्म स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाको जग निर्माण नहुने र कार्यान्वयनसमेत निष्प्रभावी हुने स्थिति रहेकाले संविधानको अनुसूची-८(८) को कार्यान्वयनसित जोडिएको मातृभाषाका माध्यमबाट दिइने शिक्षा र स्थानीय तहको सरकारी कामकाजको भाषाको अन्तर्सम्बन्ध अन्योन्याश्रित देखिएको हुँदा संविधानको धारा ३१(५) र अनुसूची-८(८) को कार्यान्वयनलाई स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाको पूर्वाधारका रूपमा कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित वडाको सिफारिसमा नगरपालिका, गाउँपालिकाको व्यवस्थापिकाबाट सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मातृभाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउने प्रयोजनका लागि भाषाको निर्धारण हुनुपर्ने देखिन्छ।

४.३ संविधान संशोधनसम्बन्धी सिफारिस

नेपालको संविधानको धारा ७ (१) ले देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भनी नेपाली भाषालाई संवैधानिक मान्यता प्रदान गरिसकेको सन्दर्भमा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषाका आधारहरूको निर्धारणका सम्बन्धमा आयोगले थप व्याख्या गरिरहनुपर्ने आवश्यक देखिएन। तर नेपालको संविधानको भाग-३ मा मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा ३२(१) ले प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हकको प्रत्याभूति गरेको र भाग-४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वअन्तर्गत धारा ५१ को उपधारा (ग)(७) ले सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्ने कुरा सुनिश्चित गरेको सन्दर्भमा धारा ७(१) मा उल्लेख भएको नेपालको सरकारी कामकाजको नेपाली भाषा र नेपालमा बोलिने अन्य राष्ट्रभाषाहरूलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा संविधानसम्मत स्थान प्रदान गरिनुपर्ने हुन्छ।

तसर्थ नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा तोक्न सिफारिस गरिएका उपर्युक्त राष्ट्रभाषाहरूलाई नेपालको संविधानको प्रस्तावना, धारा ३ र धारा ५१(ग)

(७) को मर्म अनुरूप हुन नेपालको संविधानको धारा ७ को उपधारा १ लाई संशोधन गरी भाषासम्बन्धी सङ्घीय कानून बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने देखिएको छ।

४.४ अन्य सिफारिस तथा सुझावहरू

यस उपखण्डमा नेपालको संविधान धारा २८७ अन्तर्गत उपधारा ६ मा भाषा आयोगका लागि निर्धारण गरिएका सिफारिससम्बन्धी दायित्व एवम् भाषा आयोग ऐन, २०७४ मा उल्लिखित कानूनी जिम्मेवारीका साथै भाषासम्बन्धी समसामयिक सवाल र समस्या सम्बोधनका लागि नेपाल सरकारसमक्ष देहायअनुसार सिफारिस गरिएको छः

- १.नेपालको राष्ट्रिय भाषा नीति र कानूनी प्रबन्धसम्बन्धी सिफारिस
- २.तामाङ भाषा र लिपिको प्रयोगसम्बन्धी सिफारिस
- ३.सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रसम्बन्धी सिफारिस
- ४.नेपालका भाषाहरूको एकीकृत राष्ट्रिय अभिलेखसम्बन्धी सिफारिस
- ५.स्थानीय तहमा भाषिक प्रोफाइलसम्बन्धी सिफारिस
- ६.मधेशी समुदायले बोल्ने भाषाहरूको सूचीसम्बन्धी सिफारिस
- ७.प्रस्तावित विद्यालय शिक्षा विधेयक, २०७९मा संशोधनका लागि सिफारिस
- ८.विद्यालय तहको शिक्षामा माध्यम र विषयका रूपमा मातृभाषाको प्रयोगसम्बन्धी सिफारिस
- ९.उच्च शिक्षामा मातृभाषासम्बन्धी सिफारिस
- १०.नेपालसँग भारत र चीनको अन्तरसिमा बोलिने भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र विकाससम्बन्धी सिफारिस
- ११.राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा आधारित नयाँ भाषाहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि सिफारिस
- १२.भाषिक यान्त्रिकीकरण र अनुवाद पद्धतिको विकाससम्बन्धी सिफारिस
- १३.शिक्षक तथा कर्मचारीका लागि बहुभाषिक तालिम वा परामर्श प्रदान गरी बहुभाषिक जीवन पद्धतिको विकाससम्बन्धी सिफारिस
१४. ऐन कानूनको तर्जुमामा आधारित मानव संशाधन विकाससम्बन्धी सिफारिस
- १५.भाषिक अनुगमन र कार्यसम्पादन परीक्षणसम्बन्धी सिफारिस
- १६.भाषिक नीतिका अतिरिक्त पाठ्यक्रम र लगानीको सुनिश्चिततासम्बन्धी सिफारिस
- १७.आयोगको आर्थिक कार्य प्रणालीसम्बन्धी सिफारिस
- १८.अन्तराष्ट्रिय आदिवासी भाषा दशक (२०२२-२०३२) सम्बन्धी सिफारिस
१९. ऐतिहासिक उद्गम थातथलोको नामकरण र भाषिक अनुवादसम्बन्धी सिफारिस
भाषा आयोगका यी सिफारिसहरूको औचित्यसहित विस्तृत जानकारीको लागि भाषा आयोगको आठौँ वार्षिक प्रतिवेदन हेर्न उपयुक्त हुन्छ।

५.सामर्थ्य

नेपालको संविधानको धारा २८७ अनुसार मिति २०७३ भाद्र २३ गते नेपाल सरकारले भाषा आयोगको गठन त गन्यो तर एक सदस्यीय मात्रै। यसमा नेपाल सरकारले मिति २०७५/१०/०३ मा दोस्रो सदस्यको र त्यस पछि मिति २०७९/०३/२१ मा थप पाँच जना सदस्यहरूको नियुक्ति गर्ने निर्णय गरेको माथि उल्लेख भइसकेको छ। यसरी दुई सदस्यीय आयोगले आफ्नो निश्चित अवधिभित्रै मिति २०७८ भाद्र २१ मा प्रादेशिक तथा स्थानीय स्तरमा सरकारी कामकाजको लागि प्रयोग हुने भाषाहरूको सिफारिस गर्न पुगेको हो।

यसै क्रममा २०७९/०५/२३ मा अवधि समाप्त भई प्रथम अध्यक्ष डा. लवदेव अवस्थीले अवकाश प्राप्त गर्नु भई २०७९/१२/१३ देखि अध्यक्ष डॉ. गोपाल ठाकुर र सदस्य डा. पुष्करराज भट्टको नियुक्ति हुँदा त्यस आर्थिक वर्षमा विनियोजित बजेट अनुदान रु. ४,९०,१५,०००.०० मा कार्यक्रम तर्फ रु. १,०७,०९,०००.०० मात्र छुट्याइएकोमा कोरोनाको कारणले पुँजीगत र कार्यक्रम खर्च केही समय ठप्प गरियो भने पछि २० प्रतिशत कटौती गरी मात्रै निकास गरियो। त्यसैगरी आ. व. २०८०/०८१ मा कार्यक्रम खर्च शून्यमा झारियो भने चालु आ. व. २०८१/८२ मा पुँजीगत खर्च रु. ३८,२०,०००.०० मात्र छुट्याइएको छ। संवैधानिक हैसियत राख्ने भाषा आयोगले स्थापनाकालदेखि अहिलेसम्म प्राप्त गर्ने गरेको कुल बजेट र त्यसको कति अंश कार्यक्रम गर्नका लागि पाएको रहेछ तलको तालिकामा देखाइएको छः--

तालिका : २

स्थापनाकालदेखि हालसम्म भाषा आयोगले पाउने गरेको कुल बजेट र कार्यक्रम खर्च

क्रम	आर्थिक वर्ष	जम्मा बजेट	कार्यक्रम खर्च	प्रतिशतांश
१.	२०७३/०७४	१,९१,००,०००.००	१,४६,९०,२२८.००	७६.९१%
२.	२०७४/०७५	९,९७,०६,०००.००	४,०४,५०,०००.००	४०.५७%
३.	२०७५/०७६	६,७६,४५,९६७.००	३,०९,००,०००.००	४५.६८%
४.	२०७६/०७७	६,८२,४५,९९३.४२	२,६८,३०,०००.००	३९.३१%
५.	२०७७/०७८	६,३९,००,०००.००	२,४९,००,०००.००	३८.९७%
६.	२०७८/०७९	४,९०,१५,०००.००	१,०७,०९,०००.००	२१.८५%
७.	२०७९/०८०	५,३२,०४,०००.००	४४,४५,०००.००	८.३५%
८.	२०८०/०८१	५,२७,००,०००.००	--	--
९.	२०८१/०८२	५,७९,५५,०००.००	३८,२०,०००.००	६.५९%

यसरी भाषा आयोग दुई सदस्यीय मात्रै रहँदा कार्यक्रमका लागि पर्याप्त बजेट आउनु र पूर्ण भए पछि कार्यक्रम बजेट सुक्नाले आयोगको सामर्थ्यमा हास आउनु स्वभाविकै हुन जान्छ।

६. चुनौतिहरू

निश्चय पनि वि.सं. १९९० देखि २०४६ सम्म बहुभाषी देशमा एकभाषी राज्यचरित्र अवलम्बन गर्दा मूलतः राज्य संयन्त्र जसरी अभ्यस्त हुन पुग्यो, २०४७ देखि हालसम्म त्यसले बहुभाषिकता अङ्गीकार गर्न नखोज्नु नै नेपालमा भाषा र भाषा आयोगका लागि मुख्य चुनौतिको विषय बन्न पुगेको छ। त्यसैको परिणतिको रूपमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपालीलाई राष्ट्रभाषा र एक मात्र सरकारी कामकाजको भाषा र अन्य मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको दर्जा दिएको हो। त्यसै अनुसार पनि रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमा केही मातृभाषाहरूमा समाचार र कार्यक्रमको प्रसारण भए पनि पर्याप्त र उपयुक्त जनशक्ति तथा गुणस्तर मापनको अभावमा सुल्टो दिशा समातेको नदेखिएकै हो। नेपाल टेलिभिजन सुरुमा त एकभाषी नै थियो, पछि फूलबारी कार्यक्रममा र त्यसपछि अहिलेसम्म ७ भाषाहरूमा समाचार र केही कार्यक्रम प्रसारण गरिरहेको भए पनि ती भाषाहरूलाई कुन आधारमा छनौट गरिएको हो, स्पष्टता छैन। राष्ट्रिय समाचार समितिले पनि बहुभाषिकता त सुरु गरेको छ तर कुन भाषा कुन वैशिष्ट्यको आधारमा परेका हुन्, स्पष्टता र तटस्थता देखिँदैन। उदाहरणको लागि नेपाल टेलिभिजन र राष्ट्रिय समाचार समितिमा नेपालकै तेस्रो सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या मातृभाषी भएको र सञ्चार तथा शिक्षामा दशकौं अघि प्रवेश पाएको भोजपुरी भाषा वा त्यस्तै योग्य भाषाहरू नपरी अन्य भाषा पुर्नुलाई एक प्रकारको स्वेच्छाचारिता नै भन्न सकिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ पछि गोरखापत्रमा चलेको नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठको हालत पनि त्यसभन्दा माथि उक्लेको छैन। तर ती सबैभन्दा लाजमर्दो स्थिति मातृभाषा शिक्षाको छ। अत्यन्तै थोरै पालिकाहरूमा मातृभाषा विषयको रूपमा पढाइ भए पनि अवस्था नाजुक नै छ। मातृभाषा शिक्षाको खास अर्थ त प्रारम्भिक कक्षा सञ्चालन मातृभाषामा हुनुपर्ने हो। तर त्यस दिशातिर त अझैसम्म सोचन पनि मुस्किल छ। एक प्रकारको बाह्य दासत्व भावले अब त नेपाली पनि कक्षाकोठाबाट विस्थापित मात्रै भइरहेको छैन, नेपाली बोलदा सजाय दिने विद्यालयहरूकै बोलवाला माथि छ। यस्तोमा इम्बोस्ड (Embossed) सङ्ख्या देवनागरीमा लेखन-लेखाउन भाषा आयोगले सिफारिस गरे पनि कहिले कार्यान्वयन हुने हो, भन्न गाह्रो छ।

जहाँसम्म सरकारी कामकाजको भाषाको कुरो छ, यस बारेमा पहिलो संविधान सभामा भएको अभ्यासको परिणाम तत्कालीन सामाजिक र सांस्कृतिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिको मस्यौदा र दोस्रो संविधान सभाले जारी गरेको नेपालको संविधानको प्रस्तावना, निर्देशक सिद्धान्त तथा धाराहरूको बीचमा भएको तारतम्य र फरकलाई केलाउन सकियोस् भनी जस्ताको त्यस्तै यस आलेखमा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ।

यसको बावजुद नेपालको संविधान र भाषा आयोग ऐन, २०७४ ले निर्दिष्ट गरेको आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र रही भाषा आयोगले सरकारी कामकाजको लागि प्रादेशिक रूपमा गरेको सिफारिस एक मात्र बागमती प्रदेशभन्दा अन्य प्रदेशमा लागू हुन सकेको देखिँदैन। स्थानीय तहमा पनि केही अपवादबाहेक अझसम्म सुरु भएको छैन।

निश्चिय पनि पहिलो संविधान सभाले भाषा र भाषा आयोगबारे राखेका प्रस्तावहरूको दोस्रो संविधान सभाले जारी गरेको संविधानमा सङ्कुचन भए पनि भाषा आयोगका कार्यक्षेत्र सरकारी कामकाजको भाषा सिफारिस गर्नु मात्रै नरहेको पनि संविधानको धारा २८७ मा भएको व्यवस्थाले स्पष्ट निर्देश गरेको छ। तर राज्य संयन्त्रको मानसिकतामा भाषा आयोगको अस्तित्व त कहिलेकाहीं आश्चर्य र विष्मयको विषयवस्तु पनि नबन्ने गरेको होइन। त्यसैगरी भाषा आयोगका पदाधिकारीहरूको हैसियतबारे पनि नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को मिति २०७३/०५/२३ को निर्णयले स्पष्ट पारिसकेकै छ। तैपनि भाषा आयोगलाई एउटा अवाञ्छित भारको रूपमा बुझ्ने राज्य संयन्त्र समग्रमै हाम्रो देशको बहुभाषिक चरित्रलाई राज्यमा प्रतिविम्बित गर्न कति अनिच्छुक छ भन्ने बेला बेलामा स्पष्ट हुने नै गर्दछ।

७. निष्कर्ष

यस छोटो आलेखमा भाषा र भाषा आयोगबारे विगत र वर्तमान अवस्थाको थोरै चित्रण गरिएको छ। नेपालमा भाषाको सरोकारलाई व्यवस्थापनको जिम्मा दिएर नेपाल सरकारले नेपालको संविधानको धारा २८७ अन्तर्गत नै भाषा आयोगको गठन गरेको हो। त्यसैले भाषा र भाषा आयोगको हकमा हलो अड्काएर गोरू चुटिरहँदा अपेक्षित परिणामको आशा गर्नु मृगतृष्णा जस्तै हुनसक्छ।

सन्दर्भ सूची

- नेपाल सरकार (२०४७), *नेपाल अधिराज्यको संविधान*, नेपाल कानून आयोग।
- नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान*, कानून, न्याय तथा संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।
- नेपाल सरकार (२०७५), *भाषा आयोग ऐन, २०७४*. भाषा आयोग।
- नेपाल सरकार (२०७५), *नेपालको संविधान*, कानून किताब व्यवस्था समिति, नेपाल सरकार, (२०१९). *नेपालको संविधान*, नेपाल कानून आयोग।
- नेपाल सरकार, (२०६३), *नेपालको अन्तरिम संविधान*, नेपाल कानून आयोग।
- प्रेक्षित, जगत्; कोइराला, कुमारप्रसाद; अधिकारी, ज्ञानु र शुभेच्छु, रमेश (२०७४) *नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका गौरवमय साठी वर्ष*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- भाषा आयोग (२०७८), *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू*, भाषा आयोग, भाषा आयोग (२०८०), *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी पूरक सिफारिसहरू, २०८०*. भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०८१), *वार्षिक प्रतिवेदन (आठौँ, २०८० साउनदेखि २०८१ असार मसान्तसम्म)*. भाषा आयोग।
- विकिपिडिया. *साझा प्रकाशन*, [साझा प्रकाशन - विकिपिडिया \(wikipedia.org\)](http://saajha.org)
- संविधान सभा (२०१२ ई.) *सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समितिको मस्यौदा प्रतिवेदन*, संविधान सभाको सचिवालय।

नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीतिका आधारहरू

डा. पुष्करराज भट्ट

लेखक परिचय

दशरथ चन्द नगरपालिका-५, कुमाली (बैतडी) जन्मस्थान रहेका लेखक डा. भट्टले नेपाली साहित्यमा एम.ए., दर्शनाचार्य र नेपाली साहित्यमा विद्यावारिधि तहसम्मको औपचारिक अध्ययन गर्नुभएको छ। हाल भाषा आयोगका सदस्य डा. भट्ट नेपाली, डोट्याली एवम् हिन्दी भाषामा साहित्य, समालोचना, अनुवादका क्षेत्रमा संलग्न हुनुहुन्छ। भाषा, साहित्य र अनुसन्धानका क्षेत्रमा उहाँका दर्जनौं कृतिहरू प्रकाशित छन् भने उहाँ राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न पुरस्कारबाट सम्मानित भइसक्नु भएको छ।

लेखसार

कुनै पनि राज्य सञ्चालनका निमित्त विभिन्न नीति नियमको आवश्यकता पर्दछ। देशभित्रका भाषाहरूको अवस्था, विकास र भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धनका निमित्त भाषानीतिको आवश्यकता पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा के कस्तो भाषिक नीति चाहिन्छ भन्ने बारेमा विभिन्न समयमा बहस, छलफल हुँदै आएको सन्दर्भमा भाषानीतिका आधारको खोजी गर्नु आवश्यक ठानेर यो लेख तयार गरिएको हो। यस लेखमा नेपालको संविधानमा भाषाको अवस्थाका बारेमा चर्चाका साथै बहुभाषिकता, सम्पर्क भाषाको निर्धारण, सरकारी कामकाजको भाषा, संरक्षित तथा स्वायत्त क्षेत्रको निर्धारण, राज्यका निकायहरूको कार्यक्षेत्र निर्धारण, अध्ययन अनुसन्धानमा मातृभाषालाई प्राथमिकता, भाषाको रोजगारसँगको सम्बन्ध, भाषिक अनुवादको व्यवस्था, विदेशी भाषाको सिकाइलाई नियमन, भाषा प्रयोगशाला तथा सङ्ग्रहालयको व्यवस्थापन, सामाजिक एकताको रूपमा भाषा उपशीर्षक निर्धारण गरेर अध्ययन गरिएको छ।)

कुञ्जिका शब्दहरू संविधान, राष्ट्रिय जनगणना, भाषा नीति, भाषा आयोग, सरकारी कामकाजको भाषा, बहुभाषिकता, भाषिक समुदाय।

१. विषय प्रारम्भ

भाषाले मानवीय अभिव्यक्तिलाई व्यक्त गर्दछ। मानिसले भाषिक सञ्चारका माध्यमबाट आफ्ना विचार व्यक्त गर्दछ। भाषाको संरक्षण, संवर्धन, विकास र स्तरीकरणका निमित्त सरकारले अँगाल्ने नीतिलाई भाषा नीति भनिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का अनुसार नेपालमा १२४ भाषा बोलिन्छन्। नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन, विकास र स्तरीकरणका निमित्त राज्यले के कस्ता नीति बनाउनुपर्छ, भन्ने कुरा आम चासोको विषय हो। कुनै समय एक भाषा नीतिमा देश चलेकोमा वर्तमानमा आएर विभिन्न भाषाभाषीका

हक अधिकार संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकताबोध भइसकेको सन्दर्भमा राष्ट्रिय स्तरमा भाषा नीतिको खोजी हुनु स्वभाविक नै हो। यस लेखमा नेपालको भाषा नीति के कस्तो हुनुपर्छ, भन्ने सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ।

२. नेपालको संविधानमा भाषा

नेपालको संविधान, मा भाषाका सम्बन्धमा सम्बोधनमा ल्याइएका विषय नै वर्तमानमा नेपालको भाषा नीतिका आधार हुन्। संविधानले निर्दिष्ट गरेका क्षेत्रका आधारमा भाषायोजना वा भाषा नीति निर्माण हुन्छ। यसर्थ भाषा नीति बनाउनु अघि संविधानमा उल्लेखित सन्दर्भको चर्चा गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

(क) नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नेपाललाई बहुभाषिक देश भनिएको छ।

(ख) नेपालको संविधानको भाग १ प्रारम्भिकको ३ मा राष्ट्रको परिभाषा अन्तर्गत बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त भौगोलिक विविधतामा रहेका समान आकांक्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान रही एकताको सूत्रमा आबद्ध गर्ने सबै नेपाली जनता समष्टिमा राष्ट्र हो भनिएको छ।

(ग) नेपालको संविधानको भाग १ प्रारम्भिकको ६. राष्ट्रभाषामा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् भनिएको छ। भाग १ कै ७. सरकारी कामकाजको भाषाको (१) मा देवनागरी लिपीमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भनिएको छ। यसैको (२) मा नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसंख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ भनिएको छ। (३) मा भाषा सम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ भनिएको छ।

(घ) नेपालको संविधानको धारा ३२ मा भाषा तथा संस्कृतिको हक रहेको छ। धारा (३२) को (१) मा प्रत्येक व्यक्ति वा समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुनेछ भनिएको छ। धारा ३२ को (३) मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने अधिकार हुनेछ भनिएको छ।

(ङ) नेपालको संविधानको धारा ५१ राज्यका नीतिहरूको (क) राष्ट्रिय एकता र सुरक्षासम्बन्धी नीतिको (२) मा विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, संस्कृति र सम्प्रदायविच परस्पर सद्भाव, सहिष्णुता र ऐक्यबद्धता कायम गरी सङ्घीय इकाइबीच परस्परमा सहयोगात्मक सम्बन्ध विकास गर्दै राष्ट्रिय एकता प्रवर्धन गर्ने भनिएको छ। धारा

५१ को (ग) सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिको (६) मा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने भनिएको छ।

(च) नेपालको संविधानको भाग ३२ विविधको धारा २८७ मा भाषा आयोगका विषयमा उल्लेख गरिएको छ। धारा २८७ को (६) मा भाषा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ (क) सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पुरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी नेपाल सरकारसमक्ष भाषाको सिफारिस गर्ने, (ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने, (ग) मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताको बारेमा नेपाल सरकारसमक्ष सुझाव पेश गर्ने, (घ) भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने भनेर उल्लेख गरिएको छ।

यसरी नेपालको संविधानले जनताको भाषिक अधिकारलाई स्थापित गरेको छ। देशभित्र बोलिने विभिन्न भाषाको संरक्षण, संवर्धनका निमित्त भाषा आयोगको गठन हुनु र आयोगका माध्यमबाट नेपालका विभिन्न भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा अघि सार्नु, कतिपय भाषालाई शिक्षा तथा सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयोगका लागि सिफारिस गर्ने कार्यले भाषाका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण कार्य भएको देखिन्छ। भाषा आयोगले सरकारी कामकाजका निमित्त विभिन्न प्रदेशमा नेपाली भाषाबाहेकका अन्य भाषालाई सिफारिस गरेको भए तापनि यसको कार्यान्वयन पक्षले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन। बागमती प्रदेशमा भाषा ऐन बन्नु, सरकारी कामकाजको भाषा कार्यान्वयनका लागि प्रयास भएको भए पनि अन्य प्रदेशमा कामको गति सुस्त छ। छिटोछिटो राजनीतिक परिवर्तन हुनु त छँदैछ, त्यसबाहेक बुझाइको समस्याका कारण पनि यसको कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको छ। तीन तहका सरकारका बिचमा सामन्जस्य नहुनुका कारण जनताले अपेक्षित भाषिक अधिकार पाएका छैनन्।

३. नेपालमा भाषा विकासको अवस्था

भाषा मानिसको पहिचानसँग जोडिएर आउँछ। भाषाले कुनै निश्चित भूगोल एवम् जातिलाई सम्बोधन गर्दछ। वर्तमानमा मानिसहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसोबास गर्ने क्रम बढेकोले मानिससँगै भाषाको प्रसार पनि भइरहेको छ। विगतमा हामीले कुनै निश्चित भूगोलको भनेर चिनेको भाषाका प्रयोक्ता बसाइसराइँ गरेर अर्को ठाउँमा पुग्दा मानिससँगै उसको भाषा, संस्कृति र सभ्यता पनि पुग्दछ। यति हुँदाहुँदै पनि कुनै निश्चित भूगोलमा एक भाषाको वर्चस्व हुन्छ भने अर्को भूगोलमा अर्को भाषिक समुदायको वर्चस्व हुन्छ बहुभाषिक अवस्थसँगै बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक समाजको निर्माण भइरहेको हुन्छ। भाषाको विकाससँगै यसको सामाजिक स्वीकार्यता पनि बढ्छ। नेपालमा लामो समय एकभाषिक नीति रह्यो।

यस नीतिका कारण विभिन्न मातृभाषाको विकास अवरुद्ध भयो। भाषाको विकास अवरुद्ध हुनुको अर्थ भाषिक समुदायको विकास पनि अवरुद्ध भयो। नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र भए तापनि राज्यले एकभाषिक, एकल सांस्कृतिक नीति लिँदा विभिन्न भाषिक समुदाय एवम् जातीय समुदायले उत्पीडनको शिकार बन्नुपन्थो। यसै क्रममा गोपाल ठाकुरले “नेपालमा गोरखा राज्य विस्तारसँगै खसकरण गर्ने सम्मिश्रण अभियानको आवश्यकता रहेको देखिन्छ, जसलाई नेपालको बहुभाषिकता र बहुसांस्कृतिक स्वरूपलाई मास्ने अभियानको रूपमा लिन सकिन्छ”। (ठाकुर, २०६८, पृ. ३१) भने तत्कालीन राज्य सञ्चालकको भाषिक नीतिलाई उजागर गरेका छन्। हेमाङ्गराज अधिकारीले “२०४७ भन्दा पहिलेको संविधानमा नेपालका अन्य भाषाहरूप्रति केही नबोलिएको तथा तिनीहरूको संरक्षण एवम् संवर्धनबारे पनि खास चासो नदेखाइएको हुँदा नेपालको तत्कालीन भाषा नीति एकभाषावादी रहेको देखिन्छ” (अधिकारी, २०५६: पृ. ९५) भनेका छन्। यसरी नेपालमा २०४७ पछि भाषिक अधिकारबारे संविधानले बोल्ने गरेको पाइन्छ। यसपछि नै भाषा अधिकारका क्षेत्रमा क्रमशः कामहरू पनि अघि बढेको पाइन्छ।

नेपालमा एकातिर एकभाषिक नीति अख्तियार गरिनु अर्कोतिर अङ्ग्रेजी शिक्षालाई नै ज्ञानको प्रमुख आधार हो भन्ने चिन्तन विकसित हुँदा समाजमा असमानताका खाडल बढ्दै गयो। प्राथमिक विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म आइपुग्दा एकातिर नेपाली भाषा प्रमुख बनेर आयो भने अर्कोतिर अङ्ग्रेजीको प्रभाव व्यापक बन्यो। नेपाली नजान्ने बालक पढाइमा पछाडि पर्दै गए भने उनीहरू शिक्षा र ज्ञानबाट बञ्चित भएर दास जीवन बिताउन पुगे। अङ्ग्रेजीको बढ्दो प्रभावका कारण अङ्ग्रेजी स्कुलमा पढ्न नसक्ने, सामान्य जनताका छोराको शैक्षिक इतिहास छोटो बन्न पुग्यो। उनीहरूको शिक्षा आर्जन लामो समयसम्म चलन नसक्नु, देशमा कामको अवसर नहुनाका कारण विदेशमा मजदुरी गर्न जाने मानिसको सङ्ख्या बढ्न पुग्यो पछिल्लो समयमा नेपाल सरकारले प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिने भनेको भए तापनि यसको उचित कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। स्थानीय निकायले यसको पालना गर्न सकेकाको छैन। यसै सन्दर्भमा भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (सातौँ), २०८० मा यस्तो भनिएको छ:

कतिपय स्थानीय तहले भाषा आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई जानकारीमा नलिई नेपालको संविधान, मौजुदा ऐन, कानुनको समेत अवज्ञा हुने गरी विद्यालयहरूमा प्रारम्भिक कक्षादेखि नै अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षा लागू गरेको देखिन्छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०८०, पृ. ग)।

नेपाल सरकार यस विषयमा गम्भीर हुनु जरुरी छ। यस विषयमा आवश्यक पहलकदमी हुनु आवश्यक छ। नेपालको कानुनले राज्यलाई बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातीय, बहुधार्मिक (धर्मनिरपेक्ष) भनेको भए तापनि यसको सही कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

स्थानीय तहमा मातृभाषा शिक्षालाई वैकल्पिक नभएर अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

यसै सन्दर्भमा प्रेमप्रसाद पौडेलको भनाइ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ, “राज्यस्तरबाट भाषिक विविधतालाई सैद्धान्तिक रूपमा राष्ट्रिय पहिचान र गौरवको रूपमा लिइएको भए तापनि व्यावहारिक रूपमा नेपाली र अङ्ग्रेजीबाहेक अन्य भाषा दैनिक जीवनयापन र सामुदायिक प्रयोजनमा खासै आएको पाइँदैन” (पौडेल, २०८०, पृ. ३०)। यस भनाइले नेपालको कानूनको सही कार्यान्वयन हुने दिशामा अझ कार्य हुनुपर्ने आवश्यकताबोध गरेको छ।

नेपालमा भाषा विकासका क्षेत्रमा कतिपय जटिलता छन्। यसो भए तापनि नीतिगत रूपमा केही सफलता भने प्राप्त भएका छन्। नेपालको संविधानमा बहुभाषिकतालाई राष्ट्रिय विशेषताको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। यसले राज्यको मूल कानूनमै भाषालाई प्रमुख स्थान दिएको देखिन्छ। सबै भाषा र भाषिक समुदायले आफ्नो भाषामा शिक्षा पाउने मौलिक अधिकारको संवैधानिक सुनिश्चितताका कारण जनताको भाषिक अधिकारको सम्मान गरिएको पाइन्छ। सबै प्रदेशमा सरकारी कामकाजमा भाषा प्रयोगका निमित्त सिफारिस भएपछि क्रमशः यसका सकारात्मक प्रभाव देखिँदै गएका छन्। यसरी नै बहुभाषिक शिक्षा निर्देशिका निर्माण भएको छ। यसले अध्ययन, अध्यापनका क्षेत्रमा बहुभाषिकतालाई अघि बढाउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ।

४. नेपालको भाषा नीति निर्माणका प्रमुख पक्ष

नेपालमा पाँच भाषा परिवारका भाषा बोलिन्छन्। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का अनुसार नेपालमा भारोपेली भाषा परिवारका ४६ भाषा, भोट बर्मेली परिवारका ७२ भाषा, आग्नेय परिवारका ३, द्रविड परिवारका १ भाषा बोलिन्छन्। त्यस्तै कुसुन्डा कुनै भाषा परिवारमा नपर्ने र साङ्केतिक भाषा पनि प्रयोगमा रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, पृ. २०-२१)। नेपालको भाषा नीतिको प्रमुख आधारका रूपमा यी भाषा रहेका छन्। यी भाषाको संरक्षण सम्बर्धनकालागि अवस्थाअनुसार वर्ण निर्धारण, शब्द संकलन, शब्दकोश निर्माण, भाषिक इतिहास लेखन, व्याकरण निर्माण, पाठ सङ्कलन, लोकवाक्ता सङ्कलन एकीकृत सामग्री निर्माण, वृत्तचित्र निर्माणजस्ता कार्य हुँदै आएका छन्। यी कार्यले भाषालाई जीवन्त बनाउने कार्य गर्दछ।

भाषा नीति राष्ट्रका समग्र भाषाको नीति हो। यस नीतिले समृद्ध भाषाका साथसाथै लोप हुन लागेका भाषालाई आफ्नो कार्यक्षेत्रका रूपमा अघि बढाउँछ। नेपालको भाषा नीतिले नेपाली समाजको एकतालाई अक्षुण्ण राख्ने र विभिन्न भाषाभाषी, जातजाति एवम् भूगोलका जनताको आपसी सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन सकेमा नेपाली समाजको वास्तविक रूपमा सांस्कृतिक एकीकरण हुनेछ। राष्ट्रमा भएका नागरिकले एकआपसमा सद्भाव कायम गरेर आफ्नो मौलिकताको रक्षा गर्ने वातावरणले निर्माण गर्न राज्य कटिबद्ध हुनुपर्छ।

दुवीनन्दन ढकालले “भाषा नीति मूलतः भाषायोजनाको लक्ष्यप्राप्तिका लागि निर्माण गरिने समग्र कानून वा प्रक्रियालाई जनाउँछ (ढकाल, २०८०, पृ.: ५) भनेका छन्। उनले भाषा नीति राज्यले सार्वजनिक क्षेत्र र मूलतः सरकारी कामकाज र शिक्षामा प्रयोग गरिने भाषाको छनोट र यससँग सम्बन्धित प्रक्रिया भनेका छन्। यस भनाइले भाषा नीतिको सम्बन्ध सामान्य भाषाका वक्तादेखि राज्य सञ्चालनका महत्वपूर्ण व्यक्तिसम्म रहने कुरालाई बोध गर्छ। उनले भाषा नीतिमा कानून निर्माणको पक्ष, भाषिक विकासको पक्ष एवम् भाषिक अभ्यास रहने कुरा अघि सारेका छन्। कुनै देशमा बोलचाल वा प्रचलनमा रहेका भाषाहरूलाई राज्यका कुनकुन कामको लागि रोज्ने अथवा राज्यले कुन भाषाप्रति कस्तो व्यवहार गर्ने भन्ने नीति भाषा नीति हो। भाषा नीतिको निर्माण राज्य सञ्चालकको भाषा सम्बन्धी दृष्टिकोणमा भर पर्दछ। राष्ट्रअनुसार एकभाषिक, द्वैभाषिक, सीमित भाषिक एवम् बहुभाषिक नीति निर्माण गर्ने बारेमा विभिन्न देशका विभिन्न नीति रहेका छन्। देशमा कस्तो खाले भाषिक नीति निर्माण गर्ने कुरा सम्बन्धित देशमा भाषाको अवस्था, भाषिक समुदायको जागरुकता, राज्यको नीति आदिमा भर पर्दछ। नेपालको भाषा नीति निर्माणका क्रममा बहुभाषिकता, सम्पर्क भाषाको निर्धारण, सरकारी कामकाजको भाषा, संरक्षित तथा स्वायत्त क्षेत्रको निर्धारण, राज्यका निकायहरूको कार्यक्षेत्र निर्धारण, अध्ययन, अनुसन्धानमा मातृभाषालाई प्राथमिकता, भाषाको रोजगारसँगको सम्बन्ध, भाषिक अनुवादको व्यवस्था, विदेशी भाषाको सिकाइलाई नियमन, भाषा प्रयोगशाला, भाषा सङ्ग्रहालयको व्यवस्थापन, सामाजिक एकताको रूपमा भाषा आदि पक्षलाई ध्यान दिनु आवश्यक छ।

४.१ बहुभाषिकता

नेपालको भाषा नीति निर्माणका सवालमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष बहुभाषिकता हो। बहुभाषिकता लागू हुनका लागि सर्वप्रथम नीति निर्माण गरिन्छ। नीति निर्माणपछि नीतिलाई लागू गर्ने कुरा महत्वपूर्ण हो। यदि नेपालको नीति निर्माणका तहमा रहेका मानिसले, बहुभाषिकतालाई आत्मसात गरेका छैनन् भने भाषा नीति सही किसिमले लागू हुन सक्दैन। त्यसैले बहुभाषिक नीति बनाएर थोपने कुरा होइन। यसलाई लागू गर्न राज्य सञ्चालनदेखि सामान्य प्रयोक्तासम्मले अन्तरहृदयदेखि आत्मसात गर्ने र यसलाई जीवनशैलीको रूपमा विकसित गर्ने कुरामा प्रतिबद्धता चाहिन्छ। यसलाई अरूले लगाइदिएको झ्याउलो, अनावश्यक टन्टाका रूपमा बुझ्ने प्रवृत्ति रहेसम्म यसको सही कार्यान्वयन हुन सक्दैन। नेपाली समाज लामो समयसम्म एकभाषिक नीतिमा चलेको हुँदा अझै पनि समाजमा एकभाषिक सोच विद्यमान छ। यस सोचले नेपाली समाजको हरेक तहमा आफ्नो प्रभाव जमाएको छ। बहुभाषा ज्ञानले मानिसको दृष्टिकोणलाई समृद्ध बनाउँछ। कुनै एक भाषाको ज्ञानले त्यस भाषिक समुदायको इतिहास, संस्कृति, जीवनशैलीको अध्ययनतर्फ डोर्‍याउँछ। यसले समुदायको जीवनसँग नजिक तुल्याउँछ। अन्तर्जातीय, अन्तर्समुदायगत सद्भावलाई बढाउने काममा भाषाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यसर्थ नेपालमा बहुभाषिक समाज,

बहुभाषिक चेतनाको निर्माण हुन सक्यो भने बहुभाषिक भाषा नीति निर्माणमा सहजता थपिँदै जान्छ

४.२ सम्पर्क भाषाको निर्धारण

नेपालमा नेपाली भाषा सबै समुदाय, जातजाति, भाषाभाषीको सम्पर्क भाषाको रूपमा रहेको छ। यसले नेपालभित्र रहेका नागरिकलाई एकआपसमा संवाद गर्न सहजता निम्त्याएको छ। भाषा नीति निर्माणका क्रममा विभिन्न भूगोल, क्षेत्र अनि जातजातिका आआफ्ना विशेषतालाई चिनाउने क्रममा भाषालाई पनि पहिचानका मूल आधारमा लिइएको छ। नेपालमा कतिपय भूगोलमा नेपाली भाषा नजान्ने जनता पनि रहेका छन् स्थानीय स्तरमा विभिन्न भाषिक समुदायको उपस्थितिका सन्दर्भमा विभिन्न नेपालीभाषा इतर समुदायका विचमा अन्तर्भाषिक संवादको आवश्यकताबोध हुन्छ। यस्तो अवस्थामा स्थानीय सम्पर्क भाषाको आवश्यकताबोध हुँदै आएको छ। नेपालका कतिपय स्थानीय भूगोलमा रहेका जनताले अन्य भाषिक समुदायसँग भाषिक सम्बन्ध विस्तार गर्ने स्थानीय जनताको सुविधाका आधारमा कुनै निश्चित भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरेका छन्। नेपालको कुनै एक प्रदेशको भिन्नभिन्न भाषिक समुदायका बीचमा भाषिक सञ्चार गर्न कुन भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा विकास गर्ने भिन्नभिन्न प्रदेशका जनताले एकआपसमा संवाद गर्न के कस्तो भाषाको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा सामान्य प्रयोक्ताको सरोकारको विषय मात्र नभएर राज्यको समेत सरोकारको विषय बन्न आवश्यक छ। भाषिक नीति निर्माणको क्रममा यो अध्ययनको विषयका रूपमा रहेको छ।

४.३ सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण र विकास

भाषा आयोगले नेपाल सरकारलाई २०७८ भाद्र २१ गते नेपालका सात प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा लागू गर्नका लागि सिफारिस गरेको छ। यसरी राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का आधारमा भाषाहरूको सिफारिस गर्ने क्रममा तत्कालीन प्रदेश नं १ मा मैथिली र लिम्बू भाषा, प्रदेश नं २ मा मैथिली, भोजपुरी एवम् बज्जिका, बाग्मती प्रदेशमा तामाङ र नेपाल (नेवार) भाषा, गण्डकी प्रदेशमा मगर, गुरुङ एवम् भोजपुरी, लुम्बिनी प्रदेशमा थारू र अवधी भाषा, कर्णाली प्रदेशमा मगर भाषा, सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली एवम् थारू भाषालाई नेपाली भाषाका अतिरिक्त सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने गरेर सिफारिस गरिएको थियो। यसैक्रममा तत्कालीन प्रदेश नं १ मा थारू, तामाङ, वान्तवा, उर्दू, राजवंशी, राई, नेवार, चाम्लिङ, शेर्पा र सन्थाली भाषालाई सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्य विस्तार गर्न निश्चित कार्य र क्षेत्रका लागि सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता पाउने गरी सिफारिस गरिएको थियो। तत्कालीन प्रदेश नं २ मा उर्दू, थारू र तामाङ भाषाहरू, बाग्मती प्रदेशमा मगर, थारू र मैथिलीलाई, गण्डकी प्रदेशमा थारू, नेपाल (नेवार) र तामाङ भाषाहरू, लुम्बिनी प्रदेशमा भोजपुरी, उर्दू, मगर र मैथिली भाषा र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बैतडेली, अछामी र बझाडी भाषाहरूलाई सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा कार्य विस्तार गर्न निश्चित

कार्य र क्षेत्रका लागि सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता पाउने गरी सिफारिस गरिएको थियो।

यसरी सिफारिस गर्नका लागि (१) अधिक जनसङ्ख्याको आधार (२) स्तरगत भाषा योजनाको सैद्धान्तिक आधार (३) लेखन प्रणालीको आधार (४) अभिलेखनको आधार (५) आधारभूत सेवामा प्रयोगको आधार (६) शिक्षाको माध्यम भाषाको आधार (७) वक्ताहरूको सघनता (८) भाषाको जीवन्तताको आधार (९) सञ्चारमा प्रयोगको आधार (१०) प्रविधिउन्मुख भाषाको आधार र (११) भाषाका वक्ता र भाषिक समुदायको आधारलाई मुख्य आधारका रूपमा लिएको थियो (भाषा आयोग, २०७८, पृ. ख-ग)।

भाषा आयोगले २०८० असोज २१ गते सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धमा पूरक सिफारिस गरेको छ। यो सिफारिस राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का आधारमा गरिएको हो। यस क्रममा कोशी प्रदेश, मधेश प्रदेश, बागमती प्रदेश एवम् सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भएका पूर्व सिफारिसलाई यथावत राख्दै गण्डकी प्रदेशमा पहिले सिफारिस भएको भोजपुरी भाषा (०.६ प्रतिशत) लाई हटाउने, लुम्बिनी प्रदेशमा भोजपुरी (१०.९ प्रतिशत) भाषालाई समावेश गर्ने एवम् कर्णाली प्रदेशमा खस (६.३९) र मगर टुट (१.६) भाषालाई सिफारिस गरेको छ (भाषा आयोग, २०८०, पृ. ५-६)।

भाषा आयोगको सिफारिसमा बागमती प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा तामाङ भाषा र नेपाल (नेवार) भाषा २०८१ बैशाख २४ गतेबाट लागू भएको छ। बागमती प्रदेशमा यसअघि प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०८० पारित भइसकेको छ। बागमती प्रदेशमा जे जसरी नेपालीका अतिरिक्त तामाङ र नेपाल (नेवार) भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा अघि बढाइयो, त्यसरी नै अन्य प्रदेशहरूमा पनि कार्यान्वयन गराउन पहलकदमीको आवश्यकता छ। नेपालको भाषा नीति निर्माणका क्रममा सरकारी कामकाजको भाषालाई हरेक प्रदेशमा लागू गराउने र भाषाहरूको स्तर उन्नतिका सम्बन्धमा पनि नीति बनाउनुपर्ने देखिन्छ। सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारणका क्रममा एकै भाषाका भिन्न भेदमध्ये कुन भेदलाई प्राथमिकता दिने भन्ने विषय महत्वपूर्ण हो। कुनै एक निश्चित भाषाको अनेक भेद हुन सक्छन्। यस बारेमा माधवप्रसाद पोखरेलले “एउटा भाषाको अनेक भेदहरूमध्ये सबैले बुझ्ने भेदलाई मानकीकरण गर्नुपर्दछ” (पोखरेल, २०६८, : पृ. ६१) भनेका छन्। यसरी सर्वाधिक प्रचलित भेदलाई लागू गर्ने क्रममा समस्या आए केही समय स्थानविशेष अनुसारका अलगअलग भेदलाई लागू गर्ने र पछि सर्वमान्य मानक भेदको निर्धारण भएपछि त्यसैलाई लागू गर्न पनि सकिन्छ। यस विषयमा समुदायको निर्णयलाई मुख्य आधारको रूपमा लिनुपर्छ।

४.४ संरक्षित तथा स्वायत्त क्षेत्रको निर्धारण

सरकारले प्रदेशस्तरमा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा केही भाषालाई निर्धारण गरेको छ। यसबाहेक स्थानीय स्तरमा पनि स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्र रहेका भाषालाई कामकाजको भाषाको रूपमा निर्धारण गर्न सक्छन्। यो प्रक्रिया पूरा गर्न प्रदेश सरकार हुँदै सङ्घीय सरकारबाट अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ। भाषा नीति निर्माणका क्रममा स्थानीय निकाय र स्थानीय समुदायका भावनाको समेत सम्बोधन हुनुपर्ने हुन्छ। यसर्थ स्थानीय भाषा र संस्कृतिको विकासलाई पनि प्राथमिक विषय बनाउनु आवश्यक छ।

४.५ राज्यका निकायहरूको कार्यक्षेत्र निर्धारण

नेपालमा भाषा सम्बन्धी काम गर्ने विभिन्न निकायहरू छन्। एक वा एकभन्दा बढी निकायले एकै किसिमको कार्य गर्दा कतिपय काम दोहोरिने र कतिपय क्षेत्रमा ध्यान नपुगेको देखिन्छ। विभिन्न निकायका बिचमा कार्यक्षेत्रको विवाद पनि हुन सक्छ। नेपालमा भाषा आयोग भाषाका सम्बन्धमा कार्य गर्ने संवैधानिक आयोग हो। यसबाहेक पनि विभिन्न आयोग, विश्वविद्यालय, प्रज्ञा प्रतिष्ठानले पनि भाषा क्षेत्रमा कार्य गरेका छन्। यी संस्थाहरूबिच समन्वय, सहकार्य र कामको सन्तुलनको आवश्यकता छ। यसर्थ भाषाका क्षेत्रमा हालसम्म भएगरेका कामलाई एकीकृत रूपमा पूँजीका रूपमा ग्रहण गर्ने, नयाँ कामका लागि नयाँ योजना बनाएर अघि बढ्नु आवश्यक छ। नेपालमा भाषासम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कार्यक्षेत्रको स्पष्ट रेखाङ्कन हुनुपर्दछ। अधिकार क्षेत्रमा बाझिएको खण्डमा त्यसलाई बाधा, अड्चन फुकाउने गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी भाषा आयोगको कार्यक्षेत्रका विषयमा पनि कतिपय विषय बाझिएका छन्। त्यसलाई पनि संविधानमै स्पष्ट किटान गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसरी भाषाको कामका सम्बन्धमा देखिएका अस्पष्टता र अन्यौललाई हटाएर भाषा नीतिलाई लागू गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

४.६ अध्ययन, अनुसन्धानमा मातृभाषालाई प्राथमिकता

नेपालमा भाषा सम्बन्धी विभिन्न अध्ययन, अनुसन्धान हुँदै आएका छन्। विगतमा नेपाल एकभाषिक नीतिमा चलेको हुँदा नेपाली भाषाको व्यापक विकास भयो। नेपालको संविधानले विगतका तुलनामा भाषिक अधिकारलाई स्थापित गरेको छ। संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार भाषा आयोगको गठन र सञ्चालन भएको छ। अब बन्ने भाषा नीतिमा भाषाको स्तरीकरणका आधारमा विकसित भाषा, विकासोन्मुख भाषा र लोपोन्मुख भाषा निर्धारण गरेर आवश्यक योजना बनाउनु आवश्यक छ। भाषा नीतिका आधारमा भाषाहरूको संरक्षण, संवर्धन र विकासलाई अघि बढाउनुपर्ने हुन्छ। अपेक्षित प्रतिफलका लागि भाषाका क्षेत्रमा कुनकुन क्षेत्रमा अनुसन्धानको आवश्यकता छ भन्ने विषयले निश्चित आधार निर्माण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

४.७ भाषाको रोजगारसँगको सम्बन्ध

नेपालमा सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण भएपछि त्यसलाई लागू गर्ने क्रममा सरकारी कार्यालयमा भाषा अनुवादकको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। यसको साथै अध्ययन, अध्यापनका क्षेत्रमा पनि विभिन्न भाषाका ज्ञाता शिक्षक नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ। भाषाका शिक्षकको वृत्ति विकासका साथै स्तरोन्नति, शैक्षिक संस्थाको स्तरोन्नति आवश्यक हुन्छ। सम्बन्धित भाषिक समुदायमा मातृभाषाप्रति विश्वास भएन र मातृभाषा सिक्न, सिकाउनका लागि तत्परता भएन भने मातृभाषा अभियान सफल हुन सक्दैन। भाषालाई रोजगार वा कामसँग जोड्न सकिएन भने मातृभाषा सिक्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या न्यून वा शून्य पनि हुनसक्छ। नेपालमा विदेशी भाषा सिक्ने होड छ। नेपालका केही जनतामा अङ्ग्रेजी भाषा लगायत जापानीज, कोरियन सिकियो भने देशविदेशमा छिट्टै रोजगार पाइन्छ भन्ने विश्वास पाइन्छ। आफ्नो मातृभाषाभन्दा नेपाली भाषा सिक्न रहर गर्ने, नेपालीभन्दा अङ्ग्रेजी वा विदेशी भाषा सिक्न खोज्ने प्रवृत्ति बढेको छ। देशमा जबसम्म मातृभाषालाई रोजगारीसँग जोड्न सकिँदैन, मातृभाषाको प्रयोग, अध्ययन, अध्यापन एवम् सरकारी काममा प्रयोगमा समस्या आउने देखिन्छ। त्यसो भएकोले भाषालाई कामसँग जोड्ने, जनताको जीविकासँग जोड्ने नीति बनेमा यसबाट नागरिकको अध्ययन, अध्यापन मात्र नभएर जीविकाको बाटो समेत खुल्नेछ।

४.८ भाषिक अनुवादको व्यवस्था

नेपालमा रहेका विभिन्न भाषाहरूको अनुवादले कुनै निश्चित भाषामा रहेको ज्ञान, सीपलाई अन्य भाषा एवम् समुदायमा हस्तान्तरण गर्दछ। कुनै एक भाषिक समुदायको भाषासँग उक्त भाषाको इतिहास, संस्कृति र जीवनका विभिन्न पक्ष समेटिएका हुन्छन्। कुनै निश्चित भाषाको ज्ञान प्राप्त गर्नु, सो भाषामा रहेका लिखित सामग्रीलाई अन्य भाषामा अनुवाद गर्नाले ज्ञानको हस्तान्तरणमा सहजता आउँछ। सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा विभिन्न भाषाको प्रयोगको अवस्थामा त सरकारी कामकाजका लागि पनि अनुवादको व्यवस्था अनिवार्य जस्तै बन्न पुगेको छ। नेपालका विभिन्न भाषामा रहेका सामग्रीलाई अन्य भाषामा अनुवाद गर्ने हो भने ज्ञान र सीपको हस्तान्तरण प्रक्रिया सहज हुन्छ। विभिन्न जातजाति, भाषाभाषीका बिचको सम्बन्धमा आत्मीयताको विकास भएर त्यसले नेपाली समाजको परिवर्तनको यात्रालाई सहज, स्वभाविक र उद्देश्यमूलक बनाउँछ। भाषा नीति बनाउँदा भाषिक अनुवादको पक्षलाई पनि जोड्न आवश्यक देखिन्छ।

४.९ विदेशी भाषाको सिकाइलाई नियमन

नेपालमा वैदेशिक रोजगारमा जाने मानिसको भीड बढिरहेको छ। देशको दक्ष जनशक्ति बाहिर जाँदा देशको उत्पादकत्व वृद्धिमा असर पुऱ्याउँछ। वैदेशिक रोजगारमा जाने मानिसको सुविधाका लागि विभिन्न निजी प्रशिक्षण संस्थाले विदेशी भाषाको प्रशिक्षण केन्द्र चलाइरहेको पाइन्छ। यसरी चलेका संस्थाले विदेश जान चाहने नेपाली नागरिकलाई धेरै

रकम लिएर सो प्रशिक्षण चलाइरहेका छन्। नेपालमा एकातिर मातृभाषाको विकास नहुनु, मातृभाषासँग जोडिएर कामका अवसर सिर्जना नहुनु, विदेशी भाषा एवम् संस्कृतिको प्रसारण व्यापक बन्नु हामी सबैका लागि चिन्ताको विषय हो। नेपाल सरकारले विदेशी भाषाको प्रशिक्षणलाई नियमन गर्नुपर्दछ। नेपालमा भएका भाषाको विकासको साथै ती भाषासँग जोडिएर अध्ययन, अनुसन्धानलाई व्यापक बनाउनुपर्छ। मातृभाषालाई कामसँग जोड्ने र आर्थिक समृद्धिका आधार तय गर्ने कार्य गर्नु आवश्यक छ। नेपालको भाषा नीति निर्धारण गर्दा विदेशी भाषाको सिकाइलाई नियमन गर्दै नेपालका विभिन्न भाषाको सिकाइलाई अघि बढाउनुपर्छ। विभिन्न भाषिक समुदायसँग सम्पर्क र समन्वय गर्दै समुदायलाई गौरवबोध गर्न सिकाउन पनि मातृभाषा सिकाइ आवश्यक छ।

४.१० भाषा प्रयोगशाला तथा भाषा सङ्ग्रहालयको व्यवस्थापन

नेपाल सरकारले भाषा प्रयोगशाला एव भाषा सङ्ग्रहालयको कामलाई अघि बढाउनु आवश्यक छ। भाषा प्रयोगशालाका माध्यमबाट भाषाको परीक्षण गर्ने कार्य हुन्छ भने भाषा सङ्ग्रहालयमा भाषिक समुदायका पुराना अभिलेख, पुस्तक, पत्रपत्रिकाका साथसाथै सो समुदायसँग सम्बन्धित विषय सीप र कलालाई संरक्षण गरिन्छ। भाषिक समुदायले आर्जन गरेको ज्ञान, सीप, संस्कृति, जीवनशैलीसँग सम्बन्धित चीजबीजको सङ्ग्रहालय स्थापनासँगै समुदायको पहिचानलाई अन्य समुदायका बीचमा परिचित बनाउने कार्य गरिन्छ। राष्ट्रमा रहेका विभिन्न भाषाभाषी, जातजातिका मानिसका बीचमा आपसी सद्भावको विकास गर्ने र सबैलाई एकै राष्ट्रिय मूलधारमा जोड्ने कार्य हुन्छ। यसैले भाषा प्रयोगशाला र भाषा सङ्ग्रहालयजस्ता विषयलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाउनु आवश्यक छ। नेपालको भाषा नीतिका सन्दर्भमा यी विषयलाई ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ।

४.११ सामाजिक एकताको रूपमा भाषा

नेपालमा जे जति पनि भाषा बोलिन्छन् ती सबै राष्ट्रका सम्पत्ति हुन्। विभिन्न भाषाभाषीका जनताबीच सम्पर्कका लागि केही माध्यम भाषा हुन्छन्, जसले विभिन्न भाषाभाषी जनतालाई जोड्ने कार्य गर्दछन्। कुनै पनि भाषाको विकासमा एकातिर राज्यको नीतिले असर पुऱ्याएको हुन्छ भने अर्कोतिर सम्बन्धित भाषिक समुदायको सजगता र सार्थक कर्मले त्यसलाई जीवन्त बनाउँछ। भाषाले विभिन्न भाषिक समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले विभिन्न भाषाका जनताका आआफ्ना मौलिक विशेषता हुन्छन्। भाषासँग समुदायको इतिहासका साथै उसको मौलिक पहिचान पनि जोडिएको हुन्छ। विभिन्नताका बीचमा साझा कुराको खोजी गर्ने र फरक विशेषतालाई सम्पतिको रूपमा ग्रहण गर्ने हो भने यसले सामाजिक एकता र राष्ट्रिय सद्भावलाई अघि बढाउँछ। भाषिक अन्तर्क्रियाका माध्यमबाट समाजमा राष्ट्रिय एकताको भाव सञ्चार गर्ने नीति ल्याउन आवश्यक छ। यसर्थ भाषालाई सामाजिक एकताको रूपमा अघि बढाउने खालको भाषा नीति आएमा मुलुकको आन्तरिक एकता बढ्ने देखिन्छ।

५. निष्कर्ष

कुनै पनि देशले राज्य सञ्चालनका क्रममा विभिन्न नीतिहरू निर्माण गर्दछ। देशका लागि भाषा नीति एक महत्वपूर्ण नीति हो। भाषा नीतिको निर्माणले समाजको प्रगतिशील रूपान्तरणको प्रक्रियालाई अघि बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछ। राज्यले विद्यमान समानुपातिक र समावेशी नीतिअन्तर्गत भाषालाई प्राथमिकतामा राखेर नीति ल्याउनु पर्दछ। राज्यको नीति बनाउनु एक पक्ष हो भने त्यसलाई इमान्दारिताका साथ लागू गर्नु उत्तिकै आवश्यक हुन्छ। भाषा नीतिको निर्माणसँगै नेपालका पछि परेका जाति र समुदायले पनि राष्ट्रिय मूलधारमा जोडिने अवसर पाउँछन्।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), “नेपालको भाषा नीति र भाषा योजना”, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, रत्न पुस्तक भण्डार।
- ठाकुर, गोपाल (२०६८), नेपालको भाषा नीति: अभियान र आवश्यकता, अभिज्ञान, १-२. २. पृ. २६-४१।
- ढकाल, दुवीनन्द (२०८०), राष्ट्रिय भाषा नीतिको उपादेयता, नयाँ पत्रिका, नयाँ पत्रिका प्रा.लि.।
- नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून व्यवस्था समिति।
- पोखरेल, माधव (२०६८), नेपाललाई चाहिने भाषा नीति र भाषा योजना, अभिज्ञान. १-२२. पृ. ५६-६१।
- पौडेल, प्रेमप्रसाद (२०८०), सङ्घीय नेपालमा भाषा नीति: अवस्था, अन्यौल र अगामी कार्यदिशा, भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०७८), सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू, भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०८०), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (सातौँ), भाषा आयोग।
- भाषा आयोग (२०८०), सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी पूरक सिफारिसहरू, भाषा आयोग।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७८), राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदन, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय।

कर्णाली प्रदेशको वर्तमान भाषिक स्थिति

प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरी

लेखक परिचय

प्रा. डा. जीवेन्द्रदेव गिरी नेपालका एक ख्यातिप्राप्त भाषाविद्, प्राध्यापक, र साहित्यकार हुनुहुन्छ। उहाँ नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका सदस्य-सचिव समेत रहिसक्नु भएको छ। उहाँले नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नु भएको छ। उहाँका लेख, अनुसन्धानपत्र र प्रकाशनहरूले नेपाली भाषाशास्त्रको विकासमा योगदान पुगेको छ। उहाँ शिक्षण, अनुसन्धान र साहित्यिक सिर्जनामा लामो समयदेखि संलग्न हुनुहुन्छ र नेपाली भाषाको मानकीकरण तथा प्रवर्धनका लागि प्रभावकारी पहल गर्नु भएको छ। प्रा. गिरी नेपाली भाषाको संरक्षण, विकास र अनुसन्धानका क्षेत्रमा सम्मानित व्यक्तित्व हुनुहुन्छ।

लेखसार

यस अध्ययनले सन् २०२१ को जनगणनामा दर्ता गरिएका दोस्रो भाषाहरूलाई वंशानुक्रमिक रूपमा वर्गीकृत गरेको छ। वक्ताहरूको सङ्ख्यामा आएको परिवर्तन तथा यसले नेपालको भाषा नीतिमा पार्ने प्रभावहरूको चर्चा गरेको छ। जनगणनामा ११७ दोस्रो भाषाहरूलाई चार प्रमुख भाषा परिवारमा समेटिएको छ: भारोपेली, चीनियाँ-तिब्बती, आग्नेसियाली र द्रविड साथै एक भाषा चाहिँ अवर्गीकृत रहेको छ। कुल जनसङ्ख्याको ४८.०८% जनसङ्ख्या एक भाषा मात्र बोल्छन् भने ९७% भन्दा बढी दोस्रो भाषाका वक्ताहरू भाषासँग सम्बन्धित छन्। सबैभन्दा धेरै नेपाली भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गरिएको देखिएको छ। यसले अन्य भाषाका वक्ताहरू नेपाली भाषामा अपसरण हुँदै गएको पक्षलाई उजागर गर्दछ।

१. विषयारम्भ

कर्णाली प्रदेश नेपालका सात प्रदेशमध्येको एक हो। यस प्रदेशमा तराईका जिल्लाहरू रहेका छैनन्। पहाडी, हिमाली र भित्री मधेश क्षेत्रका दसओटा जिल्लाहरू मिलेर यसको निर्माण भएको छ। ती जिल्लाहरूमा सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट, कालिकोट, जुम्ला, हुम्ला, मुगु, डोल्पा, रुकुम (पश्चिम) र सल्यान पर्दछन्। कर्णाली नदी, भेरी नदी, कान्जिरोवा हिमपर्वत शृङ्खला, राराताल, पञ्चकोसी, काँक्रेविहार, लाटीकोइली, देउतीबज्यै, चन्दननाथ, पाचाल झरना, बालात्रिपुरा सुन्दरी, नम्खा गुम्बा, हल्जी गुम्बा, खैराबाड, छायाक्षेत्र आदि अनेक प्राकृतिक सांस्कृतिक महत्त्वका स्थान यहाँ रहेका छन्। यहाँको भौगोलिक विविधता तथा बहुजातीय र बहुधार्मिक परिवेशमा विभिन्न भाषाहरू यहाँ बोलिन्छन्।

कर्णाली प्रदेशमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। वि.सं.२०७८ को जनगणना अनुसारका नेपालका १४२ जातजातिमध्ये यहाँ बसोबास गरेका ८० जातजातिको नाम र जनसङ्ख्या जनगणनामा उल्लेख गरिएको छ। तिनका अतिरिक्त केही विदेशी, अन्य र नखुलेका जातजाति पनि यहाँ रहेका छन्। यहाँको कुल जनसङ्ख्या १६८८४१२ रहेको छ जसमध्ये क्षेत्री ७,११,८८९, विश्वकर्मा २,७३,९६२, ठकुरी १,७७,१७९, मगर १,७६,०६८, पहाडी ब्राह्मण १,३५,६१७, परियार ६८,४६५, मिजार ४७,८८४, दशनामी सन्न्यासी २१,८८२, गुरुङ १२,५४६, थारू ८,७७३, भोटे ६,०५५, डोल्पो ५,२०५, बादी ४,७६४, नेवा (नेवार) ४,५४४ र तामाङ ४,३४८ तथा बाँकी अन्य जातजातिका मानिसहरू यस प्रदेशमा रहेका छन्। यहाँ हिन्दू धर्म मान्ने १,५९,८४,३७, बौद्ध धर्म मान्ने ५३,२९२, इसाई धर्म मान्ने २९,४५७, इस्लाम धर्म मान्ने ३,५७०, प्रकृति धर्म मान्ने ३,००९, बोन धर्म मान्ने ५३४, किरात धर्म मान्ने ९५, बहाई धर्म मान्ने ८, जैन धर्म मान्ने ७ र शिख धर्म मान्ने ३ जना व्यक्तिहरूको बसोबास रहेको छ।

भारोपेली र चिनियाँ-तिब्बती परिवारका विभिन्न भाषाहरू कर्णाली प्रदेशमा प्रचलित रहेका छन्। वि.सं.२०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा बोलिने १२४ भाषाहरूमध्ये यस प्रदेशमा बोलिने ४८ ओटा मातृभाषाहरूको नाम उल्लिखित छ भने अन्य केही भाषाहरू पनि यहाँ प्रचलित रहेको सङ्केत गरिएको छ। यसरी नै दोस्रो भाषाका रूपमा पनि यहाँ केही भाषाहरू प्रचलित छन्। यिनका साथै यहाँका बासिन्दाहरूद्वारा प्रयोग गरिएका पुख्र्यौली भाषाहरू पनि कर्णाली प्रदेशसँग सम्बद्ध भाषा हुन्। तिनको स्थिति के कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा यस लेखमा विवेचना गरिएको छ।

२. मातृभाषाको स्थिति

मातृभाषा भनेको आमाका काखमा बसेर सिकेको भाषा हो। कर्णाली प्रदेशमा वि.सं. २०६८ र वि.सं.२०७८ को जनगणनातिर दृष्टि लगाउँदा कुनै मातृभाषाको जनसङ्ख्या बढेको छ भने कुनैको घटेको छ। वि.सं.२०६८ को जनगणनामा देखा परेका केही मातृभाषाहरू वि.सं.२०७८ को जनगणनामा हराएका छन् भने वि.सं.२०६८को जनगणनामा नदेखिएका केही नयाँ मातृभाषाहरू हाल देखा परेका छन्। समग्र स्थितिलाई नियाल्दा यहाँ प्रचलित मातृभाषाहरू र तिनका वक्ताको सङ्ख्या निम्नानुसार रहेको छ:

तालिका : ३

कर्णाली प्रदेशमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू र तिनको वक्ता सङ्ख्या

क्रम सङ्ख्या	भाषा	२०७८ को वक्ता सङ्ख्या (प्रतिशत)	२०६८ को वक्तासङ्ख्या	बढघट (बढ+,घट()) वक्तासङ्ख्या
१	नेपाली	१५००१६९(८८.८५)	१३४६२०६	+१५३९५५
२	खस	१०७०८४(६.३४)	१८	+१०७०६६
३	मगर ढुट	२७०७२ (१.६)	३२०२९	(४९५७

क्रम सङ्ख्या	भाषा	२०७८ को वक्ता सङ्ख्या (प्रतिशत)	२०६८ को वक्तासङ्ख्या	बढघट ((बढ+,घट()) वक्तासङ्ख्या
४	मगर खाम	१३५३५(०.८)	२२११	+११३२४
५	थारू	७७९१ (०.४६)	६६०३	+११८८
६	भोटे	५६३६ (०.३३)	-	+५६३६ नया
७	जुम्ली	५२५९ (०.३१)	१७	+५२४२
८	डोल्याली	३०४८ (०.१८)	१६१४	+१४३४
९	कार्मारोड	२४८३ (०.१४)	-	+२४८३ नया
१०	मुगाली	१७२४ (०.१)	-	+१७२४नया
११	गुरुड	१५१६ (०.०८)	४१०१	-२५८५
१२	तामाड	१३२७ (०.०७)	११३२३	- ९९९६
१३	हिन्दी	१२०४ (०.०७)	८७८	+३२६
१४.	अछामी	११९६(०.०७)	२१	+११७५
१५	बोटे	१०८६ (०.०६)	१४०३	-३१७
१६	राजी	९९३ (०.०५)	९८०	+१३
१७	मगर काइके	९५८ (०.०५)	१७	+ ९४१
१८	डोटेली	६४६ (०.०३)	१५४	+४९२
१९	मैथिली	६३२ (०.०३)	९९९	-३६७
२०	नेपालभाषा(नेवारी)	६२९ (०.०३)	८८०	-२५१
२१	भोजपुरी	५५७ (०.०३)	२९७	+२६०
२२	अवधी	५२३ (०.०३)	११७	+४०६
२३.	शोर्पा	४८६ (०.०२)	२९११	-२४२५
२४	तिछुरोड पोइके	४१० (०.०२)	-	+४१० नया
२५	ब्यासी	३८० (०.०२)	-	+३८० नया
२६	दैलेखी	३६६(०.०२)	-	+३६६ नया
२७	खाम्ची (राउटे)	३२४ (०.०१)	६६	+२५८
२८	उर्दू	१८२ (०.०१)	५६१	-३७९
२९	बैतडेली	१२३ (०.००७)	५१	+७२
३०	संस्कृत	११७ (०.००६)	१	+११६
३१	राई	११७ (०.००६)	७१	+४६
३२	घले	८९ (०.००५)	-	+८९ नया
३३	छिलिङ	८१ (०.००४)	-	+८१ नया
३४	छन्त्याल	७० (०.००४)	१५०	-८०
३५	याक्थुङ/लिम्बू	६१(०.००३)	२५	+३६
३६	साङ्केतिक भाषा	५८ (०.००३)	२६५	-२०७
३७	तिब्बती	५७ (०.००३)	२७	+३०
३८	मुसलमान	५१ (०.००३)	-	+५१ नया
३९	माफी	३३ (०.००१)	-	+३३ नया
४०	थकाली	३१ (०.००१)	५७	-२६
४१	बाजुरेली	२४ (०.००१)	१०	+१४
४२	बज्जिका	२१ (०.००१)	-	+२१ नया
४३	अङ्ग्रेजी	१६ (०.०००९)	१८	-२

क्रम सङ्ख्या	भाषा	२०७८ को वक्ता सङ्ख्या (प्रतिशत)	२०६८ को वक्तासङ्ख्या	बढघट ((बढ+,घट()) वक्तासङ्ख्या
४४	कुमाल	१६ (०.०००९)	१	+१५
४५	मारवाडी	१५ (०.०००८)	-	+१५ नया
४६	राजवंशी	१४ (०.०००८)	-	+१४ नया
४७	बझाडी	१४ (०.०००८)	२३	-९
४८	सुनुवार	१३ (०.०००७)	४	+ ९
४९	बेलहारे	-	३३२	-३३२
५०	बान्तावा	-	२६	-२६
५१	याक्खा	-	७	-७
५२	थामी	-	६	-६
५३	दराई	-	६	-६
५४	चाम्लिङ	-	५	-५
५५	दुरा	-	३	-३
५६	बराम	-	३	-३
५७	बङ्गाली	-	१	-१
५८	राजस्थानी	-	१	-१
५९	धिमाल	-	१	-१
६०	जिरेल	-	१	-१
६१	मेचे	-	१	-१
६२	पहरी	-	१	-१
६३	हायु	-	१	-१
६४	पन्जाबी	-	१	-१
६५	ताजपुरिया	-	१	-१
६६	सुरेल	-	१	-१
६७	नखुलेको	-	४५२	-४५२
६७	अन्य	१८३ (०.०१)	७६	+१०७
	जम्मा	१६८८४१२	१५७०४१८	+११७९९४

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय र भाषा आयोग

कर्णाली प्रदेशमा हाल बोलिने भाषाहरूमध्ये नेपाली, खस, थारू, जुम्ली, हिन्दी, अछामी, बोटे, डोटेली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, दैलेखी, उर्दू, बैतडेली, संस्कृत, मुसलमान, माझी, बाजुरेली, बज्जिका, अङ्ग्रेजी, कुमाल, मारवाडी, राजवंशी र बझाडी भारोपेली परिवारका भाषा हुन् भने मगर ढुट, मगर खाम, भोटे, डोल्पाली, कार्मारोङ, मुगाली, गुरुङ, तामाङ, राजी, मगरकाइके, नेपालभाषा (नेवारी), शेर्पा, तिछुरोङ पोङ्के, ब्यासी, खाम्ची (राउटे), राई, घले, छिल्लिङ, छन्त्याल, याक्थुङ/लिम्बू, तिब्बती, थकाली र सुनुवार चिनियाँ- तिब्बती परिवारसँग सम्बन्धित भाषा हुन्। भारोपेली र चिनियाँ -तिब्बती परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या झन्डै बराबर भए पनि वक्ता सङ्ख्याका दृष्टिले भने भारोपेली परिवारका भाषा बोलनेहरूको सङ्ख्या बढी रहेको छ। त्यसमा पनि नेपालीका वक्ताहरूको सङ्ख्या अरूका तुलनामा निकै बढी अर्थात् ८८.८५ प्रतिशत रहेको छ।

नेपाली र खसबाहेकका अन्य भाषाहरूको वक्ता सङ्ख्यामा सबैभन्दा बढी रहेको मगर टुटको जनसङ्ख्या २७,०७२ अर्थात् १.६ प्रतिशत रहेको छ। वि.सं. २०६८ को जनगणनामा नेपालीपछि यसकै वक्ता सङ्ख्या बढी रहेको थियो। यस भाषालाई कर्णाली प्रदेशमा नेपालीका अतिरिक्त अर्को सरकारी कामकाजको भाषा बनाउनका लागि सिफारिस गरिसकिएको छ। यसभन्दा अघिल्लो जनगणनामा खस भाषा बोल्नेको सङ्ख्या १८ मात्र रहेकामा यस पटक १,०७,०८४ अर्थात् ६.३४ प्रतिशत पुगेको छ। यसबाट विगतमा नेपालीका वक्ताका रूपमा सूचीकृत कतिपय व्यक्तिले आफूलाई खसका वक्ताका रूपमा प्रस्तुत गरेकाले खस भाषा यस प्रदेशको दोस्रो ठुलो मातृभाषा बन्न गएको छ। यसै समूहका ५२५९ व्यक्तिले जुम्लीभाषीका रूपमा पनि आफूलाई उभ्याएका छन्। विगतको जनगणनामा भने जुम्लीभाषीको सङ्ख्या १७ मात्र थियो। खस र जुम्ली दुबैलाई पोखरेल (२०२२), बन्धु (२०२५) र अन्य कतिपय लेखकले नेपाली भाषाको केन्द्रीय भेदका रूपमा लिँदै आएको पाइन्छ। यसलाई कतिपय अध्येताले सिँजाली नामले पनि पुकारेको पाइन्छ। यसकै कतिपय वक्ताले आफूलाई नेपालीका वक्ताका रूपमा प्रस्तुत गर्न चाहेको पनि उक्त जनगणनाको तथ्याङ्कबाट पुष्टि हुन्छ। नेपाली भाषाको जननी नै यही भाषा भएकाले नेपाली भाषासँग यसको घनिष्ठता हुनु स्वाभाविक छ। यस भाषामा प्राचीन नेपालीका महत्वपूर्ण अभिलेखहरू रहेकाले यो हाम्रो सम्पदाको भाषा पनि हो। यसको संरक्षण र विकासमा सबैको विशेष ध्यान जान आवश्यक छ। नेपाली भाषाको अध्ययनमा देखा परेका समस्याका गाँठा फुकाउन यसबाट विशेष सहयोग पुग्दै आएको छ।

वि.सं.२०६८ को जनगणनामा कर्णाली प्रदेशका मातृभाषाका सूचीमा नरहेका कार्मारोङ, मुगाली, तिछुरोङ पोङ्के, ब्यासी, दैलेखी, घले, छिलिङ, छन्त्याल, मुसलमान, माझी, बज्जिका, मारवाडी र राजवंशी भाषाका वक्ताहरू २०७८ को जनगणनामा कर्णाली प्रदेशमा देखा परेका छन्। यी भाषाभाषीमध्ये कतिपयले पहिले अरू नै भाषाका वक्ताका रूपमा आफूलाई प्रस्तुत गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ भने कतिपय बसाइँसराइ वा अन्य कारणले जनगणनाका अवसरमा कर्णाली प्रदेशमा रहेका हुन सक्छन्। पहिले कर्णाली प्रदेशको सूचीमा सूचीकृत बेलहारे, बान्तावा, याक्खा, थामी, दरई, चाम्लिङ, दुरा, बराम, बङ्गला, राजस्थानी, धिमाल, जिरेल, मेचे, पहरी, हायु, पन्जाबी, ताजपुरिया, सुरेल, नखुलेको जस्ता भाषाहरू यस पटकको वि.सं.२०७८ को जनगणनाको सूचीमा छैनन्। या त तिनीहरू अन्यको सूचीमा रहेका हुन सक्छन् या त पहिले जनगणनाको समयमा कर्णाली प्रदेशमा रहे पनि यस पटक त्यहाँ नरहेका हुन सक्छन्। तिनीहरूका वक्ताको सङ्ख्या पनि खासै धेरै नरहेको तालिकामा स्पष्ट देख्न सकिन्छ।

जनगणनाका क्रममा एउटै भाषाका भाषिक भेदहरूलाई अलगै भाषाका रूपमा टुक्र्याउँदै जाने प्रवृत्ति विगत केही वर्षदेखि बढ्दै गएको छ। त्यसकै फलस्वरूप नेपाली भाषाका भाषिका भनिँदै आएका कतिपय भेदहरूलाई अलगै भाषाका रूपमा राष्ट्रिय जनगणनाले पनि

मान्यता दिएको पाइन्छ। यसको असर कर्णाली प्रदेशमा पनि परेको छ। यहाँ प्रचलित खस र जुम्लीका साथै डोटेली, अछामी, दैलेखी, बैतडेली, बाजुरेली र बझाङी नेपाली भाषाका भाषिकाहरू मानिंदै आएका भए पनि तिनलाई अलग्गै भाषाका रूपमा उल्लेख गरिएको छ। यसबाट नेपाली भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या घट्दै गएको छ। यो प्रवृत्ति हालसम्म भेरीबाट पूर्वतिर बढेको छैन। राष्ट्रिय हितका दृष्टिले यसरी टुयात्रयाउने प्रवृत्ति हानिकारक हुन सक्ने भएकाले यसप्रति सचेतताको खाँचो छ। यिनको नेपाली भाषासँगको साइनो नटुट्नु राष्ट्रिय हितमा देखिन्छ। अन्य भाषाहरूका सन्दर्भमा पनि यो प्रवृत्ति देखा परेको छ। कर्णाली प्रदेशको हिमाली क्षेत्रमा बोलिने भाषाहरूमध्ये कतिपय एउटै भाषासँग सम्बद्ध भए पनि सामाजिक राजनैतिक कारणले अलग अलग भाषाका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ। यहाँका भोटे, शेर्पा, तिब्बती, डोल्पाली, कर्मरोड, मुगाली, तामाङ, गुरुङ र घले भाषालाई अलग अलग भाषाका रूपमा सूचीकृत गरिएको छ। ती सबै भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या जोड्ने हो भने १६२७७ पुग्दछ। ती भाषाहरूमध्ये कतिपयमा समान विशेषता हुन सक्ने सम्भावनाबारे विगतदेखि नै चर्चा हुँदै आएको छ। तिनका समानता र असमानताको राम्रो अध्ययन गरिनु पर्दछ र अध्ययनबाट ती भाषाहरूमध्ये जतिमा समान विशेषता देखिन्छन् तिनलाई एउटै भाषामा समाविष्ट गरी तिनलाई नअलगयाउनु उपयुक्त हुन्छ। त्यसो भयो भने कर्णाली प्रदेशको हिमाली क्षेत्रको उक्त भाषा एक सशक्त भाषाका रूपमा स्थापित हुन सक्नेछ र भविष्यमा नेपालीका अतिरिक्त त्यसले सरकारी कामकाजका भाषाका रूपमा मान्यता पाउने बलियो आधार निर्माण हुनेछ। सो भाषाका सम्बन्धमा नीति निर्माणका साथै संरक्षण, संवर्धन र विकासको काम गर्न पनि सहज वातावरण बन्न जानेछ। अतः नेपाली समाजलाई भाषिक रूपमा टुक्रयाउने भन्दा पनि जोड्ने कडीहरूको खोजी गर्ने र राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ तुल्याउने कुरालाई महत्व नदिई ससाना चर खोजेर टुक्रयाउने प्रवृत्तिलाई निषेध गरिनु श्रेयष्कर हुन्छ। यसको अर्थ पूर्णतः भिन्न भाषालाई एउटै भाषामा समाहित गर्नुपर्छ भन्ने चाहिँ कदापि होइन। वि.सं. २०६८ को जनगणनामा मगर भाषाका वक्ताको सङ्ख्या ३२,०२९ र मगर खामका वक्ताको सङ्ख्या २,२११ रहेको पाइन्छ जब कि वि.सं. २०७८ मा मगर ढुटका वक्ताको सङ्ख्या २७,०७२ र मगर खामका वक्ताको सङ्ख्या १३,५३५ रहेको छ। यसले के देखाउँछ भने वि.सं. २०६८ मा मगरभित्र नै ढुट र खामलाई समाहित गर्ने प्रयत्न भए पनि केही वक्ताले खामका रूपमा पनि आफूलाई प्रस्तुत गरेका थिए। वि.सं. २०७८ मा भने मगर ढुट र खामका वक्ताहरूले अलग अलग रूपमा नै आआफूलाई उभ्याए। मगर ढुट र मगर खाम दुई भिन्नाभिन्नै भाषा भएकाले एउटैमा दुबैका वक्तालाई गणना गर्नु उपयुक्त थिएन र हुँदैन पनि। मगर खामलाई मगर पाङ पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ यद्यपि जनगणनाले भने मगर खामका रूपमा यसलाई ग्रहण गरेको पाइन्छ।

वि.सं.२०७८ को जनगणनामा खस र मगर खाम भाषाको वक्ता सङ्ख्या बढेकाले पहिले ६,६०३ वक्ता सङ्ख्यासहित चौथो स्थानमा रहेको थारू भाषा ७,७९१ वक्ता सङ्ख्यासहित

पाँचौँ स्थानमा पुगेको छ। मगर काइकेको वक्ता सङ्ख्या पहिले १७ मात्र रहेकामा यस पटक ९५८ भई यथार्थका नजिक पुगेको छ। राजी भाषाका वक्ता ९८० बाट बढेर ९९३ पुग्नु स्वाभाविक नै देखिन्छ। यसरी नै खाम्ची (राउटे) को वक्ता सङ्ख्या पहिले ६६ रहेकामा हाल ३२४ देखा परेको छ। यस्तै संस्कृत भाषाको वक्ता सङ्ख्या १ बाट बढेर ११७ पुगेको छ भने कुमाल भाषाको १ बाट बढेर १६ पुगेको छ। खाम्ची र संस्कृत भाषामा देखा परेको विगत र हालको वक्ता सङ्ख्याको अन्तरलाई अझ पत्यारिलो तुल्याउन थप अध्ययन अपेक्षित छ किनकि जानकारहरूले खाम्ची भाषाका वक्ता राउटेहरू कर्णाली प्रदेशमा १५० को सेरोफेरोमा रहेको सूचना सार्वजनिक गरेको पाइन्छ र समाजमा संस्कृत भाषामा कुराकानी भएको पनि खासै सुनिँदैन। यहाँ अन्य प्रदेशमा बोलिने भाषाका वक्ताहरूमध्ये तराई मधेशमा बोलिने भोजपुरी भाषाका वक्ताको सङ्ख्या २९७ बाट बढेर ५५७ र अवधी भाषाका वक्ताको सङ्ख्या ११७ बाट बढेर ५२३ पुगेको छ भने सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने डोटेली भाषाको वक्ता सङ्ख्या १५४ बाट बढेर ६४६, बैतडेली भाषाको वक्ता सङ्ख्या ५१ बाट बढेर १२३ र बाजुरेली भाषाको वक्ता सङ्ख्या १० बाट बढेर २४ पुगेको छ। यसरी नै मूलतः बागमती र कोशी प्रदेशमा बोलिने राई भाषाको वक्ता सङ्ख्या ७१ बाट बढेर ११७, याक्थुङ/लिम्बू भाषाको वक्ता सङ्ख्या २५ बाट बढेर ६१ र सुनुवार भाषाको वक्ता सङ्ख्या ४ बाट बढेर १३ पुगेको छ। बसाइसराइ अथवा कामको सिलसिलामा एक प्रदेशको व्यक्ति अर्को प्रदेशमा पुग्नु र त्यहीँबाट जनगणनामा समावेश हुनु सामान्य कुरा हो।

कर्णाली प्रदेशमा तामाङ भाषाको वक्ता सङ्ख्या १३,३२३ बाट घटेर १,३२७ भएको छ। विगतमा जुम्लामा आयोजित एक सङ्गोष्ठीमा अन्य भाषाका केही व्यक्तिहरूले नागरिकता प्राप्ति आदिको झमेलाका कारण तामाङका रूपमा आफू र आफ्ना भाषालाई प्रस्तुत गर्ने गरेको कुरा उठेको थियो। सायद अब उनीहरूले आफ्नो वास्तविक जाति र भाषालाई अँगाल्नाले तामाङभाषीको सङ्ख्या घटेको हुन सक्तछ। शेर्पा भाषाको वक्ता सङ्ख्या २,९११ बाट घटेर ४८६ मा झरेको छ। यसमा पनि भोटे भाषाका रूपमा देखा परेको नयाँ भाषामा शेर्पाहरू समाविष्ट भएको हुन सक्ने सम्भावना रहेको छ। बोटे भाषाको वक्ता सङ्ख्या १,४०३ बाट घटेर १,०८६ मा झरेको छ। हिमाली क्षेत्रमा देखा परेको भोटे भाषालाई कतै बोटे भाषा भनिएको त होइन भन्ने आशङ्का विगतमा गरिँदै आएकाले बोटे भाषाको सङ्ख्या घटेको हुन सक्ने सम्भावना छ र अझै पछि पनि सो सङ्ख्या घट्न सक्तछ। उर्दूभाषीको सङ्ख्या ५६१ बाट घटेर १८२ भएको छ भने मुसलमान भाषा बोल्ने ५१ जना थपिएको पाइन्छ। यसले के देखाएको छ भने उर्दूभाषी मुसलमानहरूमध्ये केहीको भाषा मुसलमान भाषाका रूपमा सूचीकृत हुन पुग्यो। सायद केहीको मातृभाषा नेपाली भएकाले यथार्थतिर प्रवृत्त हुँदा पनि पहिलेको सङ्ख्या घट्न गयो। नेपालभाषा (नेवारी) भाषाको वक्ता सङ्ख्या ८८० बाट घटेर ६२९ हुन गएको छ भने साङ्केतिक भाषाका वक्ताको सङ्ख्या पनि २६५ बाट घटेर ५८ मा झरेको छ। कर्णाली प्रदेशका नेवार समुदायमा नेपालभाषा भन्दा नेपाली

भाषा बोलिने प्रचलन भएकाले आफूले बोल्ने भाषालाई नै मातृभाषा लेखाइँदा यस्तो भएको हुन सक्तछ। साङ्केतिक भाषाका वक्ताको सङ्ख्या घट्नुको कारण भने खोजीको विषय हुन सक्तछ। कर्णाली प्रदेशमा वि.सं. २०६८ मा मैथिली, छन्त्याल, थकाली, अङ्ग्रेजी र बझाडी भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या क्रमशः ९९९, १५०, ५७, १८ र २३ थियो भने वि.सं. २०७८ मा घटेर ६३२, ७०, ३१, १६ र १४ भएको छ। यी भाषाका वक्ताहरू बसाइँ सराईँ अथवा कामको सिलसिलामा अन्यत्र जाँदा वक्ता सङ्ख्या घटेको हुन सक्ने सहज अनुमान गर्न सकिन्छ।

३. दोस्रो भाषाको स्थिति

मातृभाषाका अतिरिक्त सामाजिक सम्पर्कका लागि प्रयोग गरिने अर्को भाषा नै दोस्रो भाषा हो। नेपालको बहुभाषिक परिवेशमा दोस्रो भाषाको प्रयोग हुनु सामान्य कुरा हो। कर्णाली प्रदेशमा पनि दोस्रो भाषाका रूपमा केही भाषाहरू बोलिन्छन्। वि.सं. २०६८ को जनगणना र वि.सं. २०७८ को जनगणनामा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयुक्त भाषा र तिनका वक्ताहरूको सङ्ख्या निम्नानुसार रहेको छ।

तालिका : ४

कर्णाली प्रदेशमा दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू र तिनको वक्ता सङ्ख्या

क्रम सङ्ख्या	भाषा	२०७८ को वक्ता सङ्ख्या	२०६८ को वक्ता सङ्ख्या	बढघट (बढ +, घट()) वक्ता सङ्ख्या
१	दोस्रो भाषाविहीन	१४९२६२७	-	१४९२६२७
२	नेपाली	१८११९१	६०३७७	+१२०८१४
३	हिन्दी	२१९६	१०६२	+११३४
४	मगर ढुट	२००८	१५८९	+४१९
५	मगर खाम	१७६०	-	+१७६०
६	उर्दू	१०४०	२७	+१०१३
७	भोटे	८४८	-	+८४८
८	जुम्ली	८४६	-	+८४६
९	तिब्बती	७९३	-	+७९३
१०	खस	७५४	१	+७५३
११	अङ्ग्रेजी	७०६	२९१	+४१५
१२	मैथिली	६०७	१४१	+४६६
१३	बोटे	५१२	१०३	+४०९
१४	अवधी	४८४	१२	+४७२
१५	भोजपुरी	२४७	५९	+१८८
१६	गुरुङ	२१७	१९३	+२४
१७	थारू	२१७	२५८	-४१
१८	अछामी	२०९	-	+२०९
१९	तामाङ	१९०	२१२	-२२
२०	बैतडेली	१३६	-	+१३६
२१	याक्थुङ/लिम्बू	११५	१५	+१००
२२	डोल्पा	८२	-	+८२

क्रम सङ्ख्या	भाषा	२०७८ को वक्ता सङ्ख्या	२०६८ को वक्ता सङ्ख्या	बढघट (बढ +, घट(-) वक्ता सङ्ख्या
२३	नेपालभाषा(नेवारी)	८२	४०	+४२
२४	तिछुरोड पोइके	७२	-	+७२
२५	साम्पाड	५९	-	+५९
२६	मारवाडी	५९	-	+५९
२७	संस्कृत	५०	७	+५०
२८	दैलेखी	४४	-	+४४
२९	साङ्केतिक भाषा	३२	-	+३२
३०	धुलेली	२४	-	+२४
३१	राजी	२३	४	+१९
३२	चाम्लिड	२१	-	+२१
३३	बज्जिका	२०	५	+१५
३४	बझाडी	१६	-	+१६
३५	खाम्ची (राउटे)	१३	-	+१३
३६	छिलिड	१२	-	+१२
३७	डोटेली	१०	-	+१०
३८	सधानी	१०	-	+१०
३९	शेर्पा	-	१६६१	-१६६१
४०	राई	-	१३	-१३
४१	वान्तवा	-	३	-३
४२	याक्खा	-	५	-५
४३	मेचे	-	१	-१
४४	पहरी	-	१	-१
४५	सन्थाली	-	४	-४
४६	लोहोरुड	-	४	-४
४७	मेवाहाड	-	४	-४
४८	चेपाड	-	३	-३
४९	दनुवार	-	२	-२
५०	पुमा	-	२	-२
५१	आसामी	-	२	-२
५२	अरवी	-	२	-२
५३	उराव	-	१	-१
५४	ब्यासी	-	१	-१
५५	याम्फू / याम्फे	-	१	-१
५६	जेरो / जेरुड	-	१	-१
५७	अन्य	८८	३	+८५

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय

उपर्युक्त तालिकाबाट वि.सं. २०६८ मा कर्णाली प्रदेशमा दोस्रो भाषाका रूपमा मूलतः ३७ ओटा भाषाहरू प्रचलित रहेको देखिन्छ भने वि.सं. २०७८ मा पनि त्यति नै भाषाहरू प्रचलित रहेका देखिन्छन्। फरक के छ भने वि.सं. २०६८ मा मगर खाम, भोटे, जुम्ली, तिब्बती, अछामी, बैतडेली, डोल्पाली, तिछुरोड पोइके, साम्पाड, मारवाडी, दैलेखी, साङ्केतिक भाषा, धुलेली, चाम्लिड, बझाडी, खाम्ची (राउटे), छिलिड, डोटेली र सधानी जस्ता वि.सं. २०७८

मा दोस्रो भाषाका रूपमा रहेका भाषाका वक्ताहरू थिएनन्। बरु त्यतिखेर वि.सं. २०७८ मा दोस्रो भाषाका रूपमा नरहेका शेर्पा, राई, बान्तवा, याक्खा, मेचे, पहरी, राजवंशी, सन्थाली, लोहोरुड, मेवाहाड, चेपाङ, दनुवार, पुमा, आसामी, अरबी, उराउ, ब्यासी, याम्फू/याम्फे र जेरो / जेरुड जस्ता भाषाहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताहरू रहेका थिए। यसरी कहिले दोस्रो भाषाका रूपमा देखा पर्ने र कहिले देखा नपर्ने यी भाषाहरूलाई छाडेर दुबै वर्ष दोस्रो भाषाका रूपमा सूचीकृत भाषाहरूमा नेपाली, हिन्दी, मगर ढुट, उर्दू, खस, अङ्ग्रेजी, मैथिली, बोटे, अवधी, भोजपुरी, गुरुङ, थारू, तामाङ, याक्थुङ/लिम्बू, नेपालभाषा (नेवारी), संस्कृत, राजी र बज्जिका रहेका छन्। यिनमा मगर खाम पनि पथर्यो होला तर वि.सं. २०६८ मा मगर भाषाका नामबाट नै मगर ढुट र मगर खाम दुबै भाषाको गणना गराउने चेष्टा गरिँदा सो भाषा छुट्टन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ। जेसुकै भए पनि बहुभाषिक परिवेशमा रहेको कर्णाली प्रदेशमा वक्ताहरूमध्ये केहीले आफ्नो भाषाका अतिरिक्त दोस्रो भाषाको प्रयोग गरेको देखिएको छ। नेपाली भाषाका वक्ताहरू ठुलो सङ्ख्यामा रहेको यस प्रदेशमा नेपालीको वक्ताले नेपालीसँग सम्बन्धित अन्य भेदको प्रयोग गर्नु जति स्वाभाविक छ त्यति नै नेपालीसँग सम्बन्धित अन्य भेदका वक्ताले नेपालीको प्रयोग गर्नु पनि कुनै अस्वाभाविक कुरा होइन। यसरी नै परस्पर सम्पर्कका क्रममा एउटै समाजमा रहेका विभिन्न भाषाभाषीहरूले एकअर्काका भाषा बोल्नु पनि कुनै अनौठो कुरा होइन। लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा नेपाल प्रवेश गरेपछि यस कुरालाई प्रोत्साहित गरिनुका साथै बहुभाषिक शिक्षामा जोड पनि दिँदै आइएको छ। एकअर्काका भाषालाई महत्व दिई तिनमा बोलीचाली गरिनुले परस्पर सद्भाव, आत्मीयता र एकता बढ्ने तथा भाषिक संरक्षण एवम् संवर्धनमा बल पुग्ने भएकाले दोस्रो भाषा बोल्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ। कर्णाली प्रदेशको उक्त तथ्याङ्कले यस प्रदेशमा दोस्रो भाषा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या विभिन्न भाषाका वक्ताहरूमा बढ्दै गएको देखिन्छ।

४. पुर्ख्यौली भाषाको स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ ले नेपालीहरूका पुर्ख्यौली भाषाहरूबारे महत्वपूर्ण जानकारी प्रकाशमा ल्याएको छ। यसमा कर्णाली प्रदेशका भाषिक वक्ताहरूका पुर्ख्यौली भाषाहरू पनि सार्वजनिक भएका छन्। हरेक मान्छेले आफ्ना पुर्खा र उनीहरूले बोल्ने भाषाबारे गर्व गर्दछ। पुर्ख्यौली भाषाहरूमध्ये कतिपय मृत्युका मुखमा पुगेका हुन सक्छन् भने केही जीवित रूपमा रहेका हुन सक्छन्। सबै नेपालीभाषीहरूको पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा रहेको खस भाषा कर्णाली प्रदेशमा जीवित छ भने नेपालकै कतिपय प्रदेशमा धेरै भिन्न भइसकेको छ। यसरी नै अन्य कतिपय भाषाका वक्ताहरूको पुर्ख्यौली भाषा हाल उनीहरूले बोलिरहेको भाषाभन्दा फरक परिवार वा समूहको हुन सक्छ। त्यसैले पुर्ख्यौली भाषासम्बन्धी जानकारी सबैका निम्ति चाखलाग्दो र सुरुचिकर हुनु स्वाभाविक छ। कर्णाली प्रदेशका बासिन्दाहरूका पुर्ख्यौली भाषा र तिनीसँग सम्बद्ध वि.सं. २०७८ को जनगणनामा देखा परेको वक्ता सङ्ख्याको विवरण यसप्रकार रहेको छ:

तालिका : ५

कर्णाली प्रदेशमा पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू र तिनको वक्ता सङ्ख्या

क्रम सङ्ख्या	पुर्ख्यौली भाषा	वक्तासङ्ख्या
१.	नेपाली	१२५९६३९
२	खस	२५४३९३
३.	मगर ढुट	६१४२३
४	जुम्ली	३४२०४
५.	मगर खाम	१९८३६
६	थारू	८३५१
७	अछामी	८०७२
८	गुरुङ	५२४०
९	भोटे	४८३७
१०	दैलेखी	४१४२
११	डोल्पाली	४१२०
१२	कर्मारोङ	२४९२
१३	तामाङ	२३२८
१४	नेपालभाषा (नेवारी)	१८५३
१५	मुगाली	१७३४
१६	मगर काइके	१६१२
१७	अवधी	१४१६
१८	संस्कृत	१२७४
१९	हिन्दी	१२५०
२०	राजी	१२४६
२१	डोटेली	१०८७
२२	भोजपुरी	१०५७
२३	मैथिली	९१४
२४	ब्यासी	७६१
२५	कोचे	६१०
२६	शेर्पा	५३०
२७	बैतडेली	४३५
२८	तिर्छुरोङ पोइके	४१०
२९	बोटे	३८०
३०	खाम्ची (राउटे)	३३६
३१	मुसलमान	३३१
३२	उर्दू	२६१
३३	राई	२१३
३४	माभी	१५१
३५	याक्थुङ/लिम्बू	१२१
३६	घले	११८
३७	छन्त्याल	११६
३८	बभाडी	१११
३९	छिलिङ	१०३
४०	राजवंशी	१०२
४१	बाजुरेली	७५
४२	तिब्बती	७४
४३	कुमाल	७१

क्रम सङ्ख्या	पुर्ख्यौली भाषा	वक्तासङ्ख्या
४४	थकाली	६९
४५	सुनुवार	५४
४६	दाचुलेली	५०
४७	अङ्ग्रेजी	४९
४८	बज्जिका	४०
४९	डडेल्धुरेली	३४
५०	दुरा	३९
५१	भुजेल	९८
५२	दरई	९८
५३	थामी	९३
५४	पहरी	९२
५५	याक्खा	९९
५६	अन्य	९९२

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय तथा भाषा आयोग

भाषा आयोगको सल्लाहमा वि.सं. २०७८ को जनगणनामा पुर्ख्यौली भाषाको समेत तथ्याङ्क लिने व्यवस्था भयो। यसले गर्दा कुनै अर्कै मातृभाषा अँगालेको व्यक्तिले पुर्ख्यौली भाषाप्रतिको मोहले गर्दा पुर्ख्यौली भाषालाई आफ्नो मातृभाषाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने र वास्तविकता ओझेल पर्ने स्थिति नरहने भयो। सही तथ्याङ्क भएन भने त्यसले नीति निर्माणदेखि विभिन्न कुरामा नराम्रो असर गर्दछ। त्यसैले भावुकतावश गलत सूचना दिने कार्य हानिकारक हुन्छ। यही कुरालाई हृदयङ्गम गरेर पुर्ख्यौली भाषा जनगणनामा समाविष्ट भयो। यस व्यवस्थाअनुसार लिइएको कर्णाली प्रदेशको भाषिक जनगणनामा प्रमुख ५५ भाषा र अन्यका रूपमा केही भाषालाई पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा उल्लेख गरिएको छ। तिनमा सबैभन्दा बढी वक्ताले आफ्नो पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा नेपालीलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ भने त्यसपछि खस, मगर, टुट, जुम्ली, मगर खाम, थारू, अछामी, गुरुङ, भोटे, दैलेखी, डोल्पाली, कर्मारोड, तामाङ, नेपालभाषा (नेवारी), मुगाली, मगर काइके, अवधी, संस्कृत, हिन्दी, राजी, डोटेली, भोजपुरी, मैथिली आदि भाषाहरू पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा अभिलिखित गराएको पाइन्छ। पुर्ख्यौली भाषाको अवधारणा स्पष्ट नहुँदा एउटै भाषाका वक्ताहरूले पनि अलग अलग पुर्ख्यौली भाषा उल्लेख गर्न पुगेको देखिन्छ। भविष्यले वक्ताहरूलाई यसबारे शिक्षित दीक्षित तुल्याउने र यथार्थ तथ्याङ्क उपलब्ध हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। हाल जे जति जानकारी उपलब्ध छ सो स्वयंमा महत्वपूर्ण छ। विभिन्न भाषाका वक्ताहरूमा आएको भाषिक जागरण तथा आआफ्ना भाषाप्रति देखा परेको अनुराग उत्साहजनक र स्तुत्य छ।

५. निष्कर्ष

कर्णाली प्रदेश नेपालको कुलजनसङ्ख्या २,९९,६४,५७८ को ५.७८ प्रतिशत अर्थात् १६,८८,४९२ जना नेपालीहरूले बसोबास गरेको प्रदेश हो। यहाँ हाल मूलतः मातृभाषाका रूपमा ४८, दोस्रो भाषाका रूपमा ३८ र पुर्ख्यौली भाषाका रूपमा ५५ ओटा भाषाहरू बोलिन्छन्। यिनका अतिरिक्त केही अन्य भाषाहरू पनि यहाँ बोलिने गरेको सूचना प्राप्त

छ। खस भाषा जस्तो प्राचीन नेपालीका महत्वपूर्ण सामग्रीहरू रहेको सम्पदाको भाषा यही छ। यसका साथै नेपाली भाषासँग सम्बद्ध जुम्ली, दैलेखी, अछामी, डोटेली, बझाडी, बाजुरेली भेदहरू पनि यहाँ रहेका छन्। मगर भाषाका मगर ढुट, मगर खाम र मगर काइके तीनओटै भाषाहरू यहाँ उपलब्ध छन्। यीमध्ये मगर ढुट कर्णाली प्रदेशमा नेपालीका अतिरिक्त खस भाषासँगै थप सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस गरिएको छ। यहाँ प्रायः हिमाली भेकका साथै पहाडी भूभागमा बोलिने तिब्बती, शेर्पा, भोटे, मुगाली, तिछुरोड पोइके, कर्मारोड, डोल्पाली, तामाङ, ब्यासी, गुरुङ, छन्त्याल, घले जस्ता भाषाहरूका साथै तराई र भित्री मधेशका थारू, अवधी, भोजपुरी, मैथिली र बज्जिकाजस्ता भाषाहरू पनि प्रचलित छन्। सहरबजारमा प्रचलित नेपालभाषा (नेवारी) का वक्ताहरूका साथै नदी र तालतलैयाका छेउछाउमा जीवनयापन गर्नेहरूले बोल्ने राजी, माझी र बोटे भाषाको अस्तित्व यहाँ रहेको छ। खाम्ची जस्तो घुमन्ते अवस्थाको राउटे समूहले बोल्ने भाषा यहाँ उपलब्ध छ। धार्मिक कार्य र पठनपाठनमा बढी प्रयोग हुने गरेको संस्कृत भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा मात्र नभई मातृभाषाका रूपमा बोल्नेहरू पनि कर्णाली प्रदेशमा रहेको जानकारी जनगणनाबाट प्राप्त भएको छ। यिनका अतिरिक्त राई, लिम्बू, थकाली, छिलिङ, छन्त्याल, साम्पाङ, मारवाडी आदि भाषाहरूको स्पर्श पनि कर्णाली प्रदेशले प्राप्त गरेको छ। छिमेकी देशहरूमा विकसित अवस्थामा रहेका हिन्दी र उर्दू भाषाहरू पनि यहाँ देखा परेका छन्। यसरी नै नेपालमा शिक्षाका माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको अङ्ग्रेजी दोस्रो भाषाका रूपमा मात्र नभई मातृभाषाका रूपमा पनि यहाँ बोल्ने गरिएको जानकारी प्राप्त भएको छ। यो समग्र स्थितिले कर्णाली प्रदेश पनि नेपालको बहुभाषिक फूलबारीका रूपमा रहेको स्पष्ट हुन्छ जहाँ नेपाली भाषाको स्थान सर्वोपरि रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२), *राष्ट्रभाषा, एडुकेसनल इन्टरप्राइजेज*।

बन्धु, चूडामणि (२०२५), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, जगदम्बा प्रकाशन।

गिरी, जीवेन्द्र देव, नेपाली, गोविन्द र आचार्य, विमल (२०७८), *कर्णाली प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण, भाषा आयोगमा प्रस्तुत प्रादेशिक सङ्गोष्ठीको प्रतिवेदन*।

भाषा आयोग (२०७८), *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू*, भाषा आयोग।

Government of Nepal, Office Of the Prime Minister and Council of Ministers (2023), National Population and Housing Census 2021, National Report on Caste/ethnicity, Language & Religion, National Statistics Office.

खण्ड दुई
भाषा संरक्षण तथा संवर्धन

मधेश प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू

श्री गोपाल अशक

लेखक परिचय

भाषा आयोगका सदस्य गोपाल अशक लेखक र समालोचक हुनुहुन्छ। उहाँले हिन्दी साहित्यमा एम.ए.सम्मको औपचारिक अध्ययन पूरा गर्नुभएको छ। खासगरी भोजपुरी भाषा र साहित्यको क्षेत्रमा उहाँको अध्ययन, अनुसन्धान र लेखन केन्द्रित छन्। नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा समालोचकका रूपमा परिचित साहित्यकार अशकका नेपाली, भाषा र भोजपुरी र हिन्दी भाषामा चार दर्जनभन्दा बढी पुस्तक तथा लेखहरू प्रकाशित छन्।

लेखसार

नेपाल बहुभाषिक देश हो, जहाँ विभिन्न भाषिक परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। वि.सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा मुख्यतया भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेय, र द्रविड भाषिक परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्, साथै कुसुन्डाजस्ता भाषाहरू पनि पाइन्छन्। मधेश प्रदेशमा मात्र भारोपेली परिवारका २७ र भोटबर्मेली परिवारका २९ ओटा भाषाहरू छन्। साथै मधेश प्रदेशमा आठओटा भाषाहरूमा एक लाखभन्दा बढी वक्ताहरू छन्। यस प्रदेशमा साङ्केतिक तथा अन्य भाषाहरूसहित भाषिक विविधता रहेको छ। यसरी मधेश प्रदेशमा सांस्कृतिक सामाजिक विविधतासहित बहुभाषिकताको प्रतिबिम्बन हुन जान्छ।

१. पृष्ठभूमि

नेपाल एउटा बहुभाषी देश हो। नेपाल अहिले सात प्रदेशहरू कोशी, मधेश, बागमती, गण्डकी, लुम्बिनी, कर्णाली र सुदूर पश्चिम प्रदेशमा विस्तारित छ। नेपालमा विभिन्न परिवारका १२४ भाषाहरू बोलिन्छन् (स्रोत: वि.सं. २०७८ को जनगणना)। मधेश प्रदेशमा आठ जिल्लाहरू सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा रहेका छन्। यस प्रदेशले ९,६६१ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ। यस प्रदेशको पूर्वमा कोशी प्रदेश, उत्तर र पश्चिममा बागमती प्रदेश र दक्षिणतर्फ भारतको बिहार राज्यका विभिन्न जिल्लाहरू रहेका छन्। राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार यस प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या ६१,१४,६०० रहेको छ। यस प्रदेशमा विभिन्न जात-जाति, भाषाभाषी तथा धर्म, संस्कृतिका मान्छेहरूको बसोबास रहेको छ। यी सात प्रदेशहरूमध्ये जनसङ्ख्याको दृष्टिले मधेश प्रदेश सबैभन्दा ठूलो प्रदेश हो। यस प्रदेशमा ६४ ओटा भाषाहरू बोलिन्छन् जसमा एक लाखभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका भाषाहरू आठ ओटा रहेका छन्। ती हुन्- मैथिली, भोजपुरी, बज्जिका, नेपाली, थारू, उर्दू, मगही र तामाङ। यी भाषाहरू जीवन्त भाषा हुन्। किनभने यी भाषाहरूलाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने मानिसहरूको जनसङ्ख्या अपेक्षाकृत ठूलो छ तथा यी भाषाहरूको प्रयोगका

क्षेत्रहरू विस्तृत रहेको छन्। यी भाषाहरू साहित्य सिर्जना, शिक्षा, सञ्चार, मनोरञ्जन, दैनिक व्यवहार आदि क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छन्। यस गोष्ठी पत्रमा मधेश प्रदेशमा बोलिने प्रमुख भाषाहरूबारे सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छः

२. मधेश प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू

नेपालमा विभिन्न परिवारका १२४ भाषाहरू बोलिन्छन् (स्रोत: वि.सं.२०७८ को जनगणना)। मधेश प्रदेशमा आठ जिल्लाहरू सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा रहेका छन्। यस प्रदेशमा विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी तथा धर्म, संस्कृतिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। यस प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूमा मूलतः भारोपेली, चिनियाँ-तिब्बती, आग्नेली तथा द्रविड परिवारका भाषाहरू रहेका छन्। मधेश प्रदेशमा बोलिने विभिन्न प्रकारका भाषाहरूको स्थितिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

१.२. भारोपेली परिवारका भाषाहरू

विश्वमा भारोपेली परिवारका भाषाहरू अत्यधिक रूपमा बोलिने गरिन्छ। नेपालको मधेश प्रदेशमा पनि यस परिवारका भाषाहरूको वक्ताको सङ्ख्या बढी रहेको छ। मधेश प्रदेशमा बोलिने यस परिवारका भाषाहरू नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, बज्जिका, थारू, ताजपुरिया, राजवंशी, दनुवारी, दरै, कुमाल, माझी, बोटे भाषा हुन्।

२.१ मैथिली

मधेश प्रदेशमा बोलिने मैथिलहरूको भाषा मैथिली हो। संस्कृतको मागधी प्राकृतबाट यस भाषाको विकास भएको हो। यो भाषा पूर्वी तराईको सर्लाहीदेखि झापासम्म बोलिन्छ। नेपालका सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा र सिराहा जिल्लामा मैथिली भाषा अत्यधिक रूपमा बोलिन्छ। मैथिली भाषीहरू नेपालका साथै भारतमा पनि छन्। वि.सं. २०५८ को जनगणनानुसार मैथिलीभाषी वक्ताहरूको सङ्ख्या १२.३०% र २०६८ को जनगणनानुसार ११.७% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनानुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ११.०५% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा मैथिली भाषीहरूको जनसङ्ख्या २५,५१,९१७ रहेको छ। मैथिली भाषा र साहित्यको संरक्षण तथा संवर्धनका लागि मैथिली साहित्य परिषद् जस्ता संस्थाहरूको स्थापना समेत भएको छ। यस भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय तथा सामाजिक भेदहरू पनि छन्। यस भाषामा नाटक, उपन्यास, निबन्ध, महाकाव्य आदि लेखिएका छन् भने यस भाषाको पठनपाठन विद्यालयतहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म ऐच्छिक भाषाको रूपमा हुने गर्दछ।

२.१.२ भोजपुरी

भोजपुरी भाषा मागधी प्राकृतबाट विकसित भाषा हो। भारतको बिहारको पुरानो नगर भोजपुरमा बोलिने भएकाले यसको नामकरण भोजपुरी गरिएको छ। नेपालको मध्य तराईमा मुख्य रूपमा रौतहट, बारा, पर्सा, चितवन, नवलपरासी (सुस्ता-बर्दघाटदेखि पूर्व र पश्चिम) र रूपन्देहीमा यो भाषा बोलिन्छ। यस भाषामा गौतम र चौलागाई (२०७० वि.सं., पृ. ३७२) अनुसार दसौं शताब्दीमा काव्य रचना भएको उल्लेख पाइन्छ। तर यस भाषाको इतिहास हेर्दा अपभ्रंशकालका सिद्ध साहित्यहरूमा पनि यस भाषाको आदिम स्वरूप भेटिन्छ (ठाकुर र अशक, २०८० वि.सं., पृ. ३८) यो भाषा पहिले कैथी लिपिमा लेखिन्थ्यो भने अहिले देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ।

वि. सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने सङ्ख्या ७.५३% र २०६८ को जनगणनाअनुसार ६.७% प्रतिशत रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ६.२४% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा भोजपुरी मातृभाषीको सङ्ख्या ११,४९,९६२ रहेको छ। यस भाषाका सामाजिक तथा क्षेत्रीय भेदहरू पाइन्छन्। यस भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तृत छ। शिक्षा, साहित्य, सञ्चार, मनोरञ्जन आदि क्षेत्रमा यस भाषाको प्रयोग हुने गर्दछ। विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्ममा यो भाषा ऐच्छिक रूपमा पठनपाठन हुने गर्दछ।

२.१.३ बज्जिका

भारोपेली परिवारका भाषाहरूमध्ये बज्जिका पनि एक हो। यो भाषा मधेश प्रदेशमा बोलिने एक प्रमुख भाषा हो। यस भाषाको विकास पनि मागधी प्राकृतबाट भएको छ। यो भाषा नेपालको मध्य तराईमा मुख्य रूपमा रौतहटमा बोलिन्छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार बज्जिका भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या ११,३३,७६४ अर्थात् ३.८९% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ११,२७,२५५ रहेको छ। अहिले आएर यस भाषामा केही साहित्य सिर्जनाका कार्यहरू देखा पर्न थालेका छन्।

२.१.४ नेपाली

नेपालमा सबैभन्दा बढी वक्ताहरूद्वारा बोलिने भाषा नेपाली हो। यो नेपालमा सरकारी कामकाजको भाषा हो। यो भारोपेली परिवारको संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो। यस भाषाको प्रयोग क्षेत्र पनि अन्य भाषाको भन्दा फराकिलो रहेको छ। यसको प्रथम प्रयोग कर्णाली अञ्चलको जुम्ला जिल्लाको सिञ्जादराका खस राजाहरू (एघारौं शताब्दी) बाट भएको देखिन्छ। त्यसकारण यसलाई खस भाषा वा खस कुरा समेत भनिन्छ।

वि.सं. २०५८ को जनगणनानुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ४८.६% र वि.सं. २०६८ को जनगणनानुसार ४४.६% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनानुसार ४४.८६% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा नेपाली भाषालाई आफ्नो मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या ३,५२,१०९ रहेको छ। यस भाषालाई नेपालीइतर मातृभाषीहरूले पनि बोल्छन्। उनीहरूका लागि यो सम्पर्क भाषा हो। यस भाषाको प्रयोगको क्षेत्र विस्तृत रहेको छ। शिक्षा, साहित्य, सङ्गीत, कला, कानून, सञ्चार, मनोरञ्जन आदिमा यस भाषाको जीवन्त प्रयोग भइरहेको देखिन्छ।

२.१.५ थारू

थारू जातिले बोल्ने भाषालाई थारू भाषा भनिन्छ। यस भाषाको सम्बन्ध मूलतः मागधेली प्राकृतसँग रहेको छ। मोरङ, चितवन, कपिलवस्तु, दाङ, देउखुरी, कैलाली कञ्चनपुर, बर्दिया, बारा, पर्सा आदि जिल्लामा यो भाषा बोलिन्छ। थारू भाषा मैथिली, अवधी र भोजपुरी भाषाको क्षेत्रमा बोलिने हुँदा यसमा ती भाषाको निकै ठूलो प्रभाव पाइन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. ३७३)। वि.सं. २०५८ को जनगणनानुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ५.८६% र २०६८ को जनगणनानुसार ५.८% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनानुसार ५.८८% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २,५४,६८५ रहेको छ।

२.१.६ उर्दू

उर्दू भाषा पाकिस्तानको सरकारी कामकाजको भाषा हो। उर्दू भाषालाई हिन्दी भाषाको शैलीगत भेदका रूपमा लिइएको देखिन्छ। अरबी र फारसी भाषाका शब्दको आधिक्य भएको हिन्दीलाई उर्दूका रूपमा लिइनुले पनि उर्दू हिन्दी भाषाको शैलीगत भेद हुन सक्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। साहित्यिक दृष्टिले यो भाषा निकै सम्पन्न छ। यो भाषा फारसी लिपिमा लेखिन्छ। नेपालमा यस भाषाका मुख्य प्रयोक्ताहरू नेपाली मुसलमान हुन्। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनानुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या क्रमशः ०.७७% र २.६% प्रतिशत रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनानुसार १.४२% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा उर्दू मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २,४९,६१४ रहेको छ।

२.१.७ मगही

मागधी अपभ्रंशबाट विकसित भाषा मगही भाषा हो। यो हिन्दी विहारी उपभाषाअन्तर्गत पर्ने एउटा भाषा हो। यसका केही वक्ताहरू नेपालमा पनि छन्। वि.सं. २०६८ को जनगणनानुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.१% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनानुसार ०.७९% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २,१५,२३६ रहेको छ।

२.१.८ हिन्दी

हिन्दी मुख्य रूपमा हिन्दुस्तानमा बोलिने भाषा हो। यसैले यस भाषाको नामकरण हिन्दी गरिएको पाइन्छ। यस भाषामा पश्चिमी हिन्दी, पूर्वी हिन्दी, राजस्थानी, पहाडी र बिहारी उपभाषा पर्दछन्। यी मध्ये पश्चिमी, राजस्थानी र पहाडी हिन्दी सौरसेनी अपभ्रंशबाट विकसित भएका हुन् भने बिहारी मागधीबाट र अर्ध मागधी अपभ्रंशबाट पूर्वी हिन्दी विकसित भएका हुन्। यो भारतको मुख्य राजभाषा हो। नेपालमा हिन्दी भाषाभाषी तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या क्रमशः ०.४७% र ०.३% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.३४% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा हिन्दी भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या १४,२३२ रहेको छ।

२.१.९ दनुवार

दनुवार जातिले बोल्ने भाषा दनुवार वा दनुवारी भाषा हो। यो भाषा मागधी प्राकृतबाट विकसित भएको भाषा हो। यो भाषा नेपालको पूर्वी भित्री मधेश र त्यसका छेउछाउमा बोलिन्छ। सिन्धुली, झापा, मोरङ, सर्लाही, रौतहट, उदयपुर, काभ्रे र पाँचथर आदि जिल्लामा बसेका दनुवारले यस भाषाको प्रयोग गर्दछन्। तराई क्षेत्रमा बोलिने दनुवार भाषामा नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, हिन्दी आदि भाषाको प्रभाव देखिन्छ भने काभ्रे, पाँचथर आदि जिल्लामा बोलिने दनुवार भाषामा केही मात्रामा चिनियाँ-तिब्बती परिवारका भाषाको प्रभाव पाइन्छ। यसमा लिखित साहित्य पाइँदैन। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१४% र ०.२% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.१७% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा दनुवार मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ८५३० रहेको छ।

२.१.१० माझी

माझी भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। माझी जातिले बोल्ने हुँदा यसको नामकरण माझी गरिएको छ। यो मागधी प्राकृतबाट विकसित भएको भाषा हो। पूर्वी नेपाल र पश्चिमी नेपालका ठुलाठुला नदीका किनारमा माझी भाषाका वक्ता रहेका छन्। यो भाषा दनुवार, बोटे, तथा कुमाल भाषासँग पनि मिल्छ। पहिला माझी भाषा बोल्नेहरू आग्नेली परिवारको भाषा बोलथे तर पछि भारोपेली परिवारको अर्धमागधी शाखाका वक्ताहरूसँगको सम्पर्कले गर्दा भारोपेली परिवारका भाषा बोल्न थालेको पाइन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. ३७६)। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जागणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१०% र ०.०८% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.११% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा माझी भाषा मातृभाषीको सङ्ख्या ४,७३७ रहेको छ।

२.१.११ अवधी

नेपालमा बोल्ने भाषाहरूमा अवधी पनि एक प्रमुख भाषा हो। यो भाषा अर्ध मागधीबाट विकसित भएको भाषा हो। भारतको अवध अर्थात् अयोध्यामा बोलिने भएकोले यसको नामकरण अवधी गरिएको हो। पश्चिम तराईका नवलपरासीदेखि रूपन्देही, बाँके, बर्दिया हुँदै कञ्चनपुरसम्म यो भाषा बोलिन्छ। तुलसीदासको रामायण यसै भाषामा लेखिएको छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार अवधी भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः २.४७% र १.९% प्रतिशत रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार २.९६% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा अवधी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १,०२२ रहेको छ।

२.१.१२ मुसलमान

मुसलमान भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। नेपालका मुसलमानहरूले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण मुसलमान भाषा गरिएको छ। नेपालका मुसलमानहरूले मुख्यतः उर्दू भाषा बोल्छन्। तर केही मुसलमानहरूले आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापनाका लागि आफूले बोल्ने भाषाको नाउँ मुसलमान गरेका हुन् जस्तो लाग्छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०६% रहेको छ। यस भाषामा साहित्य लेखन भएको देखिँदैन। मधेश प्रदेशमा मुसलमान मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४४०३ रहेको छ।

२.१.१३ मारवाडी

मारवाडी भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा शौरसेनी अपभ्रंशबाट विकसित राजस्थानी भाषाको एउटा भेद हो। यसलाई पश्चिमी राजस्थानी भाषा पनि भनिन्छ। मारवाडी जातिले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण पनि मारवाडी गरिएको छ। मारवाडी मातृभाषीहरू नेपालका विभिन्न ठाउँमा बसोबास गरेका छन्। २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१०% र ०.१% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०७% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा मारवाडीहरूको सङ्ख्या ३,९२६ रहेको छ।

२.१.१४ बङ्गाली

बङ्गाली भाषा मागधी प्राकृत र मागधी अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा हो। भारोपेली परिवारको यो भाषा भारत र बङ्गलादेशमा बोलिने अत्यन्त विकसित र साहित्यिक भाषामध्येकै एक हो। यसको प्रयोग मुख्यतः भारत र बङ्गलादेशमा भए पनि नेपालमा पनि यस भाषाका केही वक्ताहरू रहेका छन्। २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१०% र ०.०७% रहेको

थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०८% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ८३१ रहेको छ।

२.१.१५ खस

यो भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा कर्णाली र सुदूर पश्चिममा बोलिन्छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार खस मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ०.४% रहेको छ। यस भाषामा साहित्य लेखन त्यति भएको पाइँदैन। मधेश प्रदेशमा खस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ५५६ रहेको छ।

२.१.१६ बोटे

बोटे भाषा अर्धमागधी प्राकृतबाट विकसित भएको हो। यो भाषा पाल्पा, तनहुँ, गुल्मी, पर्वत, बाग्लुङ, स्याङ्जा आदि ठाउँमा बोलिन्छ। यस भाषाका केही क्षेत्रीय भेद पनि छन्। नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका माझी, दनुवारी, कुमाले, दरई, मैथिली र भोजपुरीसित यसको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। यस भाषामा लिखित साहित्य भएको देखिँदैन। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.०१% र ०.०३% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०३% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा बोटे मातृभाषीहरू १८० को सङ्ख्यामा रहेका छन्।

२.१.१७ डोटेली

डोटेली भारोपेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा नेपालको सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा बोलिन्छ। यस भाषामा साहित्य सिर्जना त्यति भएको देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या १.७% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा पनि डोटेली मातृभाषीहरूको बसोबास रहेको छ। यस प्रदेशमा डोटेली मातृभाषीको सङ्ख्या १४२ रहेको छ।

२.१.१८ पञ्जाबी

पञ्जाबी भारोपेली परिवारको भाषा हो। मुख्य रूपमा भारतको पञ्जाबमा बोलिने भएकाले यसको नामकरण पञ्जाबी गरिएको छ। भारतमा यस भाषामा साहित्य सिर्जना सन्तोषजनक रहेको छ तर नेपालमा यस भाषामा लिखित साहित्य पाइँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ८७१ रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा १०४ जना पञ्जाबी मातृभाषीहरू बसेका छन्।

२.१.१९ राजवंशी

यो भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.४५% रहेको छ। यस भाषामा साहित्य

सिर्जनाको अवस्था त्यत्ति राम्रो देखिँदैन। मधेश प्रदेशमा राजवंशी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ९६ रहेको छ।

२.१.२० कुमाल

कुमाल भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। यस भाषाको उत्पत्ति अर्धमागधी प्राकृतबाट भएको हो। माटाका भाँडा बनाएर जीविका चलाउने कुमाल जातिले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण कुमाल गरिएको छ। यसका केही सूक्ष्म भाषिक भेद रहेका छन्। यसमा नेपाली, माझी, दनुवारी, दरई तथा भोजपुरी भाषाको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यस भाषाका मातृभाषीहरू नेपालका विभिन्न ठाउँमा बसेका छन्। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.०३% र ०.०४% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०६% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा कुमाल मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४९ रहेको छ।

२.१.२१ अङ्ग्रेजी

अङ्ग्रेजी भारोपेली परिवारको एक भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको अवस्था निकै राम्रो छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार अङ्ग्रेजी भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या १,३२३ रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा ४५ रहेको छ।

२.१.२२ सिन्धी

भारोपेली परिवारका भाषाहरूमध्ये सिन्धी एक भाषा हो। सिन्ध प्रदेशका बासिन्दाहरूले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण सिन्धी गरिएको छ। यस भाषामा लिखित साहित्य देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या २९१ रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा सिन्धी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ३६ रहेको छ।

२.१.२३ बझाङ्गी

बझाङ्गी भारोपेली परिवारको भाषा हो। बझाङ्ग जिल्लामा बोलिने भएकाले यस भाषाको नामकरण बझाङ्गी गरिएको हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ०.३४% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा बझाङ्गी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २६ रहेको छ।

२.२.२४ अछामी

अछामी भारोपेली परिवारको भाषा हो। नेपालको अछाम जिल्लामा यो भाषा बोलिने भएकोले यसको नामकरण अछामी गरिएको हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई

मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.४८ प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यो भाषा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या २५ रहेको छ।

२.१.२४ दैलेखी

दैलेखी भारोपेली परिवारको भाषा हो। दैलेख जिल्लामा बोलिने भएकाले यसको नामकरण दैलेखी गरिएको छ। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको अवस्था देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ०.०२% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा २३ जना दैलेखी मातृभाषीहरू बसेका छन्।

२.१.२५ कोचे

कोचे भारोपेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा मुख्य रूपमा नेपालको पूर्वी तराईमा बोलिन्छ। यस भाषामा लिखित साहित्य पाइँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ३३२ रहेको छ र मधेश प्रदेशमा १६ जना कोचे मातृभाषीहरू रहेका छन्।

२.१.२६ दरई

दरई भाषा भारोपेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा अर्ध मागधीबाट विकसित भाषा हो। दरईहरूले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण दरई गरिएको छ। यो भाषा मुख्यतः तनहुँ, पाल्पा तथा चितवनमा बोलिन्छ। यस भाषामा लिखित साहित्य देखिँदैन। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.०४% र ०.०१% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०४% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यो भाषा बोल्ने मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १५ रहेको छ।

२.१.२७ अङ्गिका

अङ्गिका भारोपेली परिवारको भाषा हो। अर्ध मागधीबाट यो भाषा विकसित भएको हो। यो भाषा नेपाल र भारतका केही क्षेत्रमा बोलिन्छ। नेपालमा यस भाषामा साहित्य सिर्जना भएको पाइँदैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.१२% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १२ रहेको छ।

३. भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरू

३.१ तामाङ

तामाङ जातिले बोल्ने भाषालाई तामाङ भाषा भनिन्छ। यो भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यसको मूल क्षेत्र काठमाडौँ उपत्यका र वरिपरिका डाँडाकाँडा रहेको छ। यसका पूर्वेली र पश्चिमेली गरी दुई भाषिका रहेका छन्। यो भाषा पहिला तिब्बती लिपिमा लेखिन्थ्यो तर

अहिले देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। हाल आएर यस भाषामा साहित्य सिर्जना भइरहेको अवस्था रहेको छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ५.१९% र ५.१% प्रतिशत रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ४.८८% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा तामाङ मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १००६६९ रहेको छ।

३.२ नेपालभाषा (नेवार)

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये नेपालभाषा एक प्रमुख भाषा हो। नेवार जातिले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण नेवार पनि गरिएको छ। यो भाषा नेपालका विभिन्न भूभागमा बोलिन्छ। यस भाषालाई बोल्ने वक्ताहरू मूल रूपमा काठमाडौँ उपत्यका र त्यसपछि विभिन्न जिल्लाका सदरमुकाममा बसोबास गरेर बसेका छन्। साहित्यको दृष्टिले यो भाषा निकै सम्पन्न रहेको छ। विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म ऐच्छिक रूपमा यस भाषाको पठनपाठन हुने गरेको पाइन्छ। यस भाषामा संस्कृत र नेपालीका साथै भोजपुरी र मैथिलीको प्रभाव पाइन्छ। यो भाषा नेपाल लिपि, रञ्जना लिपि लगायत ११ वटा लिपिमा लेखिन्छ। तर वर्तमानमा यो भाषा अधिकारधिक देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालभाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ३.६३% र ३.२% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार २.९६% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा नेपालभाषाका वक्ताको सङ्ख्या १२,७९० रहेको छ।

३.३ मगर ढुट

मगर ढुट भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। मगर जातिले यो भाषा बोल्ने गर्दछ। चौबिसे राज्यको उदयभन्दा पहिले गण्डकी क्षेत्रको तल्लो भेकतिर मगरहरूको आफ्नै स्वतन्त्र राज्य थियो। यस भाषाको मुख्य क्षेत्र गण्डकी प्रदेश हो। अहिले यो भाषा पाल्पा, स्याङ्जा, तनहुँ, गोर्खा आदि ठाउँमा बोलिन्छ। यस भाषामा साहित्य लेखनको अवस्था त्यत्ति सन्तोषजनक देखिँदैन। मगर ढुटका दुई भाषिका पूर्बेली र पश्चिमेली देखिन्छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ३.३९% र ३.०% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार २.७८% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४४,३८५ रहेको छ।

३.४ राई

राई भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये एक हो। राई किरातीहरूले बोल्ने भएकाले यस भाषाको नामकरण राई गरिएको हो। राईहरूको मूल थलो पूर्वी नेपालका संखुवासभा, सोलुखुम्बु, उदयपुर, ओखलढुङ्गा, धनकुटा, खोटाङ्ग तथा इलाम रहेको छ। वि.सं २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ०.५% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ४,६७६ रहेको

छ। तर राई जाति भए पनि यस नामकै कुनै भाषा नरहेको गुनासो पनि त्यस जातीय समुदायको रहेको छ।

३.५ गुरूड

गुरूड भाषा भोट बर्मेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा गुरूड जातिले बोल्छन्। त्यसैले यसको नामकरण गुरूड गरिएको हो। यो भाषा मनाङ, मुस्ताङ, कास्की, लमजुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, गोर्खा, पर्वत आदि जिल्लामा बोलिन्छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार गुरूड मातृभाषीहरूको सङ्ख्या क्रमशः १.४९% र १.२% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार १.१२% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या १,३३४ रहेको छ।

३.६ सुनुवार

सुनुवार भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा पूर्वी नेपालको रामेछाप, ओखलढुङ्गा तथा सिन्धुली जिल्लामा बोलिन्छ। यस भाषामा लिखित साहित्य देखिएको छैन। २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यो भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१२% र ०.१४% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.११% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा सुनुवार भाषाको मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ७६१ रहेको छ।

३.७ भुजेल

भुजेल भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०४% प्रतिशत रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा भुजेल मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ७१६ रहेको छ।

३.८ याक्खा

याक्खा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०५ प्रतिशत रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा याक्खा मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ५६३ रहेको छ।

३.९ चाम्लिङ

चाम्लिङ भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.३१% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा चाम्लिङ मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ५४४ रहेको छ।

३.१० दुमी

दुमी भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०३% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा दुमी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४११ रहेको छ।

३.११ थामी

थामी भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, सिन्धुली र ओखलढुङ्गामा बोलिन्छ। पहिले थामी भाषालाई सुनुवारभिन्न राखिएको थियो। अहिले यसलाई छुट्टै भाषाका रूपमा लिने गरिन्छ। यो भाषा धिमाल र लिम्बू भाषासँग निकट देखिन्छ। वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०८% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०९% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यो भाषा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ३९५ रहेको छ।

३.१२ मगर खाम

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये मगर खाम एक भाषा हो। मगर जातिले बोल्ने गरेकाले यस भाषाको नामकरण मगर खाम गरिएको हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.३१% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा मगर खाम मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २८८ रहेको छ।

३.१३ घले

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये घले एक भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०८% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा घले मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २५८ रहेको छ।

३.१४ वाम्बुले

भोट बर्मेली-परिवारका भाषाहरूमध्ये वाम्बुले एक भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०८% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा यस मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २४५ रहेको छ।

३.१५ याक्थुङ/लिम्बू

यो भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा इलाम, पाँचथर, तेह्रथुसम, धनकुटा र संखुवासभाका केही क्षेत्रमा बोलिन्छ। यो भाषा नवौं शताब्दीदेखि नै श्रीजङ्गा लिपिमा

लेखिन थालिए पनि वर्तमान समयमा देवनागरीमा लेखिन्छ। यसका फिदिमे, दुम्बारी, चाँगे, तेहथुमे, ताप्लेजुङ्गे आदि भेद रहेका छन्। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः १.४% र १.३% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार १.२% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाको मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २१७ रहेको छ।

३.१६ चेपाङ

चेपाङ जातिले बोल्ने भाषा भएकाले यसको नामकरण चेपाङ गरिएको छ। यो भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यो भाषा मुख्य रूपमा धादिङ, मकवानपुर, चितवन र गोर्खाका केही भागमा बोलिन्छ। यस भाषामा खासै साहित्यको सिर्जना भएको पाइँदैन। २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.१६% र ०.२% थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.२% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा चेपाङ मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २१६ रहेको छ।

३.१७ पहरी

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमा पर्ने पहरी भाषा मुख्यतः ललितपुर, काभ्रेपलाञ्चोक तथा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका केही ठाउँमा बोलिन्छ। यस भाषाको नेपालभाषासँग निकटतम सम्बन्ध भएकाले यसलाई नेपालभाषाकै भाषिका पनि मानिएको पाइन्छ। वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०१% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०२% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा पहरी मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १५० रहेको छ।

३.१८ हायु/वायु

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये हायु/वायु एक भाषा हो। यस भाषामा लिखित साहित्य देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या १,१३३ रहेको छ र मधेश प्रदेशमा यस भाषाको मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १४१ रहेका छन्।

३.१९ बान्तावा

यो भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.४७% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाको मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ८९ रहेको छ।

३.२० जिरेल

जिरेल भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। दोलखाको जिरीमा बोलिने भएकाले यसको नामकरण जिरेल गरिएको छ। यो भाषा सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, चितवन, पर्सा, रौतहट आदि जिल्लामा पनि बोलिन्छ। यसमा शेर्पा र तामाङ भाषाको प्रभाव रहेको छ। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या क्रमशः ०.०२% र ०.०१% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.०२% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा ५८ जना जिरेल मातृभाषीहरू बसेका छन्।

३.२१ थुलुङ

थुलुङ भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषाको मातृभाषीको सङ्ख्या ०.०८% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ५६ रहेको छ।

३.२२ बाहिङ/वायुङ

बाहिङ/वायुङ भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जनाको स्थिति खासै राम्रो छैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०५% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा बाहिङ मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४८ रहेको छ।

३.२३ जेरो/जेरुङ

भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूमध्ये जेरो/जेरुङ एक भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जना भएको देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०१% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४० रहेको छ।

३.२४ तिलुङ

तिलुङ भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जना भएको देखिँदैन। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०१ प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ३६ रहेको छ।

३.२५ शेर्पा

यो भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। शेर्पा जातिले बोल्ने भएकाले यसको नामकरण शेर्पा गरिएको हो। यो भाषा बोल्ने वक्ताहरू मूल रूपमा सोलुखुम्बू र मुस्ताङमा बस्ने गर्छन्। वि.सं. २०५८ र २०६८ को जनगणनाअनुसार शेर्पा भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने

वक्ताको सङ्ख्या ०.५७% र ०.४% रहेको थियो भने २०७८ को जनगणनाअनुसार ०.४% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा शेर्पा मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ३२ रहेको छ।

३.२६ धिमाल

भोटबर्मेली परिवारको यस भाषामा साहित्य सिर्जना त्यति भएको देखिँदैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा धिमाल मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ०.०७% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या २४ रहेको छ।

३.२७ साम्पाङ

साम्पाङ भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य लेखन त्यति भएको पाइँदैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०७% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा २२ जना साम्पाङ मातृभाषीहरूको बसोबास रहेको छ।

३.२८ तिब्बती

तिब्बती भाषाको मुख्य स्थल तिब्बत हो। यसैले यसको नामकरण पनि तिब्बती गरिएको छ। नेपालमा यो भाषा उत्तरतिरको हिमाली क्षेत्रमा बोलिन्छ। यसमा ब्राह्मीबाट विकसित आफ्नै लिपि छ। प्राचीन धर्म तथा दर्शन आदि ग्रन्थको रचना गरिए पनि यसमा साहित्यिक ग्रन्थको रचना हुन सकेको छैन। वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार तिब्बती भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०२% रहेको थियो भने २०६८ को जनगणनाअनुसार यो भाषा बोल्ने जम्मा २४२ जना मात्र थिए। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार तिब्बती भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०२% प्रतिशत रहेको छ र मधेश प्रदेशमा तिब्बती मातृभाषीहरूको सङ्ख्या १५ रहेको छ।

३.२९ खालिङ

खालिङ भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य लेखन देखिँदैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.०६% रहेको छ। मधेश प्रदेशमा १० जना साम्पाङ मातृभाषीहरूको बसोबास रहेको छ।

४. आग्नेय परिवारका भाषा

४.१ सन्थाली

सन्थाली भाषा आग्नेय परिवारको भाषा हो। आग्नेय परिवारका भाषाहरूलाई भारतवर्षको सर्वप्राचीन भाषाका रूपमा लिने गरिन्छ। प्राचीन भारतवर्षमा आर्यहरूको प्रवेश हुनुभन्दा पहिले द्रविडहरू, द्रविडहरूको प्रवेशभन्दा पहिले मङ्गोलहरू र मङ्गोलहरूको प्रवेशभन्दा

पहिले आग्नेली परिवारका वक्ताहरू आएका थिए (गौतम, २०४९, पृ.सं. १९५)। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.१८% रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा यस भाषाका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ३७ रहेको छ। यस भाषामा साहित्य लेखन खासै भएको पाइँदैन।

५. द्रविड परिवारका भाषा

५.१ उराँव/कुडुख

उराँव/कुडुख द्रविड परिवारको भाषा हो। यस भाषामा साहित्य सिर्जना खासै भएको पाइँदैन। २०७८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ०.१३% प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा उराँव /कुडुख मातृभाषीको सङ्ख्या ५२९६ रहेको छ।

६. साङ्केतिक भाषा

वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार साङ्केतिक भाषामा आफ्नो भावना प्रकट गर्नेहरूको सङ्ख्या ०.०१ प्रतिशत रहेको छ। त्यस्तै मधेश प्रदेशमा साङ्केतिक भाषीहरूको सङ्ख्या ६३ रहेको छ।

७. अन्य

वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार अन्य मातृभाषीहरूको सङ्ख्या ४२०१ रहेकोमा मधेश प्रदेशमा २१५ रहेको छ।

८. उल्लेख नभएका

वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार नाम उल्लेख नभएका भाषाहरूको सङ्ख्या ३४६ रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा नाम उल्लेख नभएका भाषाहरूको सङ्ख्या ३१ रहेको छ।

९. निष्कर्ष

नेपाल एउटा बहुभाषिक देश हो। वि.सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू मूलतः भारोपेली, भोटबर्मेली (चिनियाँ-तिब्बती), आग्नेली र द्रविड परिवारअन्तर्गत पर्दछन्। तिनीहरू बाहिर रही परिवार नखुलेको एउटा भाषा कुसुन्डा हो। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालमा भारोपेली परिवारका ४६ ओटा भाषाहरू बोलिन्छन्, जसमध्ये मधेश प्रदेशमा २७ ओटा बोलिन्छन्। यस्तै नेपालमा भोटबर्मेली परिवारअन्तर्गतका ७२ ओटा भाषाहरू बोलिन्छन् जसमध्ये मधेश प्रदेशमा २९ ओटा भाषाहरू बोलिन्छन्। मधेश प्रदेशमा आग्नेय र द्रविड परिवारका १-१ ओटा भाषा बोलिन्छन्। मधेश प्रदेशमा साङ्केतिक, अन्य तथा नाम उल्लेख नभएका भाषाहरूको सङ्ख्या क्रमशः ६३, २१५ र ३१ रहेको छ। मधेश प्रदेशमा एक लाखसम्म वक्ता भएका भाषाको

सङ्ख्या आठ, दस हजार र सोभन्दा माथि एक लाखभन्दा कम वक्ता भएका भाषाको सङ्ख्या तीन, एक हजार र सोभन्दा माथिदेखि दस हजार भन्दा कम वक्ता भएका भाषाको सङ्ख्या एकचालिस रहेको छ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०८०)। त्यसैगरी मधेश प्रदेशमा एक प्रतिशतभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरू हुन्- (१) मैथिली-४१.७३%, (२) भोजपुरी- १८.८१%, (३) बज्जिका- १८.४४%, (४) नेपाली- ५.७६%, (५) थारू - ४.१७%, (६) उर्दू- ४.०८%, (७) मगही- ३.५२% र (८) तामाङ- १.६५%। निष्कर्षतः के भन्न सकिन्छ भने मधेश प्रदेशमा विभिन्न मातृभाषा बोल्ने वक्ताहरूको बसोबास रहेको छ, जसले यस प्रदेशको बहुभाषिक चरित्रलाई सार्थकता प्रदान गरेको छ।

सन्दर्भ सूची

गौतम, दवीप्रसाद र चौलागाई, प्रेमप्रसाद (२०७०), *भाषाविज्ञान (दोस्रो संस्करण)*,
पाठ्यसामग्री पसल।

गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, साझा प्रकाशन।

ठाकुर, गोपाल र अशक, गोपाल (२०८०), भोजपुरी के आदिम धरोहर, भोजपुरी प्रतिष्ठान।

भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन सातौँ (२०७९ साउनदेखि २०८० असारसम्म)।

राष्ट्रिय जनगणना (२०७८), केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय।

लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको वर्तमान अवस्था

श्री हंसावती कुर्मी

लेखक परिचय

लेखक हंसावती कुर्मीको साहित्यिक उपनाम 'हंसा' हो। उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अङ्ग्रेजी र मानवशास्त्रमा स्नातकोत्तरसम्मको औपचारिक अध्ययन पूरा गर्नुभएको छ। उहाँ हाल नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा प्राज्ञ परिषदका सदस्य हुनुहुन्छ। उहाँले नेपाली तथा अवधी भाषा र साहित्य एवम् अन्य मातृभाषाको क्षेत्रमा खोज, अनुसन्धान, अध्ययन र लेखन गरी उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आउनुभएको छ।

लेखसार

लुम्बिनी प्रदेश भौगोलिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक विषयमा जति प्राचीन छ। त्यसरी नै नेपालमा बोलिने १२४ वटा भाषामध्ये यहाँ ८५ वटा भाषा बोलिन्छ। बोटे, कुसुन्डा, राजीजस्ता कम वक्ता तथा लिखित साहित्य नभएका भाषाहरू भएका छन् भने नेपाली, अवधी, थारू, भोजपुरी, खाम मगर, गुरुङ, नेवार/नेपालभाषा, मैथिली, उर्दू र ढुट मगर भाषा अग्रदस स्थानमा देखिएका छन्। यस प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण र विकासको लागि शिक्षा, सञ्चार र सरकारी कामकाजमा यसको प्रयोग आवश्यक छ। यसका लागि नेपालको संविधान २०७२ मा उल्लेख भएअनुसार स्थानीय तथा प्रदेशको भाषा नीति बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याउनु अतिआवश्यक छ। लेख्य परम्परा, साहित्यको विकास भएको भाषालाई तत्काल प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। अनि जुन भाषामा लेख्य परम्पराको विकास भएको छैन र लिखित साहित्यको विकास भएको छैन भने त्यस्ता भाषाहरूको मौखिक साहित्यको सङ्कलन र प्रकाशनमा जोड दिनुपर्छ।

शब्दकुञ्जी : लुम्बिनी प्रदेश, मातृभाषा, जनसङ्ख्या, अवस्था, भाषिक नीति, प्रयोग क्षेत्र, राष्ट्रियता, प्रशासनिक कामकाज, माध्यम भाषा।

१.१ परिचय

बहुभाषिक मुलुक नेपालका सबै भाषाहरू सिङ्गो नेपालका साझा सम्पत्ति हुन् र तिनको प्रयोगलाई जोगाउनु सबै नेपालीको कर्तव्य पनि हो। मनमा लागेका कुरा आफ्नो मातृभाषामा जति सजिलो गरी व्यक्त गर्न सकिन्छ त्यसपछि सिकेको दोस्रो भाषामा सकिँदैन। त्यसैले कम वक्ता सङ्ख्या रहेका भाषाको संरक्षण र संवर्धनमा राज्यको ध्यान जानु पर्दछ। सङ्घीय नेपालको निर्माणका क्रममा नेपालका भाषाहरूको स्थितिमा पनि त्यति ठुलो फेरबदल आउने देखिन्न। केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालयका अनुसार हालसम्म नेपालमा १२४ वटा भाषा बोलिन्छन्। लुम्बिनी प्रदेशमा नेपाली भाषाको बलियो उपस्थिति भएपनि त्यहाँका अन्य

भाषीबीच साझा भाषाको रूपमा रहेको छ। सबैले यसलाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गर्दछन्। जसले गर्दा एकअर्काको संस्कृति बुझ्ने, सीप र ज्ञान सिक्ने अवसर मिलेको छ। यसबाट हाम्रो राष्ट्रियतालाई झन् प्रगाढ बनाउने काम भएको छ।

सङ्घीय नेपालको निर्माणपछि प्रत्येक राज्यको भाषिक नीति के हुने भन्ने कुरो पनि विचारणीय छ। यस सन्दर्भमा नेपाली भाषा सबै राज्यको साझा सम्पर्कको माध्यम भाषा रहनुका साथै सम्बन्धित राज्यको पहिचानको आफ्नो भाषा पनि प्रशासनिक माध्यमका रूपमा आउनु स्वभाविक नै छ। त्यसमा सम्बन्धित राज्यमा पनि एउटा मात्र भाषा नरहेकाले त्यहाँ भएका विभिन्न भाषामध्ये कुन हैसियतका भाषालाई प्रयोगमा ल्याउने भन्नेबारे पनि अध्ययन हुनु जरुरी छ। यस सन्दर्भमा कम्तीमा त्यस राज्यका न्यूनतम १५ वा १० निश्चित प्रतिशत न्यूनतम वक्ताको मातृभाषासम्मलाई सम्बन्धित राज्यको प्रशासनिक कामकाजको भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु उचित हुने देखिन्छ। त्यसो गर्दा राज्यलाई पर्ने आर्थिक भार यथोचित हुने तथा जन भावनाको कदर पनि प्रतिबिम्बित हुने हुन्छ। सङ्घीय गणतन्त्रको मर्म पनि व्यवहारमा देख्न र प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। साथै अरू भाषाको संरक्षण र संवर्धनका निम्ति पनि राज्यले विशेष नीति बनाउनु आवश्यक छ। समग्रमा बहुभाषिक मुलुक नेपालमा १२३ वटा भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा रहे पनि केही मात्र भाषाका वक्ताहरू उल्लेख्य रहेका छन् र त्यसमा नेपालीको भूमिका अनिवार्य र प्रभावशाली रहेको देखिन्छ।

भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक हिसाबले निकै सम्पन्न मानिन्छ लुम्बिनी प्रदेश। यसरी नै यो प्रदेश प्राकृतिक रूपमा पनि त्यति नै समृद्ध छ। पहाड र तराई मधेश दुबै खालको भूभाग पर्दछ। त्यसैले यहाँको वातावरणमा पनि चिसो र गर्मी दुबै छ। लुम्बिनी प्रदेश २२,२८८ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। लुम्बिनी प्रदेशमा पहाड र तराई-मधेश गरी जम्मा १२ वटा जिल्लाहरू पर्दछन्। नवलपरासी (बर्दघाट-सुस्ता पश्चिम), रूपन्देही, कपिलवस्तु, दाङ, बाँके बर्दिया तराई र भित्री मधेशका जिल्लाहरू हुन् भने पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, प्युठान, रोल्पा र रुकुम (पूर्वी भाग) पहाडी क्षेत्रका जिल्लाहरू हुन्। नेपालको जनगणना वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार ८५ वटा भाषाहरू यस प्रदेशमा मातृभाषाको रूपमा बोलिन्छ। यस प्रदेशको जनसङ्ख्या ४८,९१,०२५ रहेको छ।

१.२ यस प्रदेशका भाषाहरू

राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार लुम्बिनी प्रदेशमा ८५ भाषाहरू बोलिन्छन् (भाषा आयोग, २०७५ख)। बन्धु (२०७३)ले नेपालमा बोलिने भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेसियाली र द्रविड भाषा परिवारका भाषाहरू र एकल भाषा परिवारको रूपमा कुसुन्डालाई विश्लेषण गरेका छन्। लुम्बिनी प्रदेशमा भारोपेली र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूको बाहुल्यता रहेको छ। एकल भाषा परिवारको भाषा कुसुन्डा पनि यही प्रदेशमा बोलिन्छ। यस लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूमध्ये जनसङ्ख्याका आधारमा १ देखि १० स्थानसम्म रहेका भाषाहरू निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

तालिका : १

अग्र दश स्थानमा रहेका भाषा तथा वक्ता सङ्ख्या

क्र.सं.	भाषा	वक्ता सङ्ख्या २०६८	वक्ता सङ्ख्या २०७८
१	नेपाली	२३,६४,५४६	१३,९०,९००
२	थारू	५,६८,३५७	३,६०,५२४
३	अवधी	४,९८,९८०	४,२९,५५३
४	भोजपुरी	३,२६,२६०	२,७५,४०७
५	उर्दू	२,२८,४९०	२२,०६५
६	मगर	१,९६,३३३	१,०५,८७३
७	मैथिली	४३,९२७	२,४०७
८	नेवार	२६,४७९	१२,६७५
९	खाम	१७,६९४	३०,९५८
१०	गुरुङ	१५,९४५	१०,८६०

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय (२०६८ र २०७८)

राष्ट्रिय जनगणनामा एउटै भाषा भनेर सूचीकृत भएको थारू भाषामा डगौरा, कठरिया जस्तै अलग भेद पाइन्छ जसको बारेमा स्वतन्त्र अध्ययन हुन बाँकी छ। दाङ जिल्ला वरपर बोलिने भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययनमा डगौरा थारू भनेर सूचीकृत गरिएको छ भने, नवलपरासी, रूपन्देही र कपिलवस्तुका केही स्थानमा बोलिने थारूको अलग भेद छ। यहाँ बोलिने कुसुण्डा भाषा एकल भाषा परिवारको भाषा भनेर चिनिन्छ। यसका वक्ता पनि यसै प्रदेशमा बस्ने गर्छन्। तालिका १ मा समावेश गरिएका बाहेक अन्य भाषाहरूमा खाम, बोटे, कुमाल, कुसुण्डा, राजी (पूर्वीय राजी) कम वक्ता भएका भाषाहरू पनि यहाँ बोलिन्छ।

१.३ लुम्बिनी प्रदेशमा भाषाहरूको जिल्लागत स्थान

लुम्बिनी प्रदेश मा जम्मा ८५ वटा मातृभाषा बोलिन्छ। त्यो तथ्याङ्कलाई हेरेर कुन कुन भाषा पहिलो र कुन कुन दोस्रो स्थानका भाषा हुन्, तलको तालिकाबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशका १२ जिल्लाहरूमध्ये नेपाली भाषा १० स्थानवक्ताका आधारमा पहिलो स्थानमा रहेको छ भने बर्दियामा थारू र कपिलवस्तुमा अवधी भाषा प्रथम स्थानमा रहेको छ। अरु जिलाको तुलनामा कपिलवस्तु जिल्लाको स्थिति केही फरक छ। यहाँ अवधी पहिलो, उर्दू दोस्रो र नेपाली तेस्रो स्थानमा रहेको छ। यसैगरि मगर भाषा कुनै पनि जिल्लामा पहिलो स्थानमा छैन तर ६ वटा जिल्लामा दोस्रो स्थानमा देख्न सकिन्छ।

तालिका : २

लुम्बिनी प्रदेशका जिल्लाहरूमा बोलिने पहिलो र दोस्रो स्थानका भाषाहरू

क्र.सं.	जिल्ला	पहिलो स्थानको भाषा	दोस्रो स्थानको भाषा
१	दाङ	नेपाली	थारू
२	बाँके	नेपाली	अवधी
३	बर्दिया	थारू	नेपाली
४	पाल्पा	नेपाली	मगर
५	अर्घाखाँची	नेपाली	मगर
६	गुल्मी	नेपाली	मगर
७	कपिलवस्तु	अवधी	उर्दू
८	परासी	नेपाली	भोजपुरी
९	रूपन्देही	नेपाली	भोजपुरी
१०	प्युठान	नेपाली	मगर
११	रोल्पा	नेपाली	मगर
१२	रुकुम(पूर्व)	नेपाली	मगर

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, (२०७८)

यस प्रदेशमा भाषिक सहिष्णुता रहेको देख्न सकिन्छ। किनकि, नेपाली इतरका भाषा बोल्ने वक्ताहरू बहुभाषिक छन्। यसैगरी पहाडी जिल्लाहरूमा नेपाली भाषा मातृभाषा हुनेको सङ्ख्या धेरै छ। कुमाल, खाम मगर र बोटे भाषाको वक्ता रहेको पाल्पा, गुल्मी र अर्घाखाँची जिल्लामा यहाँका मातृभाषी वक्ताहरू नेपालीभाषा, त्यति नै दखल भएको देखिन्छ अर्थात् यहाँ बहुभाषिक स्थिति देखिन्छ (भाषा आयोग, २०७८) भाषा र वक्ताको सङ्ख्याको अवस्था हेर्दा यसबाट सरकारी कामकाजको भाषा तोक्न सहज हुने देखिन्छ।

१.४ स्थानीय पालिकामा भाषा

लुम्बिनी प्रदेशका जिल्लाहरूको स्थानीय पालिकाहरूमा बोलिने पहिलो स्थानका भाषाहरूलाई आधार बनाएर स्थानीय तहको भाषिक नीति बनाउन सकिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा जम्मा १०९ पालिकाहरू रहेका छन्। जसमा नेपाली-६७, भोजपुरी-१६, अवधी-११, थारू-१० र मगर-५ पालिकामा पहिलो स्थानमा रहेका छन्। नवलपरासी (बर्दघाट-सुस्तापश्चिम) र रूपन्देहीका स्थानीय पालिकाहरूमा वक्ताको सङ्ख्या भोजपुरी भाषा प्रथम स्थानमा पाइन्छ। तल दिएको तालिकाबाट अझै स्पष्ट हुनै सक्छ।

तालिका: ३

लुम्बिनी प्रदेशका स्थानीय पालिकामा बोलिने पहिलो स्थानका भाषाहरू

क्र.सं.	पहिलो स्थानमा रहेको भाषा	स्थानीय तहको सङ्ख्या
१	नेपाली	६७
२	भोजपुरी	१६
३	अवधी	११
४	थारू	१०
५	मगर	५

स्रोत : स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, (२०७८)

माथि उल्लेखित तथ्याङ्कलाई हेर्दा यी पाँच भाषालाई मुख्य भाषाको रूपमा लिन सकिन्छ। यसका साथै यस प्रदेशमा रहेका भाषाहरूलाई स्थानीय सरकारको दायित्व निर्वाह गरिरहेका पालिकाहरूले अल्पसङ्ख्यक भाषाको संरक्षणमा ध्यान दिनु पर्दछ। भाषासँगै जीवनयापनको शैली पनि रहेकोले भाषा संरक्षण, त्यसको प्रयोग क्षेत्रको विस्तार आजको आवश्यकता पनि हो।

१.५ लेख्य परम्पराको विकास

तालिका तीनमा उल्लेख भएका भाषाहरूको लेख्य परम्पराको पूर्ण विकास भइसकेको छ। यी भाषामा साहित्य लेखनको काम पनि द्रुत गतिमा अगाडि बढिरहेको छ। यसका साथै मातृभाषाको रूपरेखा (नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान) र मातृभाषाको इतिहास (नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान) मा उल्लेख गरिएको तथ्याङ्कअनुसार यी भाषाका साहित्यलाई काल विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ। लोक साहित्यको कुरा गर्दा, यी भाषामा लोकसाहित्य का अनेकन विधाहरू पाइन्छन्।

कुनै भाषा सरकारी कामकाजमा तथा शिक्षामा प्रयोग गर्नका लागि त्यस भाषामा सामग्रीहरूको उपलब्धता पनि एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो। भाषा योजनाको सवालमा यसलाई पाठयोजना भनिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा कामकाजको भाषाको छनोट गर्दा यहाँका भाषामा उपलब्ध सामग्रीहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्छ। कहींकतै र जनगणनामा रोल्पामा बोलिने भाषालाई मगर भाषा भनिएको छ भने केही ठाउँमा खाम भाषा भनेर उल्लेख भएको पाइएको छ। मगर भाषाका विभिन्न भेद र खाम भाषाका अलगअलग व्याकरण पाइन्छ (भाषा आयोग, २०७८)। खाम भाषाको व्याकरण अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको छ (वाटर्स, २००२इ.)। मगर भाषाको व्याकरण प्रकाशित छ (गुनो हास्टा, २००८ इ.) मगर भाषाको व्याकरण नेपाली भाषा माध्यममा पनि उपलब्ध छ। बर्दियामा बोलिने राजी भाषाको व्याकरण तयार भएको छ (ढकाल, २०७७)। यसरी नै नवलपरासी (बर्दघाट-सुस्तापश्चिम)

बोलिने बोटे भाषाको व्याकरण प्रकाशित छ। यो व्याकरण नेपाली भाषा माध्यममा छ। कुमाल भाषाको पनि अध्ययन भएको छ।

यसैगरी बोटे, डगौरा थारू, राजी, खाम, अवधी, कुमाल र कठरिया थारू भाषाहरूको समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण पनि भइसकेको छ। बोटे (ढकाल, २०२०) कुमाल (गौतम, २०१९इ.), खाम (वाटर्स र वाटर्स, १९७७), भोजपुरी (ठाकुर, अशक र गुप्ता, २०७३), अवधी लघु शब्दकोश (पाठक, २०६७) बहुभाषिक शब्दकोश प्रकाशित भएका छन्। खाम (वाटर्स, २००२इ.) बोटे (ढकाल, २०७५), अवधी (पाठक, त्रिपाठी, बर्मा र यादव, २०७०), भोजपुरी (ठाकुर, २०७९) मगर (ग्रुनो हास्टा २००८इ.) र पूर्वीया राजी (ढकाल, २०७७) भाषामा व्याकरण पनि प्रकाशित भएको छ।

१.६ भाषा प्रयोगका क्षेत्र

भाषा प्रयोगको क्षेत्र विस्तार हुनुले भाषा संरक्षणमा टेवा पुग्छ। त्यसैले हरेक मातृभाषाले आफ्नो भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार गर्नुपर्छ। शिक्षा, सञ्चार र सरकारी कार्यालयको कामकाजमा गरी यी तीन क्षेत्रमा भाषाको प्रयोग गर्दा भाषाको संरक्षण मात्र होइन, स्तरीकरण पनि हुँदै जान्छ।

१.६.१ शिक्षामा प्रयोग

भाषा संरक्षण र संवर्धनको पहिलो प्रमुख आधार बनेको शिक्षामा भाषाको प्रयोग हो। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरेर नेपाल सरकारले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको अगुवाइमा लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने निम्नलिखित भाषाहरूको पाठ्यक्रम निर्माण तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू निर्माण गर्दै आएको छ।

नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र भक्तपुरबाट अवधी, भोजपुरी, डगौरा थारू भाषामा पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन्। ढुट मगर र काइके मगर भाषामा पनि पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन्। पाठ्यक्रम तयार भइसकेको भए तापति लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने खाम मगर भाषामा पुस्तक प्रकाशित भएको छ। बर्दिया जिल्लाको किसान मा.वि.मा, गुलरिया न.पा.-१२ भैसाहीमा अवस्थित ने.रा.मा.वि. मा र बढैयाताल गा.पा. मैनापोखरमा अवस्थित शारदा मा.वि.मा २०५६ सालदेखि हालसम्म निरन्तर रूपमा थारू भाषा विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ। दाङ जिल्लाको तुलसीपुरको बालचेतना आधारभूत विद्यालयमा २०६७ सालदेखि थारू भाषाको पाठ्यक्रम पठनपाठन हुँदै आएको छ। रुकुम (पूर्वी भाग) जिल्लाको भूमे गाउँपालिकामा करिब १३ वटा विद्यालयहरूमा खाम मगर भाषाका पाठ्यपुस्तक ५-६ वर्षदेखि पठनपाठन हुँदै आएको छ। प्युठान जिल्लाको ऐरावती गा.पा.मा अवस्थित सिसेनीको पालुसिद्धि प्रा.वि. र सरुमारानी गा.पा.को शक्ति गोरखनाथ प्रा.वि.मा ढुट मगर भाषाको पाठ्यक्रम र प्युठान न.पा.६, माझकोटको जगदम्बा प्रा.वि. र शक्तिचौरको

बालशिक्षा आधारभूत विद्यालयमा गुरुङ भाषा विषयको रूपमा पठनपाठन गर्न सम्भाव्य तथा उपयुक्त रहेको छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूमध्ये सञ्चार माध्यममा निम्न भाषाहरू प्रयोग भएका छन्। बाँके जिल्लाको एनटिभी कोहलपुरद्वारा प्रत्येक आइतबार साँझ ६ बजे अनुसन्धानमूलक थारू भाषाको कार्यक्रम हप्तामा दुई दिन र समाचार तथा केन्द्र तथा एनटिभी कोहलपुरबाट अनुसन्धानमूलक अवधी भाषाको कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ। यसरी बर्दिया जिल्लामा ठाकुरद्वारा एफएमबाट थारू भाषाको कार्यक्रम साप्ताहिक रूपमा गर्दै आएको छ। बाँके जिल्लामा २०६१ सालदेखि बागेश्वरी एफएमबाट हप्ताको ३ दिन र रेडियो कृष्णसार एफएमबाट हप्ताको दुइ दिन दुइवटा कार्यक्रम प्रसारण हुँदै आएका छन्। बाँकेबाट विभिन्न पत्रिकाहरूमा अवधी भाषाका फुटकर रचनाहरू प्रकाशित हुँदै आएको छ। दाङ जिल्लामा अग्रासन, लौवा डगर, गोचालीलगायत, ढकिया समाचार, जस्ता अनलाइन पत्रिकाहरू पनि सञ्चालित छन्। दाङको रेडियो साझा आवाजबाट हप्तामा दुई दिन अवधी भाषाको कार्यक्रम नियमित प्रसारण भइरहेको छ। देउखुरीको रेडियो राप्ती लालमटिया, रेडियो नयाँ युग र रेडियो हाइवे, रेडियो देउखुरीबाट हप्तामा दुई दिन थारू र अवधी भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन्। रुकुम जिल्लाका एफ.एम रेडियोहरूमा खाम मगर भाषामा कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। नियमित रूपमा फुटकर लेखरचनाहरूपनि प्रकाशित हुँदै आएका छन्। रोल्पाको रेडियो जलजला, रेडियो रोल्पा र रेडियो मालश्रीबाट मगर भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन हुनुका साथै थवाङ गाउँपालिकाका रहेको २१ वटा विद्यालयहरूमा मगर भाषी शिक्षकले मात्र नभएर गैरमगर भाषी शिक्षकहरूले समेत नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई मगर भाषाका माध्यमबाट पठनपाठन गराइरहेका छन्। रेडियो कपिलवस्तुले स्थापनाकाल देखि नै अवधी र थारू भाषाका कार्यक्रमहरू र दैनिक दुई पटक समाचार प्रसारण गर्दै आएको छ। यस्तै रेडियो बुद्ध आवाजले अवधी र थारू भाषाको कार्यक्रमहरू साप्ताहिक रूपमा प्रसारण गरिरहेको छ। रूपन्देहीमा रेडियो लुम्बिनी, रेडियो सिद्धार्थले अवधी, भोजपुरी र थारू भाषाका कार्यक्रमहरू दैनिक र साप्ताहिक रूपमा प्रसारण गरिरहेका छन्। नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम) को सामुदायिक रेडियो परासी र रेडियो दौतरीबाट थारू भोजपुरी भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन्। यसरी पत्रपत्रिकाहरू पनि प्रकाशित भइरहेका छन्।

१.६.३ सरकारी कार्यालयमा भाषाको प्रयोग स्थिति

माथि प्रस्तुत तालिकामा लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने अग्रस्थानमा १० वटा भाषालाई राखिएको छ। मौखिक रूपमा जुन स्थानीय निकायमा जुन भाषाको जनसङ्ख्या धेरै छ, त्यही भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि थारू भाषाको बाहुल्यता भएको क्षेत्रमा थारू भाषाको मौखिक प्रयोग भएको पाइन्छ। तर, स्थानीय तहमा स्पष्ट भाषिक नीति नभएकाले लिखित रूपमा प्रयोग भएको पाइँदैन।

कुनै पनि मातृभाषाको संरक्षण तथा विकासको मुख्य आधार सरकारी कामकाजमा मातृभाषाको प्रयोग महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यसले मातृभाषीप्रति गर्वको अनुभूति गराउँछ। आफ्नो भाषा बोल्दा, सरकारी जागिर पाउँदैन कि भन्ने एक किसिमको हीनताबोधको भावना आम मातृभाषीमा पाइन्थ्यो। भाषा आन्दोलनका गतिविधिहरू बढ्दै गएपछि त्यस्तो बुझाइमा कमी आएको छ।

भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार हुँदै जाँदा पर्यावरण संरक्षण, स्थानीय ज्ञान, सीप र कलाको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ। यी सबैले देशको दिगो विकास कार्यक्रमलाई टेवा पुग्छ।

१.७ लुम्बिनी प्रदेशमा सरकारी कामकाजका भाषा निर्धारणका आधार

भाषा प्रयोगको क्षेत्र विस्तार गर्दै नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले भाषा आयोगको गठन भएको हो। नेपालको संविधानको धारा २८७ मा भएको व्यवस्थाबमोजिम नेपाल सरकारबाट २०७३ सालमा भाद्र २३ गते भाषा आयोगको गठन भएको हो। संविधानको धारा २८७ को उपधारा (६) मा भाषा आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत संविधानको धारा ७ मा भएको व्यवस्थाअनुसार सरकारी कामकाजको भाषा अन्तर्गत उपधारा १ मा “ देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ” भन्ने कुरा उल्लेख छ भने सोही धाराको उपधारा (२) मा “नेपाली भाषाको अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेश भित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ” भन्ने प्रावधान रहेको छ। यसरी नै धारा ७ को उपधारा (३) ले “भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुने। ” भनी आयोगलाई थप अधिकार प्रदान गरेको छ। यसैको आधारमा वि.सं. २०७८ मा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसलाई आयोगको प्रतिवेदनको रूपमा प्रकाशन गरिएको छ।

उक्त प्रतिवेदनअनुसार लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको अध्ययनका लागि प्रा.डा. श्री हृदयरत्न बज्राचार्य संयोजकत्वमा सदस्यद्वय प्रा.डा. श्री दुबिनन्द ढकाल र श्री अशोक चौधरीको समूह बन्यो। उहाँहरूको समूहले बुझाएको प्रतिवेदनमा लुम्बिनी प्रदेशमा सरकारी कामकाजका भाषा निर्धारणका आधार देहायबमोजिम रहेका छन् :

१.भाषा ऐन :

बहुभाषिक मुलुकमा वा कुनै देशका बहुभाषिक प्रदेशहरूमा भाषा ऐनमार्फत् सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने भाषाबारेमा व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ। क्यानडामा भएको भाषासम्बन्धी ऐन (१९६९ इ.) का केही प्रावधान हेर्दा सरकारी कामकाजका भाषाका जटिलता बुझ्न सहज हुन्छ। नेपालको बहुभाषिकता भारतका केही राज्यसँग

मिलदोजुल्दो देखिन्छ। भारतको आसाम राज्यमा यही आधारमा सरकारी काममा एकभन्दा बढी भाषालाई प्रयोग गर्न मिल्ने व्यवस्था गरिएको छ। भारतको संविधान जारी भएको करिब १५ वर्षपछि आसाममा जारी गरिएको सरकारी कामकाजको भाषा ऐन (१९६३ इ.) ले सङ्घमा सरकारी भाषा प्रयोग गर्ने सवालमा प्रस्ट पारेको छ। त्यसैगरी राज्यहरूमा प्रयोग गरिने भाषाहरूलाई व्यवस्थित गर्न भारतमा राज्यहरूमा भाषा ऐनको व्यवस्था गरिएको छ। अधिकांश राज्यहरू भाषाका आधारमा निर्माण भएका छन्।

२. प्रदेशमा भाषा नीति :

लुम्बिनी प्रदेशको भाषिक स्थिति र सरकारी कामकाजका भाषा छनोटका आधारहरूका सम्बन्धमा गरिएका सङ्गोष्ठीबाट प्राप्त सुझावहरूलाई बनायो। कुनै प्रदेशको भाषा नीति संविधानले निर्दिष्ट गरेको दिशामा निर्धारण गर्नुपर्छ। संविधानमा व्यवस्था गरिएअनुसार भाषाको सम्बन्धमा भाषा ऐन वा अन्य सङ्घीय कानून अथवा नियमका साथै विनियममार्फत् व्यवस्था गर्नुपर्छ।

भाषा ऐन तथा प्रदेशमा भाषा नीतिलाई आधार बनाउँदा निम्नलिखित बुँदामा पनि ध्यान दिनु पर्दछ:

- जनसङ्ख्याको आधार: राष्ट्रिय जनगणनाको पछिल्लो आधिकारिक तथ्याङ्कलाई आधार मानी प्रदेश भित्र बहुसङ्ख्यकले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी राष्ट्रभाषाको चयन गर्नुपर्छ। तर कम जनसङ्ख्या भएका मातृभाषीहरूलाई मर्कामा पार्नु हुँदैन। उनीहरूलाई सहज हुने भाषाको प्रयोग गर्दा राम्रो हुन्छ।
- स्तरगत भाषा योजनाको सैद्धान्तिक आधार: प्रदेशभित्र सरकारी कामकाजको भाषा योजना बनाउँदा छनोट, स्तरीकरण, कार्यान्वयन र कार्यविस्तारको प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा राम्रो हुन्छ। जसअन्तर्गत भाषाका शब्द, वाक्य र उच्चारणका तहमा हुने भेदलाई समेत सम्बोधन गर्नुपर्छ। छनोट भएका भाषाको कार्यान्वयनका लागि प्रदेशभित्र चरणबद्ध रूपमा सरकारी कामकाजमा प्रयोग विस्तार गर्दै जाँदा प्रभावकारी हुन्छ।
- लेखन प्रणालीको आधार: लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने धेरै जसो भाषाको लेखन प्रणालीको विकास भइसकेको छ। शब्दकोश र व्याकरण पनि प्रकाशित भई पठनसामग्री उपलब्ध छ। ती भाषाहरूको साहित्य, अभिव्यक्ति, सञ्चार सम्प्रेषण तथा अभिलेखीकरण लेख्य परम्पराको विस्तार भएको छ। त्यसैले कामकाजका लागि लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको प्रयोग गर्दा समस्या आउँदैन।
- अभिलेखनको आधारको आधार: यस प्रदेशमा कुनै एउटा मातृभाषीले अर्को पनि भाषा बुझ्ने भएकोले अभिलेखनमा धेरै समस्या आउँदैन। अभिलेख राख्न र सूचना सम्प्रेषणको काममा सहजता ल्याउँछ।

- आधारभूत सेवामा प्रयोगको आधार: मौखिक रूपमा प्रदेशभित्र शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, संस्कृति, कानून निर्माण, अड्डा अदालत, जनप्रशासन, जनजीविका, प्रविधि, कृषि, वातावरण, वित्तीय कारोबार, विपद् व्यवस्थापन, नागरिक सचेतनाजस्ता आधारभूत सेवा, सम्प्रेषण र कामकाजमा प्रयोग भइरहेको छ। लिखित रूपमा प्रयोग भयो भने, अखिलेखीकरणमा सहज हुन्छ। यसबाट अभिलेख पनि चुस्तदुरुस्त हुन्छ।
- शिक्षाको माध्यम भाषाको आधार: पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरिसकेको छ। त्यसैले मुख्यमुख्य भाषाहरूलाई शिक्षाको आधार बनाउनु पर्छ। यसले भाषाको संरक्षण र विकासमा सहयोग गर्छ। प्रदेशभित्रका भाषाहरूलाई शिक्षणको माध्यम बनाउँदा त्यो भाषाले बोकेको ज्ञान र सीपको पनि संरक्षण गर्नुपर्छ।
- भाषा जीवन्तताको आधार: भाषा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ। त्यसैले मौखिक परम्परामा मात्र सिमित रहेका भाषाहरूलाई लेख्य भाषाको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ।

अतः लुम्बिनी प्रदेश भाषा र संस्कृतिको हिसाबले निकै सम्भ्रान्त रहेको छ। पहाड र तराई गरी दुइ किसिमको भूगोल भएको लुम्बिनी प्रदेशमा भाषिक विविधताका साथै सांस्कृतिक विविधता रहेको छ। विविधताबीच सहिष्णुता रहेको छ। यस प्रदेशमा भाषा र संस्कृतिको नाममा कहिल्यै कुनै किसिमको विवाद भएको पाइँदैन। यस प्रदेशमा बोलिने भाषाहरू शिक्षा, सञ्चारका साथै सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, संस्कृति, कानून निर्माण, अड्डा अदालत, जनप्रशासन, जनजीविका, प्रविधि, कृषि, वातावरण, वित्तीय कारोबार, विपद् व्यवस्थापन, नागरिक सचेतनाजस्ता आधारभूत सेवा तथा सूचना सम्प्रेषणमा सहयोग पुग्छ। यसका साथै यस भाषाले बोकेको सीप, कला र ज्ञानको पनि संरक्षण हुन्छ। यसले समग्र राष्ट्रकै दिगो विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्छ।

लुम्बिनी प्रदेशमा बोलिने प्रमुख १० वटा भाषा जसमा लेख्य परम्पराको विकास भइसकेको छ। मौखिक र लिखित साहित्य पनि प्रचुर मात्रामा रहेको छ। अरू अल्पसङ्ख्यक वक्ता रहेका भाषाको मौखिक साहित्यको सङ्कलन गरी त्यसको अभिलेखीकरण अति आवश्यक छ। अभिलेखीकरण गर्दा लोप हुन लागेको सीप, कला र ज्ञानको संरक्षण हुन्छ भने नयाँ पुस्तालाई भाषा सिक्न मद्दत पुग्छ। कुनै भाषा बोल्न छोडेपछि विस्तारै आफैँ लोप हुँदै जान्छ। भाषा लोप हुँदा एउटा संवादको माध्यम मात्र लोप हुँदैन। त्यो भाषाले आफूसँगै बोकिरहेको संस्कार, संस्कृति, सीप, कला र ज्ञान पनि लोप हुँदै जान्छ। यस प्रदेशमा बोलिने ८५ भाषाहरू स्वतन्त्र अस्तित्व भएका छन्। यी भाषाहरूको अभिलेखीकरण, शिक्षा, सञ्चार र सरकारी कामकाजमा प्रयोग सबैको चासो र सरोकारको विषय हो।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, कुशिमला (२०२०), नेपालमा बोलिने भाषाहरूको परिचय: इन्टरडिस्टिसप्लिनरी रिसर्च एन एडुकेसन भोल्युम ४, इस्यु २, २०२०:१२५-२३०.
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय जनगणना (२०७८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०८०)।
- नेपाल सरकार, नेपालको राष्ट्रिय जनगणना (२०६८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
- भाषा आयोग (२०७८), सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू।
- रेग्मी, दानराज (सन् २०१७), नेपालमा भाषाहरूको स्थिति र भाषिक सर्वेक्षण: समीक्षात्मक विश्लेषण, गिपान, अङ्क ३-२, त्रिवि भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग।

थारू भाषाको मानकीकरण: प्रयास र उपलब्धि

श्री लक्ष्मी चौधरी

लेखक परिचय

थारू भाषा, साहित्य र संस्कृतिको क्षेत्रमा कलम चलउँदै आउनु भएका लक्ष्मी चौधरी पत्रकार पेसामा आबद्ध हुनुहुन्छ। उहाँ थारू भाषाका पत्रिका पहरा (२०५९) का प्रधान सम्पादक हुनुहुन्छ। यसबाहेक उहाँका गजल सङ्ग्रह, कविता, निबन्ध र लेख सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। अहिले गोरखापत्रमा आबद्ध चौधरीले यसअघि थारू पत्रकार सङ्घका अध्यक्ष र नेपाल पत्रकार महासङ्घको अध्यक्षको जिम्मेवारी समेत निर्वाह गरिसक्नु भएको छ।

लेखसार

थारू समुदायका मानिसहरू नेपालको तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्। उनीहरूको भाषामा क्षेत्रीय प्रभावका कारण क्षेत्रगत रूपमा केही भिन्न स्वरूप र प्रयोग देखिएको छ। साथै अन्य भाषाको समेत यस भाषामा प्रभाव परेको पाइन्छ। जसमा पश्चिमी थारू भाषामा अवधी, हिन्दी र खस नेपाली भाषाहरूको प्रभाव रहेको पाइएको छ। पूर्वी थारू भाषामा भने भोजपुरी र मैथिली भाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ। यसरी थारू भाषामा डगौरा, कठरिया, देशौरिया आदि भेदहरू पाइएका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार थारू समुदायको जनसङ्ख्या १८ लाख ७ हजार १२४ रहेको छ। थारू जातिको यो जनसङ्ख्या नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ६.२ प्रतिशत हो। थारू भाषा चाहिँ नेपालमा चौथो ठूलो भाषा हो। यस भाषाको आफ्नै मौलिक लिपि बनेको छैन। उनीहरूले आफ्नो लेखनका लागि देवनागरी लिपिको प्रयोग गर्दै आएका छन्।

(क) परिचय

एक अर्काको सूचना र विचार आदानप्रदान प्रवाह गर्ने प्रमुख माध्यम हो भाषा। लिखित रूपमा विचार प्रवाह गर्दा लिपिको आवश्यकता पर्छ। मौखिक रूपमा प्रवाह गर्दा ध्वनिको आवश्यकता पर्छ। भाषाविबिना विचार प्रवाह अपूर्ण हुन्छ। भाषा समाजमा प्रयोग गरिने हुनाले यसलाई सामाजिक वस्तु मानिन्छ। चराचर जगतका जीव जीवात्माले पनि केही न केही सङ्केत र ध्वनिको माध्यमले सूचना प्रवाह गर्छन्। प्रत्येक भाषामा कुनै विशेष ध्वनिलाई कुनै विशेष अर्थवाचक मानिन्छ। पछि त्यही वाचक नै रुढ बन्छ। नेपाली भाषालाई सुरुमा पर्वते भाषा, खस भाषा, गोर्खाली भाषाको रूपमा चिनिन्थ्यो। खस भाषा र थारू भाषा दुबै भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गतका भाषा हुन्। नेपालमा जातीय विविधता छ। त्यहीअनुसार भाषामा पनि विविधता हुने नै भयो। एउटै जाति समूहभित्रको भाषामा पनि ठाउँअनुसार भेद फरक छन्। यही भेदलाई भाषिका भनिन्छ। थारूहरू नेपालको तराई जिल्लामा सघन र जनगणना २०७८ को प्रतिवेदनअनुसार करिब सबै जिल्लामा छरिएर बसेका छन्। नेपालको

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रतिवेदनले काम विशेषले सबै जिल्लामा थारूहरूको बसोबास रहेको तथ्याङ्क देखाएको छ।

पश्चिमदेखि पूर्वी तराईका जिल्लामा छरिएर रहेका थारूको भाषा विभिन्न भाषाको प्रभावमा परेको देखिन्छ। चितवन पश्चिमको थारू भाषा अवधी, हिन्दी, खस नेपालीको प्रभावमा परेको छ। चितवन पूर्वका थारू भाषा, भोजपुरी, मैथिलीको प्रभावमा छ। त्यही कारण थारू भाषाको भेद ठाउँअनुसार फरक छ। पश्चिमका थारूले पूर्वी थारूले बोलेको भाषा हुबहु बोलीमा फर्काउन सक्दैनन्। बुझ्न प्रायः सबै बुझ्छन्। पश्चिमको बोलीमा पूर्वी थारूले फर्काउन नसक्नु, मध्ये चितवनियाँ भाषालाई पश्चिम र पूर्वी दुबै क्षेत्रका थारूले फर्काउन नसक्नुको मुख्य कारण यही भेद हो। भेदका कारण डगौरा, कठरिया, देशौरिया, नवलपुरिया, लालपुरिया, चितवनियाँ, कोचिला, सप्तरिया, मोरडिया नाम पर्न गयो।

नेपालको २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनाका अनुसार थारूको कुल जनसङ्ख्या १८ लाख ७ हजार १२४ देखाएको छ। यो नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ६.२ प्रतिशत हो। यो जनगणनाले राना थारू भाषीको फरक जनसङ्ख्या गणना गरेको छ। जनगणनाअनुसार राना थारूको जनसङ्ख्या ८२ हजार २९९ देखाएको छ। डगौरा थारू र राना थारूको जनसङ्ख्या जोड्दा १८ लाख ८९ हजार ४२३ हुन्छ। प्रतिशतमा यो ६.४७ पुग्छ। बक्ता र जनसङ्ख्या दुबै हिसाबले थारू भाषा नेपालको चौथो ठूलो भाषा हो। तर यस भाषाको लिपिको पहिचान हुन सकेको छैन। थारू भाषीहरूले लिपिको खोजी कार्य जारी राखे पनि टुङ्गोमा पुग्न सकेका छैनन्। त्यसैले थारू भाषीहरू देवनागरी लिपिको प्रयोग गर्दै आएका छन्।

(ख) मानक भाषा

भाषाका दुई रूप हुन्छन्- लेख्य र कथ्य। बोलचालमा मात्र प्रयोग हुने भाषा कथ्य हो भने लिपिको माध्यमबाट लेखनमा प्रयोग गरिने भाषा लेख्य भाषा हो। मानक भाषा भनेको लेख्य भाषा हो। जसको निश्चित व्याकरण र लेख्य नियम हुन्छ। सरकारी कामकाजको भाषा, सञ्चार माध्यममा प्रयोग गरिने तथा पाठ्यक्रममा पठनपाठनको रूपमा प्रयोग हुने भाषा नै मानक भाषा हो। मानक भाषालाई सर्वस्वीकार्य र सर्वमान्य भाषाको रूपमा परिभाषित गरिने गरिन्छ। तर शतप्रतिशत स्वीकार्य भने कहीं पनि भएको देखिँदैन। अहिले प्रयोगमा रहेको न अङ्ग्रेजी भाषा सर्वस्वीकार्य भएको छ, न त नेपाली। तर एउटा नियममा लिपिबद्ध गरिएकाले स्वीकार्य भाषाको स्थान बनाएको छ। सरकारी कामकाजमा प्रयोग हुने मानक भाषालाई नै शुद्ध र सङ्ग्रहणीय भाषाको रूपमा स्वीकारिन्छ। जसरी अहिले खस नेपाली भाषालाई स्वीकार गरिएको छ। भाषालाई सुव्यवस्थित, अनुशासित र नियमबद्ध बनाउने काम व्याकरणले गर्छ। त्यसैले मानक भाषा बन्न व्याकरण र शब्दकोश अनिवार्य मानिन्छ। व्याकरण व्यवस्थाअन्तर्गत सो भाषाको ध्वनि, वर्ण, शब्द, रूप, पदावली र वाक्य रहेका हुन्छन्। रूप सबैभन्दा सानो इकाई हो भने वाक्य सबैभन्दा ठूलो इकाई हो।

मानकीकरणका लागि भाषाको शब्दभण्डारको खाँचो हुन्छ। बिना शब्दभण्डार भाषालाई सुव्यवस्थित बनाउन सकिँदैन। जुन भाषाको शब्दभण्डार जति बलियो हुन्छ, त्यो भाषा त्यति नै समृद्ध हुन्छ। समुदायको आफ्नै मौलिक शब्दले मात्र शब्दभण्डार पूर्ण हुँदैन। त्यसलाई पूर्ण र व्यावहारिक बनाउन मौलिक, आगन्तुक शब्दको समिश्रण गर्नुपर्छ। जुनसुकै भाषामा आगन्तुक शब्दलाई स्वीकार गरिएको हुन्छ। विभिन्न भाषाको समिश्रणकै कारण अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषा समृद्ध भएका छन्। पर्याप्त शब्दभण्डारकै सहयोगमा कुनै पनि भाषा बलियो बन्छ।

(ग) थारू वर्ण निर्धारण

लेखन साहित्यमा थारू भाषाको प्रयोग निकै अघिदेखि भएको हो। त्योभन्दा अघि कथ्य रूपमा भाषा प्रयोग भएको मानिन्छ। वर्ण निर्धारणको काम निकै ढिलो भयो। त्यो पनि क्षेत्रगत रूपमा। एउटा समूहले चितवन पूर्वमा बोलिने मध्य पूर्वीया थारूको वर्ण निर्धारण गर्‍यो। अर्को समूहले चितवन पश्चिममा बोलिने डगौरा थारू भाषाको वर्ण निर्धारण गरेको छ। एउटै भाषिक समूहभित्र फरक फरक वर्ण निर्धारण हुन थालेपछि थारूबिच नै फुट हुने डर भयो। त्यहीकारण थारू समुदायको छाता सङ्गठन थारू कल्याणकारिणी सभा (थाकस) ले आफ्नो पहलमा पूर्व र पश्चिमका थारू समुदायलाई जोड्ने गरी साझा वर्ण निर्धारणको काम थाल्यो।

मध्यपूर्वीया थारू भाषा लेखन शैली निर्धारण गर्न चितवन पूर्वका १२ जिल्लाका थारूको सक्रियता रहेको थियो। २०७० चैत २४ देखि २०७१ बैशाख ४ गतेसम्म काठमाडौँमा सञ्चालन भएको गोष्ठीले पूर्वीया थारू भाषाको वर्ण निर्धारण गरेको थियो। सो गोष्ठीले गरेको निर्णयमा आठ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण निर्धारण गरिएका छन्।

(घ) पूर्वीया थारू भाषा वर्ण निर्धारण

स्वर वर्ण: अ, आ, इ, उ, ए, ऐ, ओ, औ।

व्यञ्जन वर्ण: क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह।

पश्चिमको डगौरा थारूको वर्ण निर्धारण गर्दा पश्चिममा थारूको भेलाबाट मात्र केही विज्ञहरूले प्रस्तावको रूपमा वर्ण निर्धारण गरेका थिए। २०७३ साउन १ देखि ३ गतेसम्म दाङको घोराहीमा भएको गोष्ठीले सो प्रस्ताव अघि सारेको थियो। गोष्ठीले ६ वटा नासिक्य र ६ वटा अनुनासिक गरी १२ वटा स्वर वर्ण निर्धारण गरेको थियो। त्यस्तै, ३० वटा व्यञ्जन वर्ण निर्धारण गरेको थियो।

(ङ) डगौरा थारू वर्ण निर्धारण

स्वर वर्ण: अ, आ, इ, उ, ए, ओ

अँ, आँ, ईँ, उँ, एँ, औँ

व्यञ्जन वर्णः

क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, न, न्ह, प, फ, ब, भ, म, म्ह, य, र, र्ह, ल, ल्ह, व, व्ह, स, ह ।

थारू कल्याणकारिणी सभा (थाकस) अन्तर्गत गठित थारू मानक भाषा मस्यौदा समिति र थारू आयोगको संयुक्त आयोजनामा चार दिने संयुक्त गोष्ठी भक्तपुरको बोडेमा सम्पन्न भयो । २०७८ साउन ३१ देखि भदौ २ गतेसम्म भएको कार्यशाला गोष्ठीमा थारू बहुल २४ जिल्लाका थारू भाषा विज्ञ, अगुवाहरूको सहभागितामा मानकीकरण विषयमा गम्भीर विचार विमर्श भएको थियो । गोष्ठीले स्वर वर्णको कथ्यमा ६ वटा वर्ण र लेख्यमा १३ वटा स्वर वर्ण निर्धारण गरेको छ । त्यस्तै, व्यञ्जन वर्णको कथ्यमा २९ वटा वर्ण र लेख्यमा ३६ वटै वर्णको प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको छ ।

गोष्ठीले गरेको वर्ण निर्धारण

स्वर वर्णः

कथ्यः अ, आ, इ, उ, ए, ओ

लेख्यः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः

व्यञ्जन वर्णः

कथ्यः क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह गरी २९ वर्ण ।

लेख्यः क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह, लेखने, र, श, ष, क्ष, त्र, ज्ञ समेत गरी ३६ वटा वर्ण । तर यसमध्ये (ञ, ण, त, थ, द, ध, श, ष, क्ष, त्र, ज्ञ) वर्णलाई आवश्यकताअनुसार मात्र प्रयोग गर्ने भनिएको छ ।

पश्चिमका थारूले मौलिक शब्दमा दन्त्य त वर्गको वर्ण त, थ, द, ध, प्रयोग नगर्ने निर्णय लिएका थिए । तर पश्चिमकै कठरिया थारूले, मध्य तथा पूर्वीया थारूले मौलिक शब्दमा त वर्गका त, थ, द, ध, वर्ण प्रयोग गर्ने निर्णय लिए । सोहीअनुसार श, ष, क्ष, त्र, ज्ञ वर्णको पनि आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्ने निर्णय गरेका छन् । पश्चिमका थारूले श, ष, क्ष, त्र, ज्ञ को प्रयोग नगर्ने निर्णय लिए पनि आवश्यकता अनुसार मौलिक शब्दमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरेका छन् । पश्चिमको कठरिया, मध्य तथा पूर्वीया थारूले श, ष प्रयोग मौलिक शब्दमा नभए पनि क्ष, त्र, ज्ञ को प्रयोग गर्ने गरेको निर्णय लिएका छन् । आगन्तुक शब्दमा सबै वर्णको प्रयोग गर्ने निर्णय गरेका छन् ।

त्यस्तै, भेलाले अर्को महत्वपूर्ण निर्णय गरेको छ। थारू भाषाको आफ्नो मौलिक लिपि फेला परिनसकेकाले मानकीकरणमा देवनागरी लिपिको प्रयोग गर्ने। थारू लिपि खोज अनुसन्धान गर्ने प्रयासलाई जारी राख्ने निर्णय लिएको छ।

संयुक्त भेलाले ७ वटा संवर्णको प्रयोग गर्ने निर्णय लिएको छ। संवर्णको रूपमा ड.ड, ढ.ढ, , इह, न्ह, म्ह, हँ, ल्ह गरी ७ वटा वर्णको प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको छ। सोहीअनुसार तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दलाई स्वीकार गरी लेख्ने निर्णय गरेको छ। सोहीअनुसार थारू मौलिक शब्दलाई उच्चारणको आधारमा ह्रस्व (ि) र दीर्घ (ी) दुबैको प्रयोग गर्ने निर्णय लिएको छ। पञ्चम वर्ण (ड, ज, ण, न, म) लाई देवनागरी लिपिमा भएअनुसार लेख्यमा स्वीकार गर्ने निर्णय गरिएको छ। त्यस्तै, अ, आ र उ उच्चारणबाट बन्ने शब्दमा चन्द्रविन्दु (ँ) को प्रयोग गर्ने। अन्यमा शिरविन्दु (ँ) प्रयोग गर्ने निर्णय पनि गरिएको छ। त्यस्तै, पाउ विन्दू, हलन्त र अजन्त चिन्हहरूको प्रयोग देवनागरीका आधारमा आवश्यकताअनुसार गर्ने निर्णय भएको छ।

गोष्ठीले लिएको अन्य निर्णयहरूमा स, श र ष मध्ये थारू मौलिक शब्दमा स वर्णको प्रयोग गर्ने। तत्सम, र आगन्तुक शब्दहरूमा 'श' र 'ष' दुबै वर्णको प्रयोग गर्ने निर्णय लिएको छ। यसैबीच, कारक र विभक्ति चिन्ह शब्दसँग जोडेर लेख्ने। थारू मौलिक विभक्तिमा 'खातिर' र 'लागि' विभक्ति छुट्टै प्रयोग गर्न सकिने निर्णय लिएको छ। सोहीअनुसार शब्दको सुरु र बीचमा 'इकार' का लागि ह्रस्व (ि) चिन्हको प्रयोग गर्ने, तर शब्दको अन्त्यमा 'इकार' का लागि दीर्घ (ी) प्रयोग गर्ने निर्णय गरेको छ। त्यस्तै, शब्दको सुरु र बीचमा ह्रस्व उकार (ु), अन्त्यमा दीर्घ ऊकार (ू) प्रयोग गर्ने निर्णय गरिएको छ।

त्यस्तै, थारू मौलिक शब्दमा ह्रस्व प्रयोग गर्ने निर्णय गरिएको छ। आगन्तुक शब्दमा स्रोत भाषाको लेखन प्रणालीअनुसार ह्रस्व र दीर्घ दुबै प्रयोग गर्ने निर्णय भएको छ। थारू मौलिक शब्दमा संयोजकको प्रयोग गर्दा 'काहेकि, तर, मने, मुले, काखरेकि, व, वा, ओ, तबमारे, ओह ओरसे, ओहमार, कि, तौनफे, वा, लेकिन, मनो, क्याम्की, टभुफे, नै टो, हे, तथा, आर, तयो, महज, ताकि, मतर, और, हसे, नै ते, तौन, तौना, फिर, काकरेकि, कणिलेकि, कथिलेत, जब, तब, वकिन, आ, अउर, मगर, अगर, स्वयम्मे, या त, तैयौ' लगायत थारू समुदायमा प्रचलित संयोजकहरूको प्रयोग गर्ने निर्णय भएको छ। सोहीअनुसार संयुक्त क्रियापद जोडेर (पदयोग) लेख्ने, तर आवश्यकताअनुसार पद वियोग गर्ने (छुट्याएर लेख्ने) पनि निर्णय गरिएको छ।

(च) मानकीकरण प्रयास

मातृभाषा संस्कारको सम्बासंवाहक हो। जातीय पहिचानको मेरुदण्ड पनि हो। त्यसैले मातृभाषा सबै समुदायमा पूजनीय हुन्छ। भाषाकै कारण संस्कृतिको जन्म हुन्छ। भाषापिच्छे लोकसंस्कृति पनि फरक हुन्छ। त्यसैले भाषालाई सामाजिक सम्पत्ति मानिन्छ। थारू भाषा लेखन प्रक्रियाको इतिहास लामो छैन। राणा शासनकाल अघि थारू भाषाको लेख्य प्रक्रिया

निकै कम थियो। दशैमा गाइने गीत थारू भाषाको 'बर्कीमार' नै लेख्य परम्पराको पुरानो दस्तावेज मानिन्छ। थारू समुदायका पुर्खाले बर्कीमार (महाभारत प्रसङ्ग) थारू भाषामै लेखेर दस्तावेजीकरण गरेका थिए। यद्यपि ती दस्तावेजको संरक्षण गर्न नसक्दा अहिले सहजै प्राप्त गर्न सकिँदैन। राणा शासनकाल अघि र पछिको समय दस्तावेजीकरणमा थारू समुदाय निकै कमजोर रह्यो। पञ्चायतकालमा फाट्टफुट्ट थारू भाषामा लेखिएका साहित्यिक दस्तावेजहरू झुल्किए। थारू भाषाको पहिलो पत्रिका 'गोचाली' पनि २०२८ सालमै प्रकाशनमा आएको थियो। त्यसको लेखन शैलीले थारू लेख्य परम्परालाई धेरै हदसम्म स्थापित गर्न सहयोग गरेको थियो।

छिटपुट ३० को दशकदेखि गीत तथा नाचका केही पुस्तकहरू थारू गाउँमा झुल्केको मानिए पनि त्यसको धेरै प्रति फेला पार्न सकिँदैन। थारू गाउँमा पुर्खाको अमानतलाई पुर्खाको देहावसान हुँदा मृत शरीरसँगै माटोमा गाड्ने या जलाउने प्रचलन छ। त्यसरी नै पुर्खाहरूले सिर्जना गरेका कृति र लोककथाका केही पुस्तिकाहरू पुर्खाको देहावसानसँगै विलीन भए। पछिल्लो करिब चालिस र पचासको दशकमा मात्र थारू गाउँमा लोककथा तथा लोकभाकाका पुस्तकहरू सघन रूपले झुल्किन थाले। अहिले थारूभाषा साहित्यका अनेक पुस्तक तथा पुस्तिकाहरू प्रकाशन हुन थालेका छन्। त्यसले थारूभाषा साहित्यको जगेर्ना र मानकीकरणमा मद्दत पुगेको छ।

साठीको दशकयता त थारू भाषाकै साहित्यिक तथा समाचारमूलक पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशनमा आए। वार्षिक, अर्धवार्षिक, त्रैमासिक, मासिक, पाक्षिक, साप्ताहिक, अर्धसाप्ताहिक हुँदै अहिले दैनिक पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशनमा छन्। डगौरा थारूभाषा, रानाथारू, कठरिया, चितवनियाँदेखि मोरडिया भाषाका केही पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशनमा छन्। त्यसले थारूभाषा साहित्यको उत्थानमा धेरथोर योगदान पुगेको छ। यसको अलावा अहिले प्राथमिक कक्षासम्म मातृभाषामा पठनपाठनको व्यवस्था भएको छ। पश्चिम नेपालका थारू बहुल क्षेत्रमा थारू मातृभाषाका पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरी पठनपाठन भइरहेको छ। मानकीकरणका लागि स्तरीय कथ्य स्वरूपको स्थापित गर्ने भूमिका यसले पनि खेलिरेको छ।

२०४६ आन्दोलनको सफलतापछि लेखन कार्यमा सहजता आयो। त्यसपछि थारू भाषा साहित्यमा लेखिएका पुस्तक, कृति र दस्तावेज सघन रूपमा झुल्किए। वि.सं. २०५१ भदौ १ गतेबाट रेडियो नेपालबाट थारू भाषाको समाचार नै प्रसारण सुरु भयो। अहिले पनि जारी छ। वि.सं. २०६४ असोज १३ गतेदेखि गोरखापत्रको "नयाँ नेपाल" अन्तर्गत थारू भाषाको पृष्ठ नै प्रकाशन सुरु भयो। अद्यापि भइरहेको छ। यसले पनि थारू भाषा लेख्य परम्परालाई स्थापित गर्नमा सहयोग गर्दै आएको छ।

पछिल्लो वि.सं. २०७० को दशकपछि मानकीकरणको बहसले झनै महत्व पायो। पत्रपत्रिका, सामाजिक सञ्जाल, भेला गोष्ठी सबैतिर थारू भाषाको मानकीकरणको छलफल र संवाद सुरु भयो। निम्वाड थारू मिडियाले लामो समयसम्म कोभिडकालमा भर्चुअल बहस

नै चलायो। हमार पहुरा डट कममा मानकीकरणको लामो शृङ्खला चल्यो। अद्यापि चलिरहेकै छ।

२०७१ सालमा मातृभाषा केन्द्र नेपाल र सिल इन्टरनेशनलको सहयोगमा पूर्वको झापा, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर, सप्तरी, सिराहा, महोत्तरी, सर्लाही, धनुषा, बारा, पर्सा र रौतहट जिल्लालाई केन्द्रत गरेर पूर्वीया थारू भाषा लेखाइमा एकरूपता ल्याउन मध्य पूर्वीया थारू भाषाको लेखनशैली निर्माण भयो। थारू कल्याणकारिणी सभा (थाकस) अन्तर्गत गठित थारू मानक भाषा मस्यौदा समितिले थारू आयोगसँगको सहकार्यमा थारू भाषा मानकीकरणको प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिइरहेको छ। सम्भवतः २०८१ भित्र त्यो प्रतिवेदनले पूर्णता पाउनेछ।

(छ) मानकीकरणको चुनौति

थारू समुदायभित्र बोलिने भाषिकाहरू विभिन्न भएकाले एउटै साझा भाषामा 'फूललाई माला बनाएझैं' उन्ने कार्य अवश्य चुनौतिपूर्ण काम हो। थारू समुदायभित्र बोलिने भाषाका अलग अलग व्याकरण तथा शब्दकोश तयार भएका छन्। वर्णनात्मक शैली, शब्दहरूको भेद बर्गेल्ती छ। शब्द उच्चारण गर्ने प्रक्रिया र पद्धति फरक छन्। शब्दका अर्थ भिन्न छन्। त्यसैले पनि मानकीकरण गर्ने काम कठिन काम हो। भाषालाई निश्चित व्याकरणको फ्रेममा बाँध्नु नै मानकीकरण गर्नु हो। मानकीकरण भनेको सो भाषा समुदायमा सर्वमान्य हुनु हो। त्यसलाई सरकारले पनि मान्यता दिन्छ। त्यसैले पठनपाठनमा पनि त्यसको प्रयोग हुन्छ। सञ्चार माध्यम र पाठ्यसामग्रीमा त्यसको प्रयोग हुन थालेपछि त्यसले व्यापकता प्राप्त गर्छ।

मानकीकरण गर्ने काम निकै जटिल काम हो। थारू भाषा मानकीकरणको प्रयास गरेको दशकौं भइसक्यो। तथापि अन्तिम रूप दिन अझ बाँकी छ। भाषा जसरी मानकीकरण भएर कार्यान्वयनमा जान्छ, त्यसरी नै भाषाको स्वरूप पनि स्थापित हुँदै जान्छ। कारण, भाषामा ठुलो शक्ति छ। भाषाको मानकीकरण गर्दा विभिन्न चरण पार गर्नुपर्ने हुन्छ। समस्या, कठिनाइ र चुनौतिलाई पार गर्नेपर्छ। जसरी भाषाले मानकीकरण रूप लिन्छ, त्यसले सो समुदायको भाषा प्रयोगमा सहजता पनि ल्याउँछ। मानकीकरण गरिएको भाषालाई स्वीकार्य बनाउन व्याकरण, शब्दकोश निर्माण गरिन्छ। कोडिफिकेसन, भाषिक योजना, बोलीको स्तर, त्यसको आधिकारिकता, ध्वनितत्व निर्धारण, वर्णतत्व निर्धारण, पाठ्यपुस्तक लेखन, साहित्य तथा सञ्चार माध्यममा लेखनको काम गर्नुपर्छ। यी प्रणालीहरू स्थापित भएमात्र मानक भाषा फस्टाउने अवसर पाउँछ। यी सब काम गर्न कम चुनौतिपूर्ण छैन। भाषा मानकीकरण भएपछि थारू भाषाका साझा व्याकरण, शब्दकोश निर्माण गरिनेछ। लेखन शैलीसहितको थारू भाषाका पाठ्यसामग्री निर्माण गरिनेछन्। त्यसले थारू भाषा साहित्यलाई थप बलियो बनाउनेछ।

(ज) निष्कर्ष

थारू भाषा मानकीकरणको प्रयास हुनु आफैँमा राम्रो पक्ष हो। तर मानकीकरण गर्दा एउटा साझा थारू भाषाको मानकीकरण गर्नु नै प्रमुख उद्देश्य हो। यसले थारू समुदायलाई जोड्ने काम गर्छ। भाषाका कारण थारू समुदाय टुटफुटको अवस्थामा पुग्यो भने दुरगामी असर पर्छ। तेरो मेरो भावना जागृत गर्छ। त्यसैले पनि थारू कल्याणकारिणी सभा (थाकस) ले लिएको संयुक्त प्रयास नै अहिलेको लागि सुझबुझपूर्ण प्रयास मात्र सकिन्छ।

मानकीकरण गर्ने विषय भाषावैज्ञानिक आधारमा गर्ने विषय त हो नै, सँगसँगै सामाजिक विषय पनि हो। समाजको चाहना, सहमति, मान्यता र इच्छाशक्तिका आधारमा मानकीकरण गर्नु नै श्रेष्ठकर हुन्छ। त्यसरी बनाइएको मानकको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा पनि सहज हुन्छ। मानकीकरणमा समाजको सामाजिक, राजनीतिक, भौगोलिक, जनसाङ्ख्यिक र ऐतिहासिक पक्ष पनि जोडिएका हुन्छन्। मानकीकरण आफैँमा जटिल काम हो। यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया पनि हो। एक पटक मानकीकरण गरिसकेपछि सबै काम सकियो भनेर मात्र सकिँदैन। यो समयअनुसार परिमार्जन हुँदै जान्छ। सर्वस्वीकार्य बनाउन नसके पनि बहुसङ्ख्यकलाई स्वीकार्य हुनेगरी मानकीकरण गर्न सक्नु नै सफलता मानिन्छ। थारू समुदायको भाषा मानकीकरणको प्रक्रिया अन्तिम चरणमा छ। वर्ण निर्धारण कार्यले लेखनशैलीको आधार तयार गरेको छ। वर्ण निर्धारण र त्यसको सामान्य सिद्धान्तसम्मको छलफल र सहमति बनेको छ। मानकीकरणका अझै केही काम गर्न बाँकी छ। थारू समुदायका अगुवा, भाषाप्रेमी तथा बुद्धिजीवीले यस पक्षमा ध्यान दिन सक्नुपर्छ।

थारू भाषा मानकीकरण गर्ने सवाल अनेक जिज्ञासा र प्रश्नले घेरिएको छ। कतिपयले बुझेर प्रश्न उठाएका छन्, कतिले नबुझेर प्रश्न गरेका छन्। कतिले आफ्नो स्वार्थ र पहिचानका लागि प्रश्न उठाएका छन्। पश्चिमदेखि पूर्वसम्म थारू समुदायमा अनेक भेद (भाषिका) छ। सबैलाई आफ्नो जनजिब्रोको भेद मन पर्छ। त्यसैलाई नै मानकीकरण गर्नुपर्छ भन्ने चासो हुनु अस्वभाविक होइन। तर थाकसले सबै भाषिकाको सम्मान हुनेगरी बीचको बाटोबाट मानकीकरणको प्रयास थालेको छ। जनसङ्ख्याको हिसाबले चितवन पश्चिममा करिब १३ लाख थारू बसोबास गर्छन्। चितवन पूर्वमा करिब साढे ६ लाख थारू बस्छन्। बहुसङ्ख्यक थारूले बोल्ने भाषिकालाई आधार मानेर मानकीकरण गर्न पनि सकिन्थ्यो। तर थाकसले त्यसो गरेको छैन। सबै ठाउँका थारूलाई स्वीकार्य हुनेखालको साझा दस्तावेज बनाउने प्रयासमा छ। सबै ठाउँको भाषिकालाई सम्मान गर्ने ध्येयले बिचको बाटोबाट मानकीकरणको प्रयास अन्तिम चरणमा छ। यसमा केही चुनौति र जटिलता अवश्य छ। तर सबैलाई स्वीकार्य हुने मानक बने मात्र त्यसको व्यावहारिक प्रयोग सहज हुन्छ। थाकसको संयुक्त गोष्ठीमा २४ जिल्लाका थारूले साझा रूपमा छलफल गरी सर्वसम्मत रूपले १२ बुँदे प्रारम्भिक सहमति गरेका छन्। सो सहमतिले थारूको साझा वर्ण निर्धारणको

काम गरेको छ। मानकीकरणको बाँकी काम पनि यसै गरी सहज र सबैलाई स्वीकार्य हुनेगरी गर्न सकेमा थारू भाषा मानकीकरणको चुनौतिपूर्ण सवाल अवसरमा परिणत हुनेछ।

सन्दर्भ सूची

- चौधरी, भुलाई (२०७३), *हमर थारू भाषा यात्रा*, रामभुवन चौधरी।
- चौधरी, भुलाई (२०७७), *थारू मानक भाषा बहस भाग ५*, हमार पहरा डट कम।
- चौधरी, भोलाराम (२०७९), *स्मारिका*, थारू आयोग, नेपाल।
- चौधरी, महेश (२०७७), *सबै ह्रस्व लेख्नु ठीक होइन*, हमार पहरा डट कम।
- चौधरी, लक्की, (२०७८), *थारू भाषा मानकीकरण सवाल*, हमार पहरा डट कम।
- थारू भाषा मानकीकरण कार्यशाला गोष्ठी (२०७८)*, प्रतिवेदन।
- थारू, फनि श्याम (२०६९), *थारू लोकसंस्कृति र चाडबाड*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- दहित, गोपाल, (२०६२), *थारू संस्कृतिको संक्षिप्त परिचय*, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।
- निरौला, फणीन्द्रराज (२०६९) *नेपाली गद्य, भाषा र साहित्य परिचय*, प्रधान बुक हाउस।
- निरौला, लेखप्रसाद (२०६९) *नेपाली गद्य, भाषा र साहित्य परिचय*, प्रधान बुक हाउस
- शिवाकोटी, गोपाल (२०७४), *थारू जाति*, पैरवी प्रकाशन।
- सर्वहारी, कृष्णराज (२०७३) *थारू साहित्यको इतिहास*, नेपाल प्रज्ञा- प्रतिष्ठान।

सीमान्तकृत आदिवासी समुदायमा भाषिक औपनिवेशीकरणको प्रभाव

श्री बेचन उराँव

लेखक परिचय

लेखक बेचन उराँव सुनसरीका साहित्यकार तथा उराँव भाषाका अभियन्ता हुनुहुन्छ। उहाँ गोरखापत्रमा उराँव भाषाका पृष्ठ संयोजक हुनुहुन्छ। लेखक बेचनले उराँव भाषामा पुन्याएको योगदानको कदर गर्दै भारतमा सम्मानित हुनुभएको छ। उहाँको उराँव भाषामा लिखित कृति र सिर्जनाहरू प्रकाशित छन् उहाँले उराँव भाषाको माध्यमबाट मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न भाषा आयोगको सहकार्यमा आफ्नो गाउँपालिकामा कार्यक्रम सञ्चालनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिसक्नु भएको छ।

लेखसार

नेपालको पूर्वी तराईमा बसोबास गर्ने सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिहरू राजवंशी, उराँव, धिमाल, ताजपुरिया, किसान, मेचे, मुडयारी, गन्गाई, कोच र खडियाको आफ्नै मातृभाषा रहेको छ। यिनीहरू आफ्नो मातृभाषालाई संस्कार, संस्कृति, परम्परागत ज्ञान, व्यवहार आदिबाट कथ्यको रूपमा मातृभाषालाई पुस्तान्तरण गरिरहेका छन्। यिनीहरूको मातृभाषा, शिक्षा नीति, जनसङ्ख्या, भाषाको सरलीकरण, पहुँचको आधारमा कसरी मातृभाषा औपनिवेशीकरणको प्रभावबाट प्रभावित भइरहेको छ, मातृभाषा शिक्षाको प्रशस्त सम्भावना हुँदाहुँदै अतिसीमान्तकृत भाषाहरू लोपोन्मुख र सङ्कटमा परिरहेका छन्। नेपालको संविधान ले दिएको हक र अधिकार कसरी स्थानीय तहको उदासीनाताबाट अन्य मातृभाषाहरूमा बाह्य प्रभाव बढिरहेको छ। यस अध्ययनका प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतमा आधारित रहेर विश्लेषणात्मक तथा वर्णनात्मक अध्ययन पद्धतिमा रहेर गरिएको छ। नेपालको मातृभाषा शिक्षा नीतिमा स्थानीय तहमा स्थानीय समुदायका भाषाहरूलाई संरक्षण र संवर्धन गर्न स्पष्ट मातृभाषा शिक्षा लागू गराउने उल्लेख भए तापनि औपनिवेशिक भाषाबाट उनीहरू प्रभावित भई मातृभाषालाई सङ्कट र ओझलमा पारिरहेका छन्। कोशी पूर्वका भाषामा बहुभाषिक विविधता र मातृभाषाको सम्भावना हुँदाहुँदै दिनानुदिन स्वदेशी तथा विदेशी भाषाबाट औपनिवेशीकरण भएको देखिन्छ। यसरी भाषा प्रभावित हुँदा यहाँका संस्कार, संस्कृति र आदिवासीजन्य ज्ञान लोपोन्मुख भएको देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: औपनिवेशीकरण, पुस्तान्तरण, मातृभाषा, सरलीकरण, बढ्दो जनसङ्ख्या ।

१. पृष्ठभूमि

औपनिवेशीकरणले विदेशी वा स्वदेशीद्वारा स्वदेश वा फरक पहिचानका स्थानीयमाथि गरिने राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, भाषिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक हस्तक्षेपलाई जनाउँदछ। वि. बेल (१९९१ ई.) काअनुसार शासन व्यवस्थामाथि आधिपत्य गर्नका लागि स्वदेश र स्थानीयहरूमा औपनिवेशीकरण गरिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा औपनिवेशीकरणको राज्यसत्ताबाट नेपालको मुलुकी ऐन, १९१० मा शासनसत्ता व्यवस्थापन गर्न जातीय व्यवस्था लागू गरेर आदिवासी जनजातिलाई औपनिवेशीकरण गरेको पाइन्छ। त्यसैको निरन्तरता पञ्चायतकालीन मुलुकी ऐनहरूमा र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा रहेको देखिन्छ। नेपालको जनआन्दोलन २०६२/६३ अगाडि नेपालमा सीमान्तीकृत आदिवासी समुदायको भाषाले भाषिक स्तरोन्नतिको स्थान पाउँदैन। सीमान्तकृत आदिवासी समुदायका भाषाहरूले विदेशी तथा स्वदेशी समुदायका भाषाबाट दिनानुदिन औपनिवेशीकरणको प्रभावमा परिरहेको देख्न सकिन्छ। नेपालको संविधानको खण्ड ६५ को धारा (३) अनुसार नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त राष्ट्र बनेको छ। नेपालको संविधान २०७२ को खण्ड ६५ को धारा (६) अनुसार नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्। नेपालको जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुसार नेपालमा प्रथम पटक गोरखापत्र संस्थानले वि.स. २०६४ सालको भाद्रबाट ८ वटा मातृभाषामा नयाँ नेपाल पृष्ठअन्तर्गत पत्रिका प्रकाशित गर्दै नेपालको लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक संविधान २०७२ आएपछि वर्तमान अवस्थामा ४३ वटा मातृभाषाका समाचार, लेख, रचना, कविता, अन्तरवार्ता आदिहरू प्रकाशित गरिरहेको छ। राज्यबाट मातृभाषाका स्तरोन्नतिको लागि राज्यपक्षबाट सहानीय कार्य भएको कुरालाई स्थानीय मातृभाषीले स्वीकार गरे तापनि राज्यपक्षबाट जति कार्य हुनुपर्ने हो त्यो देखिँदैन। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको ऐन, २००२ अनुसार १० जातिलाई लोपोन्मुख, १२ वटा जातिलाई अतिसीमान्तकृत र २० वटा सीमान्तकृत, १५ वटा जातिलाई सुविधाबाट वञ्चित र २ वटा जातिलाई उन्नत समूहमा साक्षरता, सुविधा, भूमिको स्वामित्व, व्यवसाय, भाषा र जनसङ्ख्याको आधारमा वर्गीकृत गरेको छ। राज्यपक्षबाट वर्गीकृत आदिवासी जनजातिहरूले वर्गीकृत आधारमा राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, भाषिक र सांस्कृतिक समानता र समावेशिता पाउँदैन। तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृतको भाषा दिनानुदिन भाषिक औपनिवेशीकरणको प्रभावमा परेको देखिन्छ। तराईको पूर्वी क्षेत्रका केही भाषिक समुदायहरू उराँव, धिमाल, राजवंशी, किसान, ताजपुरिया, मेचे आदि समुदायले गोरखापत्र नयाँ नेपाल पृष्ठमा भाषिक स्थान पाए तापनि स्वदेशी तथा विदेशी भाषिक औपनिवेशीकरणको प्रभावले गर्दा भाषिक स्तरोन्नति हुनुपर्नेमा यहाँका समुदाय भाषाहरू वार्षिक रूपमा प्रभावित भएको देखिन्छ। यी भाषिक समुदायको मातृभाषालाई परिवारमा पुस्तान्तरण र प्रसारणमा औपनिवेशीकरणको कारणले प्रभावित भएको देख्न सकिन्छ।

१.२ मातृभाषाको स्तर पहिचान

मातृभाषाको वक्ताहरूको जनङ्गसख्या, अभिलेखीकरण, पुस्तातन्तरण, सञ्चार माध्यमहरूमा यसको प्रयोग, समुदायस्तरमा व्यवहार, बोलीचालीको स्तरबाट त्यस भाषाको उपलब्धता, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता र विद्यालय सञ्चालनमा यसको प्रयोग र उपयोगिताको माध्यमबाट मातृभाषाको स्तरलाई निधारण गर्दछ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रकाशित तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा १२४ वटा भाषा पाइएका छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रकाशित तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा १२३ वटा भाषामध्ये १२ वटा भाषाहरू विदेशी भाषाहरू थिए। यसपालीको जनगणनामा १३ वटा भाषाहरू थपिएका छन् ती भाषाहरूमा चुम/नुब्री, वारागुडवा, नार-फु, रानाथारू, कर्मारोड, मुगाली, तिछुरोड पोइके, साद्री, मुण्डा, भोटे, लोवा र केवरत रहेको देखिन्छ भने मोरङ र झापा जिल्लामा खडिया जातिले बोल्ने भाषा भने खडिया छुटेको देखिन्छ। स्थानीय स्तरमा मातृभाषा बोलिन्छ तर राज्यबाट मातृभाषाको पहिचान नपाउँदा त्यस त्यो भाषा लोपोन्मुख दिनानुदिन लोपोन्मुख भइरहेको देखिन्छ। पूर्वी तराई क्षेत्रमा बोलिने मैथिली, भोजपुरी, थारू, उर्दू, राजवंशी, उराँव, धिमाल, ताजपुरिया, किसान, मेचे, मुडयारी, गन्गाई भाषाको पहिचान यस क्षेत्रमा भए तापनि कोच, खडियाले पहिचान स्थानीय, प्रदेश र केन्द्रमा पहिचान बनाउन सकेको पाइँदैन। कोशी पूर्वका यी भाषाहरूमा मैथिली, भोजपुरी, थारू, उर्दू र राजवंशी भाषाको बाहुल्यता भए तापनि शैक्षिक र स्थानीयस्तरको सरकारी कामकाजका भाषाहरूमा यिनीहरूको उपयोगिता र प्रयोग भएको देखिँदैन। बहुभाषिक शिक्षामा राजवंशी र मेचे भाषा झापा जिल्लाका केही स्थानहरूमा लागु भए तापनि भाषिक औपनिवेशीकरणले गर्दा यी भाषाहरूको स्तरोन्नति भएको देखिँदैन। मैथिली, भोजपुरी, थारू मातृभाषीको प्रशस्त सम्भावना हुँदाहुँदै स्वदेशी तथा विदेशी भाषिक औपनिवेशीकरणको प्रभावबाट आफूलाई स्थापित गराउन सकेका छैनन्। बहुभाषिक शिक्षा विगतका केही वर्ष २०६६/६७ तिर उराँव भाषा सुनसरी जिल्लाको दुहबी नगरपालिका वडा नं. ११ को शारदा आधारभूत विद्यालयमा पठनपाठन भए तापनि हालका वर्षमा बन्द भएको अवस्था देखिन्छ तर स्थानीय संस्था उराँव आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठानको पहिलमा आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा बहुभाषिक शिक्षाअन्तर्गत उराँव भाषामा सुनसरी जिल्लाको दुहबी नगरपालिका, इनरुवा नगरपालिका, गढी गाँउपालिका, हरिनगर गाँउपालिका, भोक्राहा, नरसिंह गाँउपालिका र कोशी गाँउपालिकाको उराँव बाहुल्य क्षेत्रमा पठनपाठन र तालिम सञ्चालन भएको पाइएका छन्। भाषिक अवसर नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषामा बढी उपलब्धता भएकोले स्थानीय भाषिक समुदायको ध्यान बढी यी भाषाहरूमा केन्द्रित भएर आफ्नो भाषाको स्तर पहिचान गराउन भाषिक समुदाय, स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र केन्द्र असफल भएको देखिन्छ।

१.३ भाषाको वंशान्तरण वा पुस्तान्तरणमा औपनिवेशीकरणको प्रभाव

नेपालको पूर्वी तराई क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषाको वंशान्तरण वा पुस्तान्तरणको सन्दर्भ हेर्दा यहाँका अधिकांश मधेशी र आदिवासी जनजातिले प्रयोग गर्ने भाषालाई तीनै पुस्ताले प्रयोग गरेका छन्। पहिलो पुस्ता, दोस्रो पुस्ता र तेस्रो पुस्ताका मानिसहरू सबैले यी भाषा प्रयोग गर्दछन्। मैथिली, भोजपुरी, थारू, उर्दू, राजवंशी, उराँव, धिमाल, ताजपुरिया, किसान, मेचे, मुडयारी, गन्गाई, कोच र खडिया भाषामा यहाँका अधिक मानिसहरूले घर र घरबाहिर भाषाको उपयोग गरेको देखिएको छ। बालबालिका आफ्ना अधिल्ला पुस्ताका आमा, बा, हजुरआमा र हजुरबासँग दोहोरो कुराकानी गर्न सक्छन्। तर विद्यालय, क्याम्पस, सञ्चार माध्यम, स्थानीय सरकार, हाटबजार, सामुदायिक स्तरमा नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी औपनिवेशीकरण भएर बढी प्रयोग हुने हुनाले बालबालिका, वृद्ध र आमाबुबा तीन पुस्ते भाषिक औपनिवेशीकरणमा पर्न थालेका छन्। मैथिली, भोजपुरी, थारू, उर्दू, बाहुल्य क्षेत्रमा भने स्थानीय स्तरमा यी भाषाको प्रयोग भए तापनि यी भाषाको संरक्षण र संवर्धनमा लागेको कम नै पाइन्छ। वर्तमान अवस्थामा उनीहरू घरपरिवार बोलचालमा पनि नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दीको प्रयोग अलि बढी पाइन्छ। स्थानीय सरकारले विद्यालय र विद्यार्थीको स्तरोन्नतिको नाममा अनिवार्य अङ्ग्रेजी शिक्षा लागू गरेर मातृभाषाको पहिचान र संरक्षणको सट्टा बाह्य प्रभावको कारण नेपालको संविधानमा उल्लेखित मातृभाषासम्बन्धी हक र अधिकारलाई समेत प्रत्याभूत गर्न सकेको छैन। कतिपय स्थानीय तहको सरकारले स्थानीय पाठ्यक्रम समेत लागू गर्न सकेको छैन। मातृभाषाको पहिचान, आवश्यकता र उपयोगिताबाट अधिकांश स्थानीय सरकार अनभिज्ञ देखिन्छ। यस अवस्थामा मातृभाषाको पुस्तान्तरण नहुनु स्वभाविक देखिन्छ।

१.४. मातृभाषाको वक्तामा सङ्ख्यामा औपनिवेशीकरण

यस कोशी प्रदेशको तराई क्षेत्रमा कम जनसङ्ख्या भएको जातिको मातृभाषालाई राजनैतिक आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र जनसङ्ख्यिक प्रभावमा पारेर औपनिवेशीकरण गर्दै मातृभाषा प्रयोगको विवरणलाई सङ्ख्यात्मक रूपमा कमजोर गरेर सेवा र सुविधाबाट वञ्चित गरेको पाइन्छ। सीमान्तकृत, अतिसीमान्तकृत र लोपोन्मुख जातिको जनसङ्ख्या र भाषिक वक्तालाई बाहुल्य जनसङ्ख्या भएकाले आफूमा जोडेर सेवा, सुविधा र पहिचान लिएको पाइन्छ। सीमान्तकृत लाई अझ सीमान्तकृत बनाएको पाइन्छ।

१.५. भाषिक सरलीकरणको प्रभाव

सीमान्तकृत समुदायको भाषालाई लिपिबद्ध गर्ने व्यवस्था अन्य भाषाको तुलनामा कम छ। खस-आर्य भाषाको उपयोग र व्यवस्थापन समुदायमा बढी छ। यस भाषामा रोजगारीको अवसर प्रशस्त देखिन्छ। अल्पसङ्ख्यक भाषालाई राज्यले खासै केही अवसर दिएको छैन। यद्यपि नेपालको संविधानले नेपालका सबै मातृभाषा राष्ट्रभाषा भने तापनि अवसर भने

जनसङ्ख्या बढी भएको समुदाय र भाषालाई दिएको देखिन्छ। अल्पसङ्ख्यक भाषालाई राज्यले अवसर दिएको देखिँदैन। राज्यको कानूनले राज्यका सबै भाषालाई समान भने पनि व्यवहारमा त्यस्तो देखिँदैन। अवसर पाएका भाषा र समुदायले मात्र अवसर पाइरहेका छन्। आफ्ना विकास गरिरहेका छन्। पछि परेका भाषा र समुदाय दिनानुदिन पछि परिरहेका छन् यो क्रम जारी रहेकोले भाषिक सरलीकरणको माध्यमबाट विकसित भाषा परिवारले फाइदा उठाई रहेकाको छन्।

१.६. स्थानीय तहमा सीमान्तकृत पहुँच नहुँदा भाषिक उपनिवेशिकता

पूर्वी तराईका स्थानीय तहहरूमा जनसङ्ख्याको बाहुल्यता भएका जातिहरूले मात्र स्थानीय तहको जनप्रतिनिधिहरूको रूपमा चयन भएका छन्। एकाध सीमान्तकृत बाहेक बहुल सङ्ख्या भएका जाति मात्र स्थानीय तहमा छन्। उनीहरूको प्राथमिकतामा आफ्नो मातृभाषा, नेपाली र अङ्ग्रेजी पर्ने भएकाले सीमान्तकृत मातृभाषा उपेक्षित र उत्पीडित हुँदै गइरहेका छन्। स्थलगत अवस्थालाई अध्ययन गर्दा बाहुल्यता भएका समुदायले सीमान्तकृत समुदायलाई बहुभाषी पृष्ठभूमि भएका विद्यालय छनोट गरी विद्यालयहरूमा मातृभाषा लागू नगरी प्रतिनिधिमूलक सङ्ख्या मात्र उल्लेख गरेको पाइन्छ। बहुभाषिक शिक्षा लागू गरेको पाइँदैन। बहुभाषिक शिक्षामा कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन गरेको पाइँदैन।

१.७. सञ्चार माध्यममा भाषाको प्रयोग र औपनिवेशिकताको प्रभाव

सञ्चार माध्यमहरूमा सीमान्तकृत, अतिसीमान्तकृत र लोपोन्मुख जातिका भाषाका समाचार, लेख, रचना, कथा, कविताहरू धेरै नै कम प्रकाशित हुन्छ। समुदाय स्तरमा कार्यक्रमहरू हुन्छन्, तर त्यस्ता कार्यक्रमहरूको समाचार र रचनाहरू छाप्या वा सञ्चार माध्यममा कम आउँछन्। टेलिभिजनहरूमा आउने त कुरै भएन। यसकारण सामुदायिक स्तरमा उत्प्रेरणा जागँदैन। पहिचानको सवालमा भाषाले अहम भूमिका देखाउने हुनाले सञ्चार माध्यमको कार्यक्रम, भाषिक प्रोत्साहनका कुरा नआउँदा समुदाय चिन्तित देखिन्छ। सीमान्तकृत समुदायका मानिसहरूले उन्नत र विकसित समुदायका कार्यक्रमहरूलाई तुलना गरेर हेरिरहेका हुन्छन्। सञ्चार माध्यममा नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी, मैथिली, भोजपुरी भाषिक समुदायको बाहुल्यताका कारण सीमान्तकृत समुदायका भाषिक वक्ताले स्थान पाएका छैनन्। समुदायले आफ्नै स्थानीय स्तरबाट तयार पारेको समाचार फेसबुक, युट्युब, इन्स्टाग्रामहरूको माध्यमबाट आउँछ। यस्ता माध्यमबाट उनीहरू थोरै भए पनि प्रोत्साहित हुन्छन्। मातृभाषी समुदायका कार्यक्रमहरू रेडियो तथा टेलिभिजनमा प्रयोग गर्न थालनी हुने र बन्द हुने क्रम जारी छ। स्थानीय मातृभाषाले प्राथमिकता सञ्चार क्षेत्रमा पाए तापनि रोजगारीको सम्भावना छैन एकआध स्थानमा भए तापनि कम छ। स्थानीय व्यक्तिले स्वयंसेवक भएर काम गरिरहेको देख्न सकिन्छ। यो काम स्थानीयका लागि सहानीय छ। तर रोजगारीको अवसर नहुँदा भाषिक समुदायका भाषाहरू सञ्चार क्षेत्रमा पछि पर्दै गएको देख्न सकिन्छ। पत्रपत्रिकामा लेखाइ थालिएका छन् तर विस्तृत रूपमा अगाडि बढ्न

सकेका छैनन्। सञ्चारमा रेडियो, टेलिभिजन र मोबाइलमा मौखिक रूपमा प्रयोग भइरहेको छ। लिखित परम्पराका लागि वर्ण निर्धारण, शब्दकोश निर्माण, व्याकरण तथा प्रयोगात्मक वस्तुको विकास भएको पाइँदैन। सञ्चार माध्यमहरूमा रोजगारीको अवसर चुनौतिपूर्ण छ। सीमान्तकृत समुदायले अवसर पाउँदैन। राज्यले संरक्षण पनि गरेको देखिँदैन। औपनिवेशीकरणका भाषाहरूले मात्र अवसर र कार्यक्रमहरू पाइरहेको देखिन्छ।

१.८. भाषाको आन्तरिक सबलतामा औपनिवेशिकता

सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिका भाषाहरू कथ्य परम्परामा आधारित छन्। यी भाषाका शब्दकोश, वर्ण निर्धारण, व्याकरण, लेख, रचना, लोकसाहित्य, परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण धेरै कम छ। यिनीहरूको सामुदायिक स्तरमा अभिलेखीकरणको सहजता धेरै कठिन छ किनकि यिनीहरूको समुदायको सारक्षरता कम छ। जुन व्यक्ति शैक्षिक स्तरमा सबल छ, उनीहरूमा जनचासो कम छ। गैरसरकारी संस्थाहरूमा आर्थिक प्रलोभन बढी भएकाले समुदायको मातृभाषालाई संरक्षण र संवर्धनमा कम चासो देखिन्छ। भाषाको लेख्य अभिलेखीकरण गर्न अलिक मेहनत बढी गर्नुपर्ने देखिन्छ। भाषामा लेख्य परम्परा नभएका कारण यसको आन्तरिक संरचनाको विषयमा सूचना प्राप्त हुने देखिन्छ। भाषा विकासको योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा लैजान आवश्यक देखिन्छ। लेख्य परम्पराको अभावलाई सबल बनाउन स्थानीय तहको आवश्यकता देखिन्छ। स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारहरूको समन्वयमा योजना तथा परियोजना निर्माण गरेर स्थानीय भाषालाई सबल बनाउन सकिन्छ। तर जागरुकता सबैमा कम देखिन्छ। अभिलेखीकरण भएका भाषामा नै बढी केन्द्रित देखिन्छ। यसरी भाषाको सबलतामा स्थानीय र समुदायिक स्तरमा औपनिवेशिकताको प्रभाव परेको देखिन्छ।

१.९. भाषाको लिखित तथा औपचारिक मौखिक प्रयोगमा औपनिवेशिकता

मातृभाषाको मौखिक रूपको प्रयोग औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा भएको देखिन्छ। अनौपचारिक सिकाइका क्रममा भाषाको मौखिक रूपको प्रयोग हुने गरेको छ। स्थानीय भाषाको पाठ्य सामग्री कथ्यको रूपमा स्थानीय स्तरमा छन्। त्यस्ता सामग्री स्थानीय समुदायको अमूल्य सम्पत्ति र पहिचान भएकाले यस्ता सम्पत्तिको संरक्षण र विकासका लागि स्थानीय तह, प्रदेश, सङ्घीय लगायत भाषासँग सम्बन्धित कार्यालयहरूमा भाषा आयोग, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, आदिवासी जनजाति आयोग, मेधशी आयोग, दलित आयोगको ध्यान यसतर्फ केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ तर त्यति धेरै ध्यान बजेट र साधनस्रोतको अभावमा पुगेको देखिँदैन। यसको मूलकारक तत्व सरकार देखिन्छ। स्थानीय स्तरमा कडाइका साथ मातृभाषामा आधारित बहुभाषी शिक्षा नीति लागू गराउनुपर्ने देखिन्छ।

१.१०. शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगको सम्भाव्यता

पूर्वी तराईको यस क्षेत्रमा मातृभाषाको शिक्षाको सम्भावना हेर्दा मैथिली, भोजपुरी, थारू, राजवंशी, उराँव, धिमाल, ताजपुरिया भाषाहरूमा मातृभाषा शिक्षाको प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ। स्थानीय समुदायमा बोलिने भाषामा अधिक उपस्थिति यी भाषी समुदायको देखिएको छ। यस क्षेत्रमा विद्यालयहरूमा मातृभाषी शिक्षक र विद्यार्थी सङ्ख्या उच्च रहेकोले मातृभाषा शिक्षाको सम्भावना देखिन्छ। तर यहाँका स्थानीय सरकारहरूमा मातृभाषा शिक्षा के हो र यसले समुदायको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, आदिवासी ज्ञान र पहिचानलाई कसरी अगाडि बढाउँछ, भन्ने शिक्षा र चेतनाको विकास नहुँदा मातृभाषी शिक्षाको सम्भावना शून्य देखिन्छ। नेपालको संविधानले मातृभाषा सम्बन्धी अधिकार स्थानीय सरकारमा दिए तापनि यसलाई तराईका स्थानीय सरकारहरूले लागू नगरेर औपनिवेशिकतालाई पृष्ठपोषण गरिरहेको पाइन्छ। आधारभूत शिक्षामा मातृभाषी विद्यार्थीले मातृभाषा शिक्षाबाट प्राप्त गरेका ज्ञान र उपलब्धिलाई तुलना गर्ने हो भने अन्य सरकारी र विद्यालयका विद्यार्थीको भन्दा सफल देखिन्छ। तर स्थानीय सरकार यसप्रति उदासीनता देखिन्छ। तर काठमाडौँजस्ता महानगरले मातृभाषा शिक्षा नीतिमा स्थानीय माटो सुहाउँदो उदाहरण पेश गरेको सन्दर्भमा कोशी पूर्वका स्थानीय सरकार र स्थानीयमा यस्तो जनचासो कम देखिएको छ। मैथिली भाषामा सबैभन्दा बढी सम्भावना हुँदाहुँदै स्थानीय र स्थानीय सरकार कुनै चासो लिएको देखिएको छैन। विद्यालयका शिक्षक, प्रधानाध्यापक र समुदायका व्यक्तिबीचमा छलफलबाट मातृभाषा शिक्षाको प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ। यी भाषाहरूमा पाठ्यसामग्रीको उपलब्धता अन्य भाषाभन्दा सहज गराउन सकिन्छ। विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको उपस्थिति पनि उच्च नै छ। मातृभाषा शिक्षामा स्थानीय मातृभाषाका विद्यार्थीहरूको उत्सुकता देख्न सकिन्छ। मातृभाषाका शिक्षकहरू मातृभाषाप्रति जागरुक छन्। साधन र स्रोतको अभावमा मातृभाषा लागू गराउन नसकेको कुरा उनीहरूले स्वीकार गरेका छन्। मातृभाषा संरक्षणमा कथ्य रूपमा पनि विद्यार्थीहरूले पठनपाठन गरेको देखिन्छ।

१.११ समुदायको आन्तरिक कारणबाट भाषिक औपनिवेशिकता

आदिवासी जनजातिको जङ्गलको झोडा फँडानीदेखि यिनीहरूको बसोबास जङ्गलभित्र थियो। यिनीहरूलाई आफ्नो अन्न तथा सिकारको संरक्षणको कारणले यिनीहरू अन्य समुदायको सामु आउँदैनथे। सरकारी रातो टोपी लगाएका मानिसहरूले यिनीहरूको अन्न र सिकार खोसेर लैजान्थे। भारी बोकाउँथे। भारी नबोक्दा यिनीहरूलाई घोडाको कोरले हिकार्थे, पिट्थे। यही कारणले गर्दा यिनीहरू परिवारलाई पाल्न, अन्न र सिकार सुरक्षित गर्न अन्य समुदायको मानिस देखेपछि जङ्गलमा पस्थे। उब्जाऊ जमिनको कर सरकारलाई तिर्न नसकेर अझ जङ्गल पस्थे। कर तिर्न नपरोस् भनेर जङ्गल पस्थे। भित्री जङ्गल फँडानी गरी आफ्नो जिविकोपार्जन गर्थे। जोसँग अधिक खेतीपाती थियो। उनीहरूले आफ्ना

छोराछोरीलाई पढाउँदैनथे। भन्थे-“पढाएर के हुन्छ, यतिधेरै खेतीपाती सम्पत्ति छ। हामी यहाँका जमिन्दार अर्काको नोकरी गर्ने”। मेरा छोराछोरीलाई नोकर बनाउँदिन भनेर उनीहरू छोराछोरीलाई पढाएनन्। अनपढ बनाए। जसका कारण सीमान्तकृत समुदायको मातृभाषा अन्य समुदायको तुलनामा कथ्यमा मात्र सीमित र अभिलेखीकरणमा कठिनाई पर्दै अन्य भाषाबाट औपनिवेशीकरणमा परिरहेको छ। समुदायका मानिसहरू राज्यसत्तामा पहुँच नभएर ती स्थाननामहरू सहजै परिवर्तन हुँदै गएको पाइन्छ। यिनीहरूको समुदाय अन्य समुदायको तुलनामा अल्पसङ्ख्यक भएकै कारण अन्य समुदायको भाषिक शब्दहरूलाई आफ्नोपन दिएको पाइन्छ।

१.११ बढ्दो जनसङ्ख्याको स्थिति

तराईको वनजङ्गल झोडा फँडानीअघि यिनीहरूको समुदाय सुरक्षित र सङ्गठित अवस्थामा थियो। वि.स. २००७ सालको बहुदलीय जनआन्दोलनले राजा महेन्द्रको जनसङ्ख्या नीतिले तराईको भूभागमा ठूलो जनसङ्ख्याको आगमन भयो। यहाँका स्थानीय भाषिक समुदाय भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक रूपमा प्रभावित हुँदा यहाँका रैथाने भाषिक समुदायको भाषा, संस्कृति, जनसङ्ख्याबाट प्रभावित भई आफ्ना पहिचानका कुराहरू गुमाउँदै गए। यो क्रम वि.सं. २०३६, वि.सं. २०४६ र वि.सं. २०६२ सालसम्म चलिरह्यो। यसका कारण यहाँका समुदायहरू आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक र वैचारिक रूपमा बहिष्कृत हुँदै गए। सीमान्तकृत समुदायको भाषाको लेख्य परम्परा त सुरुवात भयो, तर यो अवस्थासम्म यिनीहरूको भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचानका धेरै कुराहरू गुमिरहँदा यिनीहरूको मौलिक मातृभाषा अपभ्रंशित हुँदै परिवर्तन हुने क्रम जारी रह्यो। वर्तमान समयमा पनि यो आधुनिकता र सहजताले गर्दा समुदायका जनजीवन, मौलिकता र प्रागैतिहासिकता, स्थाननामहरू औपनिवेशीकरणबाट प्रभावित हुँदै भाषाका मौलिकता हराउन थालेको छ र परिवर्तन भइरहेका छन्।

२. निष्कर्ष

पूर्वी तराईमा बसोबास गर्ने सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिहरू राजवंशी, उराँव, धिमाल, ताजपुरिया, किसान, मेचे, मुडयारी, गन्गाई, कोच र खडियाका आ-आफ्नै मातृभाषाहरू रहेका छन्। यिनीहरू आफ्नो मातृभाषालाई संस्कार, संस्कृति, परम्परागत ज्ञान, व्यवहार आदिलाई कथ्यबाट आफ्नो मातृभाषालाई जीवित राख्दै पुस्तान्तरण गरिरहेका छन्। यिनीहरूका मातृभाषाहरूमा प्रशस्त मौलिक साहित्य, कथा, कविता, रचनाहरूलाई समुदायिकस्तरका कार्यक्रम, परिवारको बोलीचालीबाट संरक्षण र संवर्धन गर्दै आइरहेका छन्। नेपालको संविधानले मातृभाषाको हक, अधिकार र संरक्षणको व्यवस्था गरे तापनि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घको व्यवहारबाट सुविधा र अवसरबाट बञ्चित भइरहेका छन्। सञ्चार माध्यमहरूमा सीमान्तकृत भाषिक समुदायलाई स्थान नदिनु, विभिन्न परिस्थितिमा नेपालमा जनसङ्ख्याको आप्रवासनबाट समुदायको भाषिक संरक्षणप्रतिको उदासीनता, मातृभाषा शिक्षाको सम्भावनाको

उपेक्षा, स्थानीय स्तरमा सीमान्तकृत समुदायको पहुँचमा कमी, भाषिक वक्ता कमी आदिले औपनिवेशीकरणको प्रभाव परेको तथ्यलाई पुष्टि गर्छ।

सन्दर्भ सूची

नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ (२०५३), *तेस्रो महाधिवेशन स्मारिका*, नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ।

नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ (२०५३), *जनजाति महासङ्घको सङ्क्षिप्त परिचय*, नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ।

ने.आ.ज. महासङ्घ, (२०६०), *नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घको विधान २०४७*।
आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (२०६७), *आदिवासी जनजाति अङ्क ३*, आजउरा।

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (२०६८), *आदिवासी जनजाति अङ्क ४*, आजउरा।

उराँव, बेचन (२०७९), *उराँव स्थाननाम*, आदिवासी जनजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६८), *गणक निर्देशिका*, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।

केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७८), *गणक निर्देशिका*, केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय।

नेपाल सरकार, *नेपालको अधिराज्यको संविधान (२०४७)*, नेपाल कानून आयोग।

नेपाल सरकार, *नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३)*, नेपाल कानून आयोग।

नेपाल सरकार, (२०७२) *नेपालको संविधान २०७२*, नेपाल कानून आयोग।

Bell, W. (1991). Colonialism. Science Direct.

डोट्याली भाषाका केही विशिष्ट पक्षहरू

श्री जगन्नाथ आत्रेय

लेखक परिचय

जगदीश ओझा (साहित्यिक उपनाम: जगन्नाथ आत्रेय) भीमदत्त नगरपालिका वडा नं. ५, वनखेत, नवज्योतिटोलका निवासी हुनुहुन्छ। उहाँले व्यवस्थापनमा स्नातक तथा शिक्षामा स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गर्नु भएको छ भने उहाँ हाल सत्यवादी माविमा शिक्षकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले वि.सं.२०४८ सालदेखि हालसम्म नेपाली तथा डोटेली भाषामा ३०० भन्दा बढी लेख रचनाहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित गराइसक्नु भएको छ। उहाँले सहयात्रा कविता सङ्ग्रह (२०४) लेखन तथा सम्पादन गर्नु भएको छ। त्यसैगरी डोटेली भाषाका साहित्यिक पत्रिका राम राज्य तथा गुगुलिङ सम्पादन गर्नु भएको छ। उहाँले एक दर्जनभन्दा बढी पत्रिका र मुखपत्रहरूको सम्पादनमा योगदान पुऱ्याउनु भएको छ।

उहाँले विभिन्न सम्मान, पुरस्कार, र कदरपत्रहरू प्राप्त गर्नु भएको छ। जसमा माल महिम मानपान पुरस्कार (२०७४), सुप प्रदेश प्रज्ञा प्रतिष्ठान सम्मान (२०८१), देवराज भट्ट स्मृति सम्मान (२०८०) र वाग्देवी सम्मान (२०२३ ई.) प्रमुख छन्। उहाँ महाकाली साहित्य सङ्गम, गुगुलिङ वाङ्मय प्रतिष्ठान र अन्य संस्थाहरूमा सक्रिय सदस्य तथा सल्लाहकारको भूमिकामा रहनु भएको छ।

लेखसार

डोटी मध्यकालीन इतिहासको एक ऐतिहासिक क्षेत्र हुनुका साथसाथै समृद्ध सांस्कृतिक विरासत बोकेको क्षेत्र पनि हो। सुदूर पश्चिम प्रदेशको भूभाग ओगट्ने क्षेत्र पौराणिक कालमा मानखण्ड पुराणमा वर्णित मानसखण्ड क्षेत्रको पनि केन्द्रमा रहेको मध्यमानस क्षेत्रमा लामो इतिहास बोकेको प्रमुख लोकभाषाका रूपमा डोट्याली भाषा रहेको छ। यस भाषाको आफ्नै समृद्ध लोकसाहित्य रहेको छ। यस भूभागमा बस्ने पहाडी भूगोल अनुप्राणित डोट्याली भाषा प्राकृत सौरसेनी तथा खस भाषा हुँदै कुमाउनी डोट्याली र सिञ्जाली भाषा समानान्तर रूपमा आधुनिक लोकभाषाका रूपमा विकसित भएका हुन्। महाकाली पश्चिम कुमाउँ क्षेत्र महाकाली नदी तथा कर्णाली बीचमा डोट्याली तथा कर्णाली क्षेत्रमा सिञ्जाली भाषा आधुनिक भाषाका रूपमा विकसित भएका छन्। वर्तमानसम्म आइपुग्दा यस भाषाको आधुनिकस्वरूपको विकास भई लेख्य साहित्यको पनि यथेष्ट विकास भएको छ। काली कर्णाली भूखण्डमा डोट्यालीइतर भाषाभाषी प्रचलनमा नभएको होइन तर यहाँको क्षेत्रीय मात्रै होइन साझा भाषाको रूपमा यो भाषा स्थापित भएको छ।

भाषावैज्ञानिक आधारमा यस भूगोलमा प्रचलित बोलीहरूमा सामान्य अन्तर देखिए पनि पारस्परिक बोधगम्यता छुट्टै भाषिक विशिष्टताहरू रहेबाट मूल रूपमा भाषिक स्वरूप एउटै रहेको पाइन्छ। आम रूपमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक आधारमा डोट्याली भाषा नामाकरण भई यस भाषाले स्वतन्त्र भाषाका रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय रूपमा मान्यता पाएको छ। पछिल्लो जनगणनामा यस भाषाका वक्ता ७ लाखको हाराहारीमा देखिए पनि त्यसको सङ्ख्या दोब्बर रहेको छ। यस भाषाका वक्ताहरूको जनसङ्ख्या संसारभर फैलिएका छन्। साहित्यइतर सञ्चार, शिक्षा, अध्ययन अनुसन्धान लगायतका क्षेत्रमा समेत यस भाषाको प्रयोग बढ्दै गएको छ।

डोट्याली भाषाका केही विशिष्ट पक्ष शीर्षकको यस अध्ययन पृष्ठभूमिमा विविध सन्दर्भहरूसहित भाषाको भौगोलिक, पौराणिक, ऐतिहासिक तथा अन्य विविध सन्दर्भमा शीर्षकको परिचय दिन खोजिएको छ। अध्ययनको मूल भागमा डोट्याली भाषाको ध्वनि, वर्ण, शब्द, वाक्य, शब्दस्रोतका सन्दर्भमा रहेका विशिष्टताहरूलाई केलाउन खोजिएको छ। त्यसैगरी विविध शीर्षकमा व्याकरण तथा साहित्यलगायत विविध सन्दर्भमा डोट्याली भाषाका विशिष्ट पक्षहरूलाई केलाइएको छ भने अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : मानसखण्ड, सौरसेनी, बोधगम्यता, साझाभाषा, माउभाषा, लोकभाषा ।

१. पृष्ठभूमि

मानसखण्डपुराण स्कन्धपुराणका ५ खण्डमध्ये एक खण्ड हो। त्यसमा मानसखण्ड क्षेत्रका विविध विषयवस्तुको विशद वर्णन पाइन्छ। उक्त पुराणले मानसखण्डको भौगोलिक क्षेत्र यसप्रकार वर्णन गरेको पाइन्छ।

“नन्द पर्वत मारभ्यः यावतकाकः गिरिस्मृत।

तावत् वै मानस खण्डो ख्यायते नृप सत्तम्”

(मानसखण्ड पुराण अध्याय २१ श्लोक ४)

मानसखण्ड क्षेत्र कैलाश मानसरोवरको फेद र त्यसको वरिपरिको हिमवत् क्षेत्रअन्तर्गत मध्य खण्डको रूपमा रहेको पश्चिममा नन्दगिरी पर्वत र पूर्वमा काकगिरी पर्वतसम्मको भूक्षेत्र हो। उत्तरमा कैलाश पर्वत र दक्षिणमा वर्तमान भारतमा पर्ने खैरीगढ सिगाही क्षेत्र मानसखण्डको भूगोल हो। उक्त क्षेत्रको वर्तमान अवस्था हेर्दा भारत उत्तराखण्डको “कुमाऊ, नेपालको काली कार्णाली तिब्बतको मानसरोवर क्षेत्रमा पौराणिक मानसखण्ड रहेको छ। ऐतिहासिक कालमा भारतको कत्युर गढवाल देखि नेपालको सिञ्जा जुम्लासम्मको भाषिक सांस्कृतिक आधार एउटै रहेको भए पनि कालान्तरमा “कुमाऊ, डोटी र जुम्ला फरक राज्यका रूपमा विकसित भयो।

पौराणिक मानसखण्ड तथा सांस्कृतिक खस मण्डलपछिको ऐतिहासिक कालमा कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रको सिञ्जा राजधानी भएको खस राज्यको अधीनमा रह्यो। जगतिपालको समयदेखि डोटी स्वतन्त्र भएको देखिन्छ (बन्धु, : २०८०)। कत्युरीहरूको राज्य विस्तार पूर्वतिर हुँदै गए पनि कालान्तरमा सिञ्जा राज्यले पश्चिम कुमाऊसम्म सीमा विस्तार गरेको र शाके १२३५ पछि डोटी राज्य स्वतन्त्र भइ कुमाऊसम्म आधिपत्य कायम गरेको, कुमाऊका चम्फावत, अस्कोटलगायत क्षेत्रमा अलग्गै राज्य स्थापना भए तापनि सांस्कृतिक आधार एउटै पाइन्छ। उत्तरतिर तिब्बत तथा हिमाली क्षेत्रमा खसान र भोटिया संस्कृति स्थापना भएको थियो। मानस क्षेत्रमा कुमाउनी डोट्याली र सिञ्जाली निकटतम भगिनी सम्बन्ध भएका भाषा हुन्। भारोपेली भाषा परिवारको आर्य शाखाको खस, पैशाची, शैरसेनी प्राकृत भाषाहरूको मिश्रणबाट विकसित डोट्याली भाषा पहाडी वर्गको भाषा हो (भट्ट, : २०७९)। तत्कालीन डोटी राज्यको भाषाको रूपमा विकसित डोट्याली भाषा वर्तमान सुदूरपश्चिमको प्रमुख मातृभाषाको रूपमा स्थापित भएको छ। वर्तमानको भाषा वैज्ञानिक अध्ययनहरू अनुसार डोट्याली र निकटस्थ भाषाबीचको बोधगम्यता ७९-९४% रहेको मानिन्छ। वि.सं. २०७८ को जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार डोट्याली भाषा भाषीहरूको सङ्ख्या ७,८७,८२७ रहेको छ। स्वतन्त्र भाषा डोट्याली भाषाले ISO code 639-3[dy] पाएको छ।

लेख्य इतिहास हेर्दा डोटी, कुमाऊ तथा दुल्लु क्षेत्रमा पाइने अभिलेख एवम् कैयौं हस्तलिखित ग्रन्थहरू हेर्दा शाके १२३५ को जगतिपालको अभिलेखदेखि गणना गर्दा झण्डै ७०० वर्ष पुरानो यस भाषाको इतिहास पाइन्छ।

वि.सं. २०५७/३/९ सम्म भाषिक भेदमा गनिएको डोट्याली भाषाले राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता पाएको छ। वि.सं. २०६८ को जनगणना एघारौँबाट यसलाई छुट्टै भाषाको रूपमा लिएको भने कुमाऊ इतिहासकार लेखक बट्टीदत्त पाण्डेय, योगी नरहरी तथा पूर्णप्रकाश नेपालले ५० वर्ष अघि नै डोट्याली भाषा नामाकृत गरिसकेका थिए। हिमाली क्षेत्रमा भोटबर्मेली खलकका सौका भोटिया भाषा बोलिन्छन् भने डोट्याली मध्यपहाडी क्षेत्रको मुख्य भाषा हो। उत्तरपूर्वी पहाडी क्षेत्रमा सिञ्जाली भाषाको प्रमुखता पाइन्छ भने पश्चिम महाकाली तटीय क्षेत्रमा कुमाउनीको प्रभाव धेरथोर मात्रमा पाइन्छ। सुदूरपश्चिमको दक्षिणी तराई भू-भागमा रानाथारू तथा दङ्गौरा थारू भाषा छन्। यस अतिरिक्त जातीय समुदायहरूमा राउटे, मगर, गुरुङ नेवार लगायतको भाषिक प्रचलन रहेको पाइन्छ।

महाकाली कर्णाली बीचको सांस्कृतिक क्षेत्र डोटीमा मध्यमानसी भाषाका रूपमा पनि डोट्याली भाषा रहेको छ (भट्ट, : २०५५)। यहाँका भेदहरूका बीचमा ७९ देखि ९४ प्रतिशत बोधगम्यता रहेकाको छ भने ब्रतराज आचार्यले बझाङ, बाजुरा, अछाम, छुट्टै भाषिक एकाइ हुन् भनेका छन् (बन्धु, : २०८०)। यसरी समग्रमा भन्ने हो भने डोट्याली भाषा धेरै

पुरानो इतिहास बोकेको समृद्ध भाषा हो। यस भाषालाई राम्रोसँग अध्ययन गर्ने हो भने यसका थुप्रै विशिष्ट पक्षहरू रहेका छन्।

२. विविध सन्दर्भमा भाषिक विशिष्टता

भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा एउटै लेख्य लिपि भएका भाषाहरू पनि अलगअलग भाषाकै रूपमा अस्तित्वमा रहन्छन्। संस्कृत, हिन्दी, नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, डोट्याली, कुमाउनी, सिफाली लगायतका भाषा देवनागरी लिपिमै लेखिने भए पनि भाषिक सम्प्रेषणीयता या बोधगम्यताका आधारमा फरक भाषा हुन् भाषिक व्याकरणिक संरचनाको भिन्नताले पनि भाषा फरक हुन्छन्। लौकिक स्वरूपबाट माथि उठेर आधुनिक स्वरूपमा विकसित भइसकेको डोट्याली भाषाको पनि व्याकरण, शब्दकोश, आधुनिक साहित्य र आफ्नै भाषिक इतिहास छ।

डोट्याली भाषा भण्णाले आजका खिथीइ सक्याका डोटी जिल्ला कि भाषालाई मात्तरी सम्बोधन नाइ गद्दो येइले प्राचिन विशाल डोटी प्रदेश कि मूल पहाडी भाषालाइ जणौन्छ। येइ भितरि कतिब बोलि छन् .....समुन्नत डोटी-साम्राज्यका पतन पछा या“कि गौरवशाली भाषा रे संस्कृतिले लै पतनको वाटो समायो (भट्ट, : २०६१)। मूलतः यस भाषाको माउ संस्कृत नै हो। सौरसेनी, पाली, किरात, खस, भाषाहरूको सम्मिश्रणबाट भाषिक विकास अघि बढेको देखिन्छ। यो बहुजातीय र बहुक्षेत्रीय साझा भाषाका रूपमा स्थापित भएको छ।

२.१ संस्कृत भाषासँगको सन्निकटता

डोट्याली भाषाको मूल भाषासँग तत्सम र तद्भव दुबै रूपमा सन्निकटता जोडिन्छ। पश्चिमतिर कुमाउनी र पूर्वतिर सिञ्जाली भाषा समानान्तर रूपमा विकास भएका छन्। तुलनात्मक रूपमा हेरौं कही शब्दः

संस्कृत	डोट्याली	नेपाली	कुमाउनी
द्वार	दार	दैलो	दार
श्रवण	सुण्ण	सुन्न	सुणन
गौर	गोरो	गोरो	ग्वार
भगिनी	बैनी	बहिनी	बैन
रक्त	रकत	रगत	रकत
अक्षौर	ओखड	ओखर	ओखड
अग्नि	आगो (आग)	आगो	आगं

डोट्याली भाषिक क्षेत्र हेर्दा ठाउँ गर्खा वा जिल्लागत रूपमा भाषिक भेद पाइन्छ, नै तर पनि तिनको सम्प्रेषणीयता उच्च नै रहेको छ। मुन्टो-मुण्डो, रौ - र् वा गाई-गोर, गायो, गरन्छ-अरन्छ जस्ता स्थानीय भेद पाइन्छन्। तापनि सम्प्रेष्य छन्।

२.२ भाषिक भेदको सन्दर्भ

भाषाभिन्न विविध बोलीहरूको स्वरूप विद्यमान रहन्छन् नै त्यसलाई भाषिका भेदका रूपमा लिन सकिन्छ। व्यक्ति व्यक्ति, समुदाय समुदाय वा स्थान-स्थान अनुसार भाषिक कथ्य भेद हुन स्वभाविक मानिन्छ। यस्तो हुनुमा केही भाषावैज्ञानिक कारकहरू हुन्छन् जुन अवस्था डोट्यालीमा पनि रहेको पाइन्छ।

(क) व्यक्तिगत वा स्थानगत विविधता अक्षर वा शब्दको उच्चार्य ध्वनि फरक हुनु:

नाइथि, आथि, आछि

गद्दु, अद्दु, गर्दु, हद्दु

मनाइ, नमाइ

चलमडो, अलमडो

कोरडो, कुरु

(ख) श्रवण भिन्नता - एउटाले भनेको कुरा अर्काले अर्को रूपमा सुनेर ग्रहण गर्दछ भने कथ्य विविधता आउँछ।

इस्कूल, स्कूल

सिमन्ट, सिमेन्ट, सिबन्ट

(ग) अनुकरणको अपूर्णता पनि फरकपनको कारक हुन्छ।

हल्दो, हलेदो, गद्दु अद्दु गरदु

(घ) भ्रम र अज्ञानताले पनि बोलीमा फरक पर्दछ।

विष्णु-विसनु

(ङ) भूगोलको प्रभाव - ठाउँ अनुसार उच्चारण भिन्नता हुन्छ। चिसो ठाउँमा संवृत र गर्मी ठाउँमा विवृत उच्चारण हुन्छ।

(च) औचार्य शीघ्रता प्रयत्नलावध र भावुकता पनि भाषिक विभेदका कारक हुन्छन्। पण्णिजि, मास्याप, बम, उटि, नब्बु, परि

(छ) पछिल्लो समयमा भाषिक कृत्रिमता र अन्य भाषाको प्रभावका कारण पनि बोलीमा अन्तर देखिने गरेका छन् :

सौराइ-स्मराइ, खाइस्यो, गदैन, मलम

मलम- स्मरणि, लालिटन पलस्तर हारमनि

२.३ ध्वनितात्विक विशिष्टता

डोट्याली भाषामा देखिने केही ध्वनितात्विक विशिष्टता यसप्रकार भेटिन्छन् :

(१) औचार्य स्वर दीर्घता

गा: गा: गीद गा (गाउ गाउ गीत गाउ)

पे:लो (पहेलो) खा:खा: (खानुहोस्)

(२) व्यञ्जन लोप- गद्दु-अद्दु(गर्नु) घरो काम (घरको काम) क्याधा

(३) र ड मा बदलिनु - पड्डो (पददो) तम्दु- हेद्दु(हेर्नु)

(४) समीभवन - गद्दो (गर्दो) सुण्णो धेम्दो(हेर्नु) पड्डो

(५) ण र न को प्रयोग सुण्णु, भुण्णु, सुन्नु भन्नु

(६) महाप्राणी भवन- झान्या, धेकी, झानु भौत

(७) स.ह.को प्रयोग बासा-बाहा, असजि अहजि

(८) ताडित् ड् ड- भड्, हड्, रड्, गफाडि (चुडामणि बन्धु, २०८०)

२.४ वर्णगत विशिष्टता

डोट्याली भाषा पनि देवनागरी लिपिमै लेखिने भए पनि यसको वर्ण व्यवस्थामा यस प्रकार विशिष्टता देखिन्छ।

(क) स्वर वर्ण

मुख्य स्वर : अ, आ, इ, उ, ए, ओ

६ वटा ऐ औ अं अः ४ वटा संयुक्त स्वर दीर्घ अ ह्रस्व आ दीर्घ इ(ई) दीर्घ उ(ऊ) ह्रस्व ओ परम्परागत ऋ लृ लह र विशिष्ट औ स्वर पाइन्छन्। .स्वरमा दीर्घता र अनुनासिकता पनि पाइन्छन्।

(ख) व्यञ्जन वर्ण

डोट्याली भाषाको वर्णविन्यासका सम्बन्धमा देवानगरी कै क देखि ज्ञ सम्मका वर्ण रहेका भए पनि डोट्यालीमा विशिष्ट ध्वनि वर्णका रूपमा ताडित् ड् मा ड र तल थोप्ली ड रहेको छ।

व्यतिरेकी सिद्धान्तका आधारमा डोट्याली भाषामा ६ वटा मुख्य स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण पहिचान भएको छ (आधारभूत डोट्याली व्याकरण, : २०७४)।

(ग) उच्चारणका आधारमा नेपालीका तुलनामा धेरैजसो अक्षरहरू ह्रस्व उच्चारण हुन्छ।

२.५ शब्दस्रोत

डोट्याली भाषाका शब्द स्रोत पहिचान गर्दा ५ वटा स्रोतबाट शब्द बनेका छन्।

(१) माउ भाषा / प्राचीन आर्यभाषाका शब्द

(२) आधुनिक आर्यभाषाका शब्द

(३) स्थानीय आर्येतर भाषाका शब्द

(४) आफ्नै या देशज मैलिक शब्द

(५) आगन्तुक या विदेशी भाषाका शब्द

यसप्रकारको वर्गीकरणलाई व्याकरणकार श्रीधर पन्तले डोट्याली व्याकरण २०६७ मा मौलिक र आगन्तुक शब्द वर्गमा वर्गीकृत गरेको पाइन्छ।

२.६ व्याकरणगत विशिष्टता

डोट्याली भाषाको व्याकरणगत विशेषता पनि आफ्नै किसिमका छन्। पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित देवराज भट्ट शर्मा लिखित डोटेली मूल भाषा विवेचना (पहाडी व्याकरण) श्रीधर पन्त लिखित डोट्याली व्याकरण तथा महाकाली साहित्य सङ्गमबाट भाषावैज्ञानिक अध्ययनको आधारमा प्रकाशित आधारभूत डोट्याली व्याकरणबाहेक फुटकर रूपमा प्रकाशित आलेखहरू पञ्चमराज भट्ट, डा. चुडामणि बन्धु लगायतका आलेख अध्ययन गर्दा नेपाली तथा अन्य भाषा भन्दा भिन्न केही फरक व्याकरणीय व्यवस्था यसप्रकार पाइन्छन् :

(क) कुरडी नीन, पानी, छा“च, दाल, नौनी जस्ता शब्दहरूसँग स्त्रीलिङ्गी क्रिया प्रयोग हुन्छ। यो प्राचीन नेपालीको विशिष्टता मानिन्छ (बन्धु:२०८०)। मेरी कुरडी सण, खुवै नीन आइ, लिङ्ग निर्धारण प्राकृतिक लिङ्ग भेदअनुसार हुन्छ। सानो ठुलोका आधारमा पनि लिङ्ग निर्धारण गरिन्छ।

भूइसो, भुइसी

बाकरो, बाकरी

(ख) डोट्याली भाषामा नेपाली भाषा भन्दा भिन्न केही कारकका चिन्ह हुने विशेषण रहेको छ खि (कर्म) बठे, बटि है बटि (करण) ल्यखा, ल्या, ल्याइ, खि (सम्प्रदान) वटि है, बठेइ (अपदान) माइ मै, मि, इनो, उनि (अधिकरण)

(ग) क्रिया रूपायनमा छौ, हौ, छै, थ्यु“, थ्यौं, थे, थी, थ्या, लो, ली, ऊ“, ए, या जस्ता प्रत्यय जोडिन्छन् भने कृदन्तहरू हुँदो जाँदो, गद्दी, गद्दा भयाको भयाकि ओन्या आउनु बसिबरे, बसिबटि जस्ता रूपमा रहन्छन्। प्रेरणार्थक रूपमा खोयुनु, भणौनु, खण्णलौनु नामधातुमा कमौनु डरौनु जस्ता रूपरूप हुन्छन्। अकरणमा पनि नाइ जानौ जन गयेइ, जनगरइ जस्ता रूप हुन्छन्।

(घ) डोट्याली भाषामा कर्मअनुसार क्रिया प्रयोगको पनि बहुलता पाइन्छ। रमाले भात खायो। मेरि फौन्टिन हराइ, उइकि पेलि झोला हराइ।

२.७ उच्चारणगत अर्थ भिन्नता

(क) खास गरि धेरै ले इ ध्वनिलाई ड वा ण भन्ने वा लेख्ने गरे पनि यसको समुचित कथ्य वा लेख्य प्रयोग नभए मा अर्को अर्थ हुन जान्छ।

गाडि- बस, जिप सवारि साधन

गाणि- अण्डकोस

ढाण- पानि, कूलो मो मूल

ढाङ् - कम्मर मेरुदण्ड

भीण, काण, माण, ढाण, राण, हाण, - ण प्रयोग हुने

भीङ्, नेङ्, नडा, कफाडि, मङ्, ढाङ् - ङ् प्रयोग हुने

(ख) ह्रस्व र दीर्घ उच्चारणले पनि अर्थ फरक पर्दछ। बलाघात र स्वराघातले अर्थ बदलिनु

गेडो- अन्नको दानु

गे:डो - भङ्गिरो

खाण- मिश्री

खा:ण- स्थानविशेष

बोरा - जुटको थैली

बो:रा- बोहरा थर

शब्द निर्माणका आधारमा रुढ र यौगिक शब्द वर्गीकरण अन्य भाषा जस्तै देखिने भए पनि यौगिक शब्दहरू निर्माणको प्रक्रिया संस्कृत भाषासँग मिल्दो भयेए पनि मौलिक उपसर्ग र प्रत्यय समेत रहेका पाइन्छन्। अँ, त, द धैँ, पारे, क्यार, रेब, धाइ, पख मारि, कसब, लि होब जस्ता मौलिक निपात प्रयोग भएका पाइन्छन्।

२.८ शब्दभण्डार

शब्दभण्डारका दृष्टिले डोट्याली भाषा अत्यन्तै समृद्ध छ कुनै पनि विकसित भाषामा पाइने शब्द भण्डार भन्दा यसका परम्परागत शब्द छन्। आफ्नै विशिष्ट शब्दहरूले यस भाषालाई अरू समृद्ध पारेको पाइन्छ। अचाइनु, घुत्तो, अजल्को खचमारो औधा, ढस्सर, इजा, धै, नेपड्याट अखट्टि, निश्वासजस्ता मौलिक शब्द पाइन्छन् भने विभिन्न क्षेत्रगत र अर्थगत शब्दहरूको पर्याप्त भण्डार रहेको छ। आधुनिक र अन्य भाषाहरूका शब्द पनि यस भाषाले मौलिक रूपमा पचाउँदै आइएको पाइन्छ। अगगास, मेधनि, इस्कुल्या, फालिस्टर, अस्तर कुलइ आदि।

२.९ साहित्यको सन्दर्भ

नेपालका सबै लोक भाषाहरूसँग तुलना गर्दा यस भाषाका लोकसाहित्य अत्यन्तै समृद्ध छ। विधागत रूपमा लोकसाहित्य सिर्जनाको निरन्तरताको क्रम छुटेको छैन भने लोकगीतमा देउडा सर्वाधिक जनप्रिय उपविधा हो। डोट्याली भाषा साहित्यको विकासका सन्दर्भमा पञ्चमराज भट्टको आलेखमा यस्तो वर्गीकरण पाइन्छ।

१) निर्माण र प्रसार काल वि.सं. ९००-१४००

२) विकास काल वि.सं. १४००-१८५०

३) सरश्रम काल वि.सं. १८५०-२०००

४) आधुनिक काल वि.सं. २००० यता

(पञ्चमराज भट्ट, डोट्याली भाषाको विकासका लागि भएका प्रयास, समस्या र समाधानका उपाय, कार्यक्रम सङ्गम अङ्क ४.२०५५ म.सा.सं.)

लेख्य रूपमा शाके १२३५ को जगतिपालको अभिलेख महत्वपूर्ण मानिन्छ भने भास्वती, ज्योतिसार, खण्डखाद्यक, वाजपरीक्षा जस्ता पुराना ग्रन्थहरूको लेखनको भाषा हेर्दा डोट्यालीको लेख्यपरम्परा ७०० वर्ष पुरानो मानिन्छ। डोट्याली भाषाको लोकसाहित्य अवलोकन गरी सूक्ष्म रूपका कविता भगन्यौला देखि लामालामा चरित्र गाथा (चैत, भडा) सम्म पाइन्छन्। आधुनिक लेख्य साहित्यका क्षेत्रमा प्रायः हरेक जसो विधाका पछिल्लो ४० वर्ष यता निकै तीव्रताका साथ साहित्य सिर्जना भैरहेको पाइन्छ भने राष्ट्रियस्तरमै उल्लेख्य रूपमा भाषा तथा लोक आधुनिक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धान तथा संसङ्कलन भैरहेको छ। शिक्षा सञ्चारका क्षेत्रमा यसको व्यापकता बढ्दै गएको छ।

२.९ वाक्य संरचनागत विशिष्टता

सामान्यतया सबै भाषाहरूमा वाक्य संरचनागत समानता हुने भए पनि फरक भाषिक विशिष्टता पनि हुने गर्दछन्। डोट्याली भाषाको लेखनसम्बन्धी हालसम्मको प्रयोगमा आफ्नै किसिमका कारकीय चिन्ह, नामयोगी, क्रियायोगी निपातहरूको प्रयोगले विशिष्टता कायम गरेको छ।

रामलै श्याम लै सङ्दै आया, ।

दाइ अयालै भाइ त नाइ आयो ।

उइले त खाइहाल्यो रे मुइले नाइ खाया ।

बोलै जन ला कति बोलन्छै ।

यसमा मूलतः प्रत्यक्ष कथनात्मक परम्परा भए तापनि परोक्ष कथनको प्रचलन पनि बढ्दो छ।

वाक्यमा प्रयोग हुँदा वाक्यका विशिष्ट रूप सिर्जना गर्ने पदहरू जस्तै धै, पुइ, द, ला, मन, पन, भ्यूँ, जाइ वलाइ पारे क्यारे मारि प्रयोग बहुलता पाइन्छ।

त्यसैगरी वाक्यहरूमा विशिष्ट पदावली उखान टुक्का र दृष्टान्तहरूको प्रयोगबाट यस भाषाको विशेषता हो।

कि भयो बला आज त रुज्या बिल्ला झो होइरैछइ ।

मान्सा हात नपड्या जसो झिकै माचिरैछ ।

३. निष्कर्ष

डोट्याली भाषा सुदूरपश्चिमको पहाडी क्षेत्रमा बोलिने प्रमुख भाषा हो। जनसङ्ख्याको आप्रवासनसँगै यसका वक्ताहरू पनि देश तथा विदेशमा छरिएर रहेका छन् मूलतः गौरा पर्वको सांस्कृतिक क्षेत्रमा डोट्याली भाषा झण्डै सातसय वर्षदेखि लोकभाषाको रूपमा स्थापित भई आधुनिक लेख्य रूपमा समेत विकसित हुँदै आएको छ। कुमाउनी तथा सिञ्जाली

भाषासँग निकट सम्बन्ध हुनुका साथै नेपाली भाषाको प्राचीन मूल रूपसँग यसको नजिकको सम्बन्ध छ। पहिले नेपाली भाषाकै भाषिक भेदमा गनिए पनि वि.सं. २०५७ पछि यस भाषाले राष्ट्रिय भाषाको मान्यता पाउनुका साथै स्वतन्त्र भाषाको आइ.एस.ओ. कोड प्राप्त गरेको छ। यस भाषाको समृद्ध लोकसाहित्य हुनुका साथै आधुनिक साहित्य लेखनमा पनि यथेष्ट प्रयासहरू भएका छन्।

डोट्याली भाषाका वर्ण, शब्द स्रोत, वाक्य संरचना, व्याकरणात्मक कोटी, साहित्य सिर्जनाको सन्दर्भगत विभिन्न आधारमा विश्लेषण गर्दा यस भाषाका आफ्नै विशिष्टताहरू रहेका छन्। पछिल्लो समयमा विभिन्न जिल्लागत नाम राखेर भाषिक विभाजनका प्रयासहरू भए गरेका देखिन्छन्। तापनि व्याकरणात्मक एवम् भाषावैज्ञानिक संरचनाका अध्ययनका आधारमा भएका अध्ययनहरूले जिल्लागत भाषिक सम्प्रेषणीयता ७०५% भन्दा बढी देखिएको छ। स्वभाविक रूपमा स्थानगत रूपमा देखिने केही शब्द तथा औच्यार्य भिन्नताहरूबाट मात्रै भाषा अलग भयो भन्न सकिँदैन।

सन्दर्भ सूची

- ओझा, जगदीश, (२०३९), डोट्याली भाषाको राठ पाठ खोन्दै गर्दा, शब्द संयोजन, पूर्णाङ्क ९७, २०६९ जेठ।
- चन्द, बीरवहादुर (२०५२), डोट्याली शब्दभण्डार।
- पन्त, श्रीधर (२०६७), डोट्याली व्याकरण, तारादेवी पन्त।
- बन्धु, चुडामणि (२०८०), डोट्याली भाषाको उत्पत्ति र विकास कार्यपत्र भाषा संस्कृति सङ्गोष्ठी २०८०/३/९ ने.सं.वि.।
- भट्ट, देवराज (२०६९), डोट्याली मूल भाषा विवेचन अर्थात् पहाडी व्याकरण।
- भट्ट, पञ्चमराज (२०५५), डोट्याली भाषाको विकास.....सङ्गम ४, २०५५, महाकाली साहित्य सङ्गम।

खण्ड तीन मातृभाषामा शिक्षा

मातृभाषा पाठ्यक्रमको अवधारणा र अभ्यास

श्री कञ्जोक लामा

लेखक परिचय

लेखक कञ्जोक लामा हुम्ला निवासी शिक्षा र भाषा शिक्षा क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति हुनुहुन्छ। उहाँले भोट भाषालाई विषय र स्थानीय विषयमा पठनपाठनका लागि स्थानीय पालिकास्तरमा विशेष पहल गर्दै आउनुभएको छ। हुम्लाको नाम्खा गाउँपालिकामा स्थानीय विषयको पाठ्यक्रम समेत उहाँले तयार पार्नुभएको छ। साथै उहाँले भाषा आयोग र स्थानीय गाउँपालिकाको सहकार्यमा उक्त गाउँपालिकामा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी संचालन कार्य गर्नुभएको हो।

लेखसार

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक मुलुक हो, जहाँ १२४ भाषाहरू छन्। वि.सं. २०५४ सालदेखि नेपाल सरकारले मातृभाषामा शिक्षाको नीति लागू गरेको छ। हाल कक्षा १-५ सम्म २५ भन्दा बढी मातृभाषामा पाठ्यपुस्तकहरू उपलब्ध छन्। तर प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विभिन्न चुनौतिहरू छन्। जसमा पाठ्यक्रम र शिक्षकको अभाव, सम्बन्धित समुदायको कम सक्रियता र अङ्ग्रेजी भाषाप्रतिको मोह आदि छन्।

बालबालिकाको पहिलो बोल्ने भाषा नै मातृभाषा हो, जसले उनीहरूलाई शिक्षा आर्जन गर्न सहज बनाउँछ। मातृभाषामा आधारित शिक्षा बालमैत्री सिकाइ र बालकको मौलिक अधिकार हो। मातृभाषा व्यक्ति र समुदायको भाषिक तथा सांस्कृतिक पहिचान हो र यसको संरक्षण आवश्यक छ। स्थानीय सरकार ऐन २०७४, शिक्षा ऐन र राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले मातृभाषामा विद्यालय सञ्चालन र पाठ्यक्रम निर्माणको व्यवस्था गरेको छ। नाम्खा गाउँपालिकामा मातृभाषा अध्ययन, व्याकरण निर्माण र शिक्षा कार्यान्वयनको प्रारम्भ भाषा आयोग र स्थानीय सरकारको सहकार्यमा भएको थियो। यद्यपि कोभिड महामारीका कारण कामहरू प्रभावित हुन पुगे। तथापि स्थानीय समुदायबाट मातृभाषाको पठनपाठनमा उच्च चिन्ता र चासो राखेको पाइन्छ।

पृष्ठभूमि

बालक जन्मेपछि पहिले बोल्ने र सञ्चार गर्ने भाषा नै उसको मातृभाषा हो। मातृभाषाको माध्यमबाट बालबालिकालाई ज्ञान, शिक्षा आर्जन गर्न सहज, गुणस्तरीय र दिगो हुन्छ। मातृभाषाको माध्यमले सिकाई गर्नु बालमैत्री सिकाइ तथा बालकको मौलिक अधिकार पनि हो। मातृभाषा व्यक्ति र समुदायको भाषिक तथा सांस्कृतिक पहिचान हो। मातृभाषा अन्य भाषाको विकल्पको लागि होइन, निर्विकल्प अध्ययन र सिकाइको आवश्यकता हो। यसका

लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले मातृभाषामा आधारभूत विद्यालय खोल्न र पाठ्यक्रम निर्माण गरी लागू गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ। शिक्षा ऐन, नियमावलीले पनि मातृभाषामा विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था थप स्पष्ट र सरल बनाएको छ। नेपालमा मातृभाषामा शिक्षा पाउनुपर्ने मौलिक अधिकारको व्यवस्था संविधानमा नै उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ ले पनि स्थानीय विषयवस्तुमा आधारित तथा मातृभाषासम्बन्धी पाठ्यक्रम निर्माण मार्गदर्शनले स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तुलाई समेटेर दिशानिर्देशसहित प्रारूप नै तयार पारिदिएको छ। यस नाम्खा गाउँपालिकामा स्थानीय पाठ्यक्रम तथा मातृभाषामा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक निर्माणसम्बन्धी सम्भावना र चुनौतिबारे अध्ययन गरी छलफल गर्ने भन्ने गाउँपालिका अध्यक्ष तथा गाउँ शिक्षा समितिको अध्यक्षको रायअनुसार विगतमा गरेको मातृभाषा अध्ययन र अनुभवलाई समेटेर यो अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरेको हो।

वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण

नेपाल एउटा बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक भएको मुलुक हो। वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ र २०७८ मा १२४ वटा भाषाहरूको तथ्याङ्कमा उल्लेख छ। बहुभाषिकताकोलाई स्रोतको सदुपयोग गरी मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्थासम्बन्धी नीति नेपाल सरकार २०४९ को शिक्षा आयोगले दिएको सुझावअनुसार अगाडि बढेको हो। सोही नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा वि.सं. २०५४ सालदेखि मातृभाषामा शिक्षा दिने कार्यक्रमको प्रारम्भ भएको हो। अहिलेसम्म पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट कक्षा १-५ सम्म (प्रावि) मैथिली, भोजपुरी, राना थारू, चेपाङ, लिम्बू, तामाङ, गुरुङ, मगर, कुलुङ, राई, शेर्पा, थारू, राजवंशी, अवधी, मुगाली, धिमाल, माझी, राजी, सुनुवार, चाम्लिङ, याक्खा, बज्जिकासहित २५ भन्दा बढी मातृभाषामा स्थानीय पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तयार गरी पठनपाठन हुँदै आएको छ।

हाल पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा ६-८ सम्मका केही भाषाका पाठ्यक्रम निर्माण र स्वीकृति दिए पनि मातृभाषा सिकाइ प्रभावकारी कार्यान्वयन भने हुन सकेको छैन। प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा नीतिगत कार्यान्वयनमा विभिन्न तहको उदासीनता, सम्बन्धित मातृभाषी समुदायको सक्रियताको कमी, विश्वव्यापीकरण र बढ्दो अङ्ग्रेजी भाषाको मोह वा आवश्यकता ठान्नुले प्राथमिक रूची यसतर्फ हुन नसक्नु, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक तथा सन्दर्भसामग्री र शिक्षकको कमी जस्ता कारणहरू छन्।

हुम्लो भोटलामा मातृभाषाको अध्ययन सन्दर्भः

आ.व. २०७६/७७ मा भाषा आयोगको सहयोग र नाम्खा गाउँपालिकाको समन्वयमा हुम्लो भोटलामा मातृभाषाको शब्द सङ्कलन गरी अध्ययन र व्याकरण निर्माण तथा वर्ण निर्धारण कार्यको प्रारम्भ भएको थियो। भाषा आयोगले २०७६ मंसिर २५ गते बाँकेको

कोहलपुरमा स्थानीय सरकारको प्रतिनिधिको रूपमा तत्कालीन उपाध्यक्ष, वक्ता संयोजक, अनुसन्धानकर्ता र भाषाविद् वा भाषाशास्त्री गरी प्रत्येक भाषिक समुदायबाट कर्णाली प्रदेशस्तरीय भाषा अभिमुखीकरण गोष्ठी सञ्चालन गरेको थियो। यस नाम्खा गाउँपालिकासँग पनि उक्त गोष्ठीमा सहभागी भई सम्पन्न भएको कार्यशालाबाट स्थानीय मातृभाषाको अवस्था अध्ययन गरी व्याकरण निर्माण योजना सञ्चालनमा ल्याउने सहयोग सम्झौता भएको हो। योजनालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन दिएको जिम्मेवारीलाई पूरा गर्न २०७६ र ०७७ दुई वर्ष कोभिड महामारीका बीच अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न त्यति सहज अवस्था हुन सकेन। २०७७ साउन महिनामा पालिकास्तरमा समीक्षा र सुझाव सङ्कलन गरी २०७८ मा यसको प्रतिवेदन पेश भएको थियो। अध्ययनअनुसार यहाँका मानिसहरू आफ्नो भाषामा पढ्ने, लेख्ने अभिरूची देखाउँछ तर वातावरण त्यति सहज छैन। यसका लागि हिज्जे (लिपि) लेखन कार्यको विकास गरी आकाङ्क्षालाई सशक्त पार्न साक्षरता र बहुभाषिक शिक्षाको थालनी गर्न सकिन्छ। व्यक्ति तथा सामाजिक जीवन पद्धति बारे बुझ्न भाषा महत्वपूर्ण माध्यम वा साधन हो। यहाँका भाषामा अभिरूची र जानकारी राख्ने व्यक्तिले यसको अध्ययन र खोजी गर्नु अस्वभाविक पनि होइन।

उद्देश्य

हुम्लो भोटलामा मातृभाषा समुदायको भाषिक विकास, संस्कृति संरक्षण र समुदायलाई शिक्षा दिन यसका अवस्थाको अध्ययन गरी समुदायको सामाजिक र भाषिक सम्बन्धबारे जानकारी दिनु हो। सम्भोटा लिपिको माध्यमले स्थानीय विषयवस्तु, मातृभाषालाई एकै ठाउँमा ल्याई बालबालिकाको लागि आधारभूत तहमा शिक्षा दिन सकिन्छ कि भन्ने हो। साथै ती क्षेत्रहरूको खोज, वर्णन, सम्बन्ध र लेखन पद्धति अभ्याससँगै स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोग सम्बन्धमा सम्भावना र चुनौतिको बारे अध्ययन गरी सुझाव गर्नु हो। यस अध्ययनले वर्तमान वस्तुस्थितिको जानकारी सङ्कलन र तथ्याङ्कले यथार्थ चित्रण गरेको छ र यसमा आएका टिकाटिप्पणी वा सुझावलाई सहजतापूर्वक स्वीकार तथा ग्रहण गरिन्छ।

अध्ययन कार्य र क्षेत्र

हुम्ला जिल्लाको उत्तर-पश्चिम क्षेत्रमा अवस्थित विशाल भोटभाषाको भगिनी भाषाको रूपमा भोटलामा भाषा स्थापित वा बोलीचालीमा छ। यस अध्ययनको दौरानमा भोटलामा भाषाको समुदायमा मूल ४ वटा भाषिका (खलुग) हरू पाएँ। १. न्हिन्का (न्हिन्वी खलुग) २. टुक्च्यो खलुग ३. युल्छोदुन (यहार्वा) खलुग र ४. लिम्याँ खलुग रहेका छन्। न्हिन्का भित्र चाड्बा खलुग सामीप्यता राखेको पाईन्छ। विशेष गरी टुक्च्यो र युल्छोदुन (यहार्वा) समुदायलाई मूल आधार बनाई आंशिक रूपमा न्हिन्बा र लिम्याँ समुदायका खलुगलाई समेटेर वा त्यही सेरोफेरोमा रही यो अध्ययन कार्य गरिएको हो। भाषाको भेद तीन तहमा देखिएको छ - भाषा, भाषिका र बोली (काछ्या, खलुग र श्हेरलुग)। अध्ययनअनुसार तिब्बतीसँग आधार मूल शब्द वा स्वादेश विधि प्रयोगबाट २३ र ७७ को अनुपातमा बोल्ने

र लेखने भाषिक शब्दावली फरक पाइयो। बोधगम्यता परीक्षणको लागि विद्यार्थी समूहमा गरेको आधारमा कथ्यबीच अधिकतम ७०-४० को अनुपातमा बुझेर भन्न सक्ने क्षमता देखियो। मूल भाषिक शब्दमा त्यति धेरै फरक भेटिएन, भाषिकामा भने फरक पाइन्छ (काच्चा बहुतुक/ख्याद्वार मिदुग, कालुग वा खलुग ख्यापार दुग)। भाषा लेखनमा पहुँच, बोधगम्यता र फैलावटको आधारमा सबैभन्दा समृद्धमा लिम्याँ र त्यसपछि ग्हावा भाषा हुनसक्ने देखिन्छ। किनभने यिनीहरू भोटभाषा नजिकको बोली बोल्छन् लेखन अभ्यास गर्न सहज देखिन्छ वा भाषा धेरै हास भएका पाएन तर टुक्यो र न्हिन्का भने भाषा जीवन्त रहे तापनि लेखन कार्य गर्न बढी कमजोर वा समस्या हुने देखिन्छ तर असम्भव भने छैन। यिनीहरूको तिब्बती भाषासँग पुरानो सम्बन्ध देखिएता पनि वर्तमान भाषिक सम्बन्ध त्यति बलियो नभएको देखाउँछ। यहाँको भाषिक प्रवीणता वा सजीव/जीवन्त तह उच्च र सन्तोषजनक नै छ। अध्ययनअनुसार यसलाई वर्तमान अवस्थामा लेखन कार्य गर्न सकिन्छ।

भौगोलिक अवस्थिति र जनसङ्ख्या

हुम्ला जिल्लाको झन्डै आधा भूगोल क्षेत्रफल ओगटेको नाम्खा गाउँपालिका पूरै र सिमकोट गाउँपालिकाको तीन वडा क्षेत्रमा यी लामा समुदायको बसोबास रहेको छ। यहाँ साना ठुला गरी २५ वटा गाउँबस्ती छरिएको अवस्थामा रहेका छन् भने समुद्र सतहदेखि करिब २२०० देखि ४००० मिटरसम्म फैलिएको छ। २०६८ सालको जनगणनाअनुसार लामाहरूको कुल जनसङ्ख्या ६५०० र वक्ता सङ्ख्या पनि उतिकै भएको देखिन्छ। यिनीहरूको गाउँबस्तीको नाम भोटलामा र खसभाषा दुबैमा नामकरण गरिएको पाइन्छ। परम्परागत रूपमा यहाँको मुख्य पेसा कृषि र पशुपालन रहेका छन्। विगतमा भैंडा र चौरीपालन पनि गर्ने गरेको थियो भने हालका दिनहरूमा चरन क्षेत्रको समस्या, बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउनु पर्ने, सडक सञ्जालको विस्तार यातायात विकासको कारणले विश्व तथा स्थानीय अर्थ बजारमा आएको परिवर्तनले परम्परागत पेसा, व्यवसाय र भैंडापालन सङ्कटमा परी धेरैले छोडेको अवस्थामा छ भने चौरीपालन पनि घट्दै आइरहेको छ। शिक्षा, विज्ञान, प्रविधि विकासका कारण परिवर्तनशील विश्व अर्थतन्त्रसँगै यहाँका परम्परागत पेसाहरू हास हुँदै नयाँ र परिवर्तन हुन थालेका छन्। विगतमा हुने वस्तु विनिमयको चलन पनि लोप हुँदै हालका दिनमा विश्व पूँजीबजारसँग जोड्न व्यापार, व्यवसाय, जागिर, प्रविधि र सीपसम्बन्धी पेसाहरूमा आकर्षित हुँदै वा बढ्दै गएका छन्। यहाँको जनसङ्ख्या वि.सं. २०५८ को भन्दा २०६८ मा घट्दो क्रममा देखाएको छ। आँकडाअनुसार पहिला यस जिल्लामा लामा जातिहरूले झन्डै १५ प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेको देखिन्छ। बसोबास क्षेत्रको हिसाबले झन्डै ६०% प्रतिशत भन्दा बढी भूगोल भोटलामाहरू नाम्खा गाउँपालिकाभित्र रहेका छन्। हाल नाम्खा गाउँपालिका एकल भाषा, धर्म, संस्कृति र भोटलामा जातिको उद्गम स्थलको रूपमा रहेको हुनाले यस गाउँपालिकाको छोटो परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

भाषा र वक्ता सङ्ख्या

भाषाको दृष्टिले विश्व परिवेशमा मुख्य राज्य, भूगोल र जातको आधारमा भाषा समूह र भाषिक संरचनाहरू फरक-फरक रहेको पाउँछौं। हाल विश्वमा बोलिने भाषा समूहमा भारोपेली, द्रविड, मलय-पोलिनेसियन, ककेसियाली, आष्ट्रिक, कोरिया-जापानी, युराल-अल्ताइली, अमेरिकाली, चिनियाँ, भोटबर्मेली र अफ्रिकाली प्रमुख हुन्। त्यसैगरी नेपालमा बोलिने भाषा समूहअन्तर्गत चिनियाँ-तिब्बती, भारोपेली, आग्नेली, द्रविडेली र एकल परिवारका भाषाहरू पर्दछन्। नेपाल एउटा बहुभाषी मुलुक हो।

भोटलामा समुदायभित्रको भाषिक समुदायलाई हेर्दा यिनीहरूको मूलभाषा पुरानो तिब्बती कथ्य बोली भएपनि हाल भौगोलिक क्षेत्रअनुसार चार उपभाषिक एकाइमा विभक्त भएको पाइन्छ। यिनीहरूको आफ्नो लेख्य भाषाको लिखित वर्ण वा लिपि नभए पनि बौद्धधर्मको सम्भोटा लिपिलाई पहिल्यैदेखि साझा लेख्य वर्णको रूपमा स्वीकार गरी धार्मिक शिक्षा हासिल गर्न परम्परादेखि नै प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ। यस लिपिलाई हालसम्म भाषावैज्ञानिक तरिकाले स्थानीय तथा मातृभाषा सिकाइमा प्रयोग नभएपनि परम्परादेखि गुम्बामा बौद्ध ज्ञान र धर्म शिक्षाको रूपमा सिकाइ गर्दै आएको छ। यस भोटलामा भाषाको चार उपभाषिक समुदायमा दक्षिणबाट क्रमशः चाड्वा, डिन्बा, टुकछ्युलुङ, युल्छो दुन र लिमी समुदाय पर्दछन्। भाषिक अवस्थालाई हेर्दा उत्तरको चीनको स्वशासित तिब्बतको सिमाना (लिमी, युल्छो दुन) तिर आधुनिक तिब्बती भाषिक ध्वनि लेख्य रूपको प्रभाव र दक्षिणतिर प्राचीन तिब्बती भाषाको ध्वनि उच्चारण, प्रयोग बढी भएको पाइन्छ। विगतमा यहाँको भाषिक इतिहास तिब्बती सन्निकटता र वर्णलिपि प्रयोगको आधारमा तिब्बती भाषा हो भने तापनि हाल भाषाको विकासक्रम, राष्ट्रियता र प्रयोगको अवस्थाअनुसार हेर्दा भाषामा निकै भिन्नता पाइन्छ। जिल्लाको दक्षिण भेगतिर नेपाली भाषा, संस्कृतिको बढी प्रभाव र उत्तरतिर कम र मौलिकता बढी रहेको पाइन्छ।

जनगणना २०६८ अनुसार यस क्षेत्रको भोटलामा उपभाषिक समूहको वक्ता सङ्ख्याको अवस्थालाई हेर्दा डिन्का बोल्ने २७% (१,७२३) यसमा चाड्वा ७%, (४३०) समावेश भएको, टुकछ्यो का वा खलुग् बोल्ने ३३.३३% (२,१००) यसमा वडा १ (हेक्पा) र २ (केर्मी), ३ (खगालगाउँ), युल्छो दुन यहावा खलुग् बोल्ने १४.५% (९२०) र लिमियाँ खलुग् बोल्ने १४.२% (९१६) गरी जम्मा ८९% प्रतिशत स्थानीय बासिन्दाको सङ्ख्या रहेको छ भने सदरमुकाम सिमकोटमा बसाइँ सरेर आएको ११% झन्डै ७०० जना सबै समुदायबाट आएका मिश्रित भाषिक सङ्ख्या रहेको छ। सिमकोट जिल्लाको सदरमुकाम हुनाको साथै सबै किसिमका प्रशासनिक काम, व्यापारिक केन्द्रले गर्दा आफ्नो भाषाभन्दा नेपाली भाषालाई साझा भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। हाल सिमिकोटमा लिमी समुदायको शून्य बस्ती छ भने डिन्बा समुदायको बाहुल्य रहेको छ।

ड) अध्ययन विधि

२०७६-०७७ मा भ्रमण अवलोकनबाट शब्दसूचीहरू, अनौपचारिक अन्तर्वार्ता, प्रश्नावलीको प्रयोग, सोधपुछ, छलफलबाट तथ्याङ्क र भाषिक स्रोत कथ्य वक्ताबाट र लेख्य सूचना अध्ययन प्रतिवेदन (भाषाविज्ञान, व्याकरण र शब्दकोश) बाट जानकारी सङ्कलन गरिएको हो। २०७९-८० मा अध्ययन प्रतिवेदनको सम्पादन र थप परिमार्जन गर्ने अध्ययन कार्य भएको छ। मूल तिब्बती भाषा बोल्ने यी गाउँबस्तीहरूमा फरक फरक भाषिका वा बोली भेटिएका छन्। यसलाई फरक भाषाको रूपमा बुझ्ने र अर्थ्याउने गरेको पाइन्छ। मूलतः यो नेपाली वर्णसंरचना र व्याकरणको आधारमा भोटभाषाको व्याकरण सन्दर्भलाई जोडेर तुलनात्मक, वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिमा आधारित भई तयार गरिएको छ। नेपाली र भोटभाषा व्यव्याकरण संरचनाबीच अधिकांश भाषिक सन्दर्भ मेल खाएको पाइन्छ। सम्भवतः विगतमा हिन्दी, नेपाली भाषा देवनागरी वर्ण र सम्भोटा वर्ण दुबै संस्कृत भाषा र देवनागरी लिपिको प्रयोगको आधारमा भाषा र वर्ण निर्धारण गरेको कारणले हुन सक्छ। लिखित भोटभाषामा प्रसङ्ग सुरु गर्दा पहिले संस्कृत भाषा र अनि भोटभाषा भन्ने गरिन्छ।

भाषा अध्ययनका आधारहरू

भाषा र भाषा विकासका आधारभूत मान्यता

भाषाको वर्तमान अवस्था बुझ्न यसको मूल प्रारम्भ कथ्य र लेख्यको प्रयोग, समानता र फरक, फैलावट, बोली र बुझाइको अन्तर र कारण यी विविध पक्षको जानकारी लिन निम्न वैज्ञानिक आधार र व्यावहारिक पक्षको अध्ययन गरी तथ्यलाई सारमा प्रस्तुत गरिएको छः

भाषा वंशविज्ञानको आधारमा विकास र विस्तार हुने गर्छ।

१. पुर्खा एकै वंश वा सजातीय गुण भएका जुनसुकै ठाउँमा गए पनि त्यहीं भाषा बोल्छन्। जस्तै: रामेछापको तामाङ र धादिङको तामाङले पनि तामाङ भाषा नै बोल्छन्। हुम्ला र काठमाडौँका लामा हुम्लो भोटलामा नै बोल्छन्।
२. भाषा जातिविज्ञानको नियमअनुसार प्रयोग गरिन्छ। जस्तै: ठुलो जात, वर्ग वा कुललाई उच्च आदरार्थी शब्दले र सानो जात र गरिबलाई निचो शब्द प्रयोग गरिन्छ (लासो, कासो, याया, होया)।
३. भाषाले निकट र टाढा जनाउने आदर सम्मान भावको प्रयोग हुन्छ। जस्तै: ठुलोलाई आदरार्थी र नजिककालाई स्नेहार्थी र टाढा र सानालाई तुच्छार्थी शब्दको प्रयोग गरिन्छ आफनालाई च्यिटुक, च्येवा, अरूलाई नोवा आदि।
४. समग्रमा भाषा पक्षपाती वा विभेदकारी हुन्छन्। जस्तै: जाति, वर्ग, लिङ्ग, समूह, ठुलो-सानो, धेरै-थोरै, नजिक-टाढा, सम्बन्ध अनुसार फरकफरक भावको प्रयोग गरिन्छ।

५. भाषा यादृच्छिक हुन्छ। बोलनुभन्दा पहिल्यै याद गरेका कुराबाट वक्ताले इच्छाअनुसार आसययुक्त शब्द चयन गरी आफ्नो कुरा भाषाको माध्यमले बोल्ने गर्छ।
६. भाषा देश, काल, आवश्यकता र महत्वअनुसार सङ्कुचन र विस्तार हुने गर्छ। त्यसैले भाषा एक गतिशील र परिवर्तनशील प्रक्रियाविषय हो।
७. भाषा वक्ता सङ्ख्याको बाहुल्यताको आधारमा सघन र विरलै प्रयोग हुने गर्छ। सहर बजारमा बहुसङ्ख्यकले बोल्ने भाषाको प्रयोग गरिन्छ भने गाउँठाउँमा आफ्नै मातृ वा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्छन्।
८. भाषा दैनिक व्यवहार सञ्चालन गर्न, शिक्षा, सूचना सञ्चार, छापा, सरकारी कामकाज गर्न स्थानीयदेखि अन्तराष्ट्रियस्तरसम्म पहुँच, सम्बन्ध पिरामिड शैलीमा विस्तार भएको हुन्छ।

आधार शब्द (स्वादेश विधि) प्रयोग

१. भाषा भन्दा पहिला वस्तु र भाव (मूर्त र अमूर्त) को रूप हुने भएकाले बोल्नेले पहिल्यै शब्द र भाषाको चयन गरी प्रयोग गर्छन्। पहिल्यै रूप वा आकार ग्रहण भएका भाषिक शब्दलाई आधार शब्द भनिन्छ। प्रायः ती शब्दहरू प्राकृतिक र प्राचीन हुन्छन्। विस्तारै समय अन्तर र ठाउँअनुसार भाषा परिवर्तन र नयाँ जन्मिँदै आफ्नो समूहभित्र फैलिँदै जान्छन्।
२. यी आधारभूत शब्द सङ्कलन र परिकलनको सूत्रबाट भाषा अलग भएको समय अवधि निकालिन्छ। यसलाई ऐतिहासिक तथ्य र प्रमाणसँग दाँजेर पुष्टि गर्न सकिन्छ।
३. भाषा समान हुन् या फरक हुन् भन्ने कुरा छुट्याउन आधार शब्द (स्वादेश) को प्रयोग गरिन्छ। भाषा समान हुन् या अलग हुन् भनेर पत्ता लगाउन आधुनिक अमेरिकी भाषा वैज्ञानिक मोरिस स्वादेशले समान र फरक जाति समूहभित्रको भाषा थाहा पाउन आधार शब्द सङ्कलन र भेदको प्रयोग गरी भाषा फरक हो कि समान के हो भन्ने कुरा पत्ता लगाउने काम गरे। यसलाई भाषाविज्ञानमा स्वादेशको नियम भनिन्छ। स्वादेश विधिले लक्षित भाषा फरक हो, होइन भनी पत्ता लगाउन सकिन्छ। आधार शब्दहरू अरू शब्दभन्दा कम मात्रामा परिवर्तन हुन्छन्। प्रारम्भमा १०० विभिन्न पक्षका पर्ने गरी आधार शब्द सङ्कलन गरी दाँज्ने गरिन्छ। हाल भाषा भाषिकाका समूह धेरै हुनाले सूक्ष्म भेद छुट्याउन भाषा वैज्ञानिकहरूले यसको आधार शब्द सङ्ख्या २१० पुऱ्याएका छन्।

भाषा बोधगम्यता

१. बोलेको भाषा सुनेर कति बुझ्छन् भन्ने कुराको परीक्षणको आधारमा भाषा छुट्याउनुलाई भाषाको बोधगम्यता भनिन्छ। त्यसको लागि कुनै ठाउँ वा जाति विशेषको कथा वा सम्वादलाई रेकर्ड गरी वा प्रत्यक्ष कथन अर्को लक्षित समूहमा

सुनाई गरी त्यसबाट के कति बुझ्यो भनी जवाफको आधार कति जनाले कति बुझे भनेर तुलानात्मक सङ्ख्याको आधारमा प्रतिशत निकालेर भाषिका फरक समानताको बारे फरक छुट्याइन्छ वा बोलेको कुरा कति मिल्यो, कति मिलेन? कति जनाले सही उत्तर, आंशिक वा केही पनि बुझेन सोही तथ्यको आधारमा भाषाको फरक छुट्याउनु भाषा बोधगम्यताको विधि हो। यहाँको चार भाषिक उपसमूहमध्ये टुकछ्युलुङ र युल्छो दुन समुदायलाई आधार मानेको छ।

२. यिनीहरू आपसी बोधगम्यताको क्षमता न्यूनतम ४० प्रतिशत देखियो। तर यो उमेरको आधारमा बालबालिका र प्रौढ शिक्षाको आधारमा पढेको नपढेको र पेशाको हिसाबले गाउँभित्र र बाहिर जाने आउने, लिङ्गको हिसाबले महिला र पुरुष बीच फरकफरक परिणाम आउने देखिन्छ। बोधगम्यताको क्रमलाई क्रमशः मिलाउँदा सबैभन्दा कम बालबालिका, महिला, गाउँबाहिर नजाने र नपढेका, गाउँबाहिर जाने र शिक्षित व्यक्ति हुनसक्छ।

भाषाको सामाजिक वर्गीकरण र भाषिक व्यवहार

१. जातीय श्रेणी वा वर्गानुसार बोल्ने भाषा लामा, सर्वसाधारण र दलित गरी ३ तहमा विभाजित भएको पाइन्छ। तिनलाई बोल्ने भाषिक शब्द फरक पनि हुन्छन्। ठुलालाई आदर सम्मान भावको प्रयोग र ढोग गर्छन्। साना जात दलितलाई सम्मान भावको प्रयोग हुँदैन।
२. उमेर अनुसार आफूभन्दा जेठो र ठुलालाई आदर सम्मान भावको प्रयोग र ढोग गर्छन् तर कुल लामालाई जन्मजातको आधारमा आदरसम्मान गर्नुपर्छ, उमेर लागू हुँदैन।
३. सर्वसाधारण कान्छोले जेठोलाई ढोग गर्छन् (साइनोसँग जरौं, खामसाङ, कुखामसाङ)। बराबर उमेरकाले परस्परिक रो जरौं भनी दुबैजनाले ढोग गर्छन्।
४. सबैमा नाता र उमेर अनुसार साइनो सम्बोधन भएपनि श्रीमतीलाई ओइ भनी बोलाउने गर्छन्।
५. आफ्नो नजिक नाता पर्नेलाई आत्मीयता भावका शब्द प्रयोग हुने गर्छ।

व्यतिरेक वा खण्डीकृत (भाषिक भेद) बोली

१. तिब्बती कथ्य वा लेख्यमा आ स्वरको उच्चारण बढी हुनेगरेको तर स्थानीय बोली भाषामा अ स्वर उच्चारणको प्रयोग हुने गरेको छ (असुरे, अली, अल्सी, कप्ली आदि)।
२. यहाँको भाषामा तानको प्रयोग हुने गरेको छ। श्रुतिसम भिन्नार्थी शब्द छुट्याउन छिटो, ढिलो, मोटो, मसिनो गरी उच्चारणको प्रयोग हुन्छ। जस्तै: ड-म, डा-पाँच, डाँ-बाजा, डाह-पुच्छर।

३. यहाँको सामान्य वाक्य संरचना नेपाली भाषासँग निकट रहेको पाइन्छ।
कर्ता+कर्म+क्रिया रूपमा बोल्छन्, डाह् छिचलु शाँ (म भात खान्छु)। डाह् लोप्ट्रला
ड्रों (म विद्यालय जान्छु)।
४. सर्वनाम शब्दलाई बहुवचनमा रूपान्तरण गर्दा सर्वनामसँग गया जोडिन्छ। तर
यहार्वातिर गाउँ पनि जोडिंदो रहेछ। तिब्बतीमा नाम/छो जोडिन्छ। डेहेग्या, ख्येग्या,
खोहोग्य, दिग्या, फहिग्या आदि।
५. यहाँको क्रियामा मूल धातु शब्दमा च्ये, ज्ये र ये जोडिन्छ। जस्तै दोच्ये, शहाये, डोये
आदि, तर न्हिन्वातिर या जोडिंदो रहिन्छ। डोया, दोच्या, खेच्यो आदि।
६. नेपाली वर्ण संरचना र सम्भोटाको वर्ण संरचना (संयुक्त वर्ण) समान रहे तापनि
उच्चारण तरिका भने फरक रहेको छ।
७. यहाँका भाषाले दैनिक बोलीचाली, क्रियाकललाप तथा व्यवहार सञ्चालन गर्न, स्थानीय
विषयवस्तुको वर्णन र बालबच्चालाई सिकाउने कार्य गर्न सक्छ तर उच्च तहमा
प्रयोग गर्न अपर्याप्त छ।
८. लिखित भाषा धर्मशास्त्रसँग नजिक वा सम्बन्धित छ भने, गाउँघरमा बोलिने भाषा
समुदाय केन्द्रित वा नजिक छ।
९. क्रिया रूपावली काल र पक्षअनुसार हुने गर्छ। स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग र वचनमा क्रिया
रूपावलीमा परिवर्तन खासै भेद पाइँदैन भने कर्तामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष
प्रयोग अनुसार क्रिया रूपमा परिवर्तन हुन्छ। ड छाईमा शाँ, खो छाहिमा शहाइ,
खोग्या छाइमा शहाइ।
१०. करण र अकरण भावको शब्दमा क्रिया अगाडि मा, मि र मे को प्रयोग हुन्छ।
सहायक क्रियाको रूपमा दाग, होद, य्होद्, रेद, हिन आदिको प्रयोग हुन्छ।
११. भूगोलअनुसार आआफ्नो अनुकूल कतिपय पर्यायवाची शब्दको प्रयोगले फरक
भाषाको रूपमा अर्थ्याउने र बुझ्ने गरेको छ। जस्तै: ये, च्हो, आया, लाले, आपा, आवा
(हावा), यहाप। छायिमा, सोल, माँ, शहेलाग, खालग, ड्योपा आदि।

व्याकरण र वर्ण संरचना

भाषा कथ्य (बोली) र लेख्य (लिपि) दुबै रूपमा हुने भए तापनि भाषा निर्माण मानिसले
बोल्ने ध्वनि वा मसिनो आवाजबाट बोली वा कथ्यबाट सुरु हुन्छ। भाषालाई
व्यवस्थित, रूपले अभिलेख, भण्डारण र प्रयोग गर्न लेख्य बढी महत्वपूर्ण हुन्छ भने
स्वतन्त्रतापूर्वक बोल्न कथ्य सहज हुने गर्छ। भाषा निर्माण र विकासको क्रमिक तह
ध्वनि व्यवस्था, -वर्ण व्यवस्था, अक्षर व्यवस्था, रूप व्यवस्था, शब्द व्यवस्था, उपवाक्य,
वाक्य, अनुच्छेद र सङ्कथनसम्म पुगेको हुन्छ। यो भाषा व्यवस्था वा प्रणालीगत रूप
हो भने भाषाविज्ञानले मानव भाषाको समग्र पक्षको अध्ययन गर्छ। भाषाविज्ञानअन्तर्गत
ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञान, कोशविज्ञान, ऐतिहासिक

भाषाविज्ञान, सामाजिक भाषाविज्ञान, जातिभाषाविज्ञान आदि भाषाका बृहत् क्षेत्रको अध्ययन गर्दछ।

व्याकरण भनेको भाषालाई व्यवस्थित गर्ने नियम हो। व्याकरणमा मुख्यतः रूप, शब्द, पदसमूह, उपवाक्य र वाक्य गरी पाँच एकाइहरूमा विभाजित भएको पाइन्छ। व्याकरणमा फरकपनमा वर्ण, वर्ण व्यवस्था, अक्षर संरचना र अर्थले भूमिका खेलेको हुन्छ। व्याकरण कुनै भाषासँग सम्बद्ध रहेको हुन्छ। जस्तै: नेपाली व्याकरण, अङ्ग्रेजी व्याकरण, तिब्बती व्याकरण, हिन्दी व्याकरण आदि। बनोट र व्याकरणको आधारभूत नियमअनुसार व्याकरण पनि फरक फरक हुन्छन्। समय, सन्दर्भ, उद्देश्य, पाठकको आवश्यकता र चाहनाअनुसार व्याकरण धेरै प्रकारका हुन्छन्। १. वर्णनात्मक तथा निर्देशनात्मक व्याकरण २. सन्दर्भ व्याकरण ३. पारम्परिक व्याकरण ४. शैक्षणिक व्याकरण ५. ऐतिहासिक व्याकरण ६. समकालीन व्याकरण ७. तुलनात्मक व्याकरण आदि। बोलीचालीमा रहेको भाषाको व्याकरण निर्माण गर्न वर्णनात्मक विधि बढी उपयोगी र वैज्ञानिक हुन्छ।

भोटभाषा व्याकरण

बुद्ध युगको झन्डै १२५० वर्षपछि अर्थात् इ.सं. ६४० तिर तिब्बतमा पाँचौं आवलोकेश्वरको अवतारीको रूपमा देखापरेका प्रभावशाली राजा स्रोङचोङ गोम्पोको पालामा विद्वान् पण्डित थुमी सम्भोटेले तिब्बती कथ्य परम्पराको भाषालाई लिपि निर्माण र निर्धारणा गरी संस्कृत भाषा र देवनागरी लिपिमा रहेको बुद्धका सम्पूर्ण ज्ञानलाई तिब्बती भाषामा अनुवाद गरी सङ्ग्रह गरे। त्यतिखेर सङ्ग्रह गरिएको तिब्बती लिखित भाषाको ज्ञान भण्डारणलाई हुम्ला भोटलामाहरूले आफ्नो लिखित भाषाको स्रोत र सम्भोटे लिपिलाई आफ्नो भाषाको लिपि मान्दै आएका छन्। झण्डै १२०० सय वर्ष पुरानो तिब्बती भाषा कथ्य र लेख्य समान रूपमा विकास र विस्तार हुँदै आज विश्वको (चौथो) एक समृद्ध भाषाको रूपमा देखा परेको छ भने त्यसैको भगिनी भाषाको रूपमा बोल्दै आएको हुम्लो भोटलामा भाषा कथ्य आख्यानमा सीमित रहेको छ। यस व्याकरणमा व्यवस्था भएका वर्ण विन्यास सम्बन्धि संक्षिप्त जानकारी यसप्रकारले दिइएको छ।

१. यस सम्भोटे लिपिमा स्वरवर्ण-४, व्यञ्जन वर्ण २९ र संयुक्त वर्ण/अक्षर सङ्ख्या ७३ गरी १०६ वटा वर्ण-अक्षर सङ्ख्या रहेको छ। यिनीहरूको आपसी मेल र रचनाबाट अक्षर, शब्द, पद, वाक्य हुँदै समग्र व्याकरणको निर्माण भएको छ। सम्भोटामा यी वर्ण/अक्षरको व्यवस्था भए पनि स्थानीय मातृभाषा लेखन र सिकाइमा प्रयोग हुन सकेको छैन।
२. संयुक्त अक्षरमा मूल वर्णको अगाडि र माथिबाट जोडिने वर्णले वर्णको उच्चारणमा परिवर्तन सँगै हिज्जेमा शुद्धता र उच्चारणमा फरकपन ल्याउँछ।

३. मूलवर्णको पछाडि लाग्ने प्रत्यय र मुनिबाट जोडिने वर्णको स्वर उच्चारण हुन्छ। जसले स्वर, ध्वनि परिवर्तनका साथै हिज्जे दुबैमा सम्बन्ध रहन्छ।
४. उप-प्रत्यय वर्ण भने विरलै वा थोरै मात्रामा प्रयोग र उच्चारणरहित हुन्छ।
५. स्वरवर्ण संयुक्त वा एकल जुनसुकै अवस्थामा आए पनि जहिले पनि मूल वर्णसँग मात्रै जोडिन्छ वा लाग्छ।
६. शब्द निर्माण, उपसर्ग, प्रत्यय, समास, बिग्रह, कुनकुनसँग जोडिने र टुक्रिने भन्ने विस्तृत सूत्रपातको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। सूत्र र विधिलाई कण्ठ नगरी पूर्ण रूपले प्रयोगमा ल्याउन निकै कठिन हुन्छ।
७. वर्ण, अक्षर र शब्द निर्माण संरचनागत रूपमा एकलदेखि १० वटासम्म वर्ण मिलेर संयुक्त अक्षर र शब्द बनेको हुन्छ। जस्तै: (बसगुबस) डुब ७ वर्ण मिलेर बनेको संयुक्त अक्षर हो। यसको हिज्जे संरचना (ब-स-गु-ब-स) हुन्छ भने संयुक्त उच्चारण डुब हुन्छ। यसको अर्थ निर्माण अथवा काम पूरा भएको वा प्राप्ति हुन्छ। यसमा (ब-स-गु-ब-स) स्वर उच्चारण अर्थात् ज्योरलोग हो भने डुब संयुक्त उच्चारण दुद्लोग हो। दुद्लोगले डोज्यु, ज्येज्युक, र, स, ल, गो भएका संयुक्तबाट उच्चारण स्वर विहीन हुन्छ।
८. मूलवर्णलाई अघि, पछि, माथि, तल गरी चारैतर्फबाट जोडिन्छ वा संयुक्त अक्षर निर्माण हुन्छ। मूल वर्ण प्रायः केन्द्रमा रहेको हुन्छ। मूल वर्णबाहेक अन्य वर्णसँग स्वरवर्ण जोडिँदैन।
९. वर्णहरूको स्वर उच्चारण ध्वनिबाहेक वर्ण विन्यास (शब्द र वाक्य) नेपाली वर्ण विन्याससँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ। समग्रमा व्याकरणीय प्रारूपको पनि नेपालीसँग सामीप्यता देखिन्छ।
१०. कर्ताअनुसार क्रियारूपावली फरक देखिने, वचन, लिङ्गले रूपावलीमा खासै फरक देखिँदैन।
११. ब वर्ण वा अक्षरको उच्चारण प्ह, ब, व, तीनै स्वर (बहुरूपी) उच्चारण बोक्छ। संयुक्त अक्षरमा अन्य स्वर उच्चारणमा समेत प्रयोग हुने गर्छ। ब वर्णमा अगाडि लाग्ने डोज्युगको आधारमा पनि उच्चारण र स्वर फरक फरक हुने गर्छ।
१२. संयुक्त अक्षर तथा शब्दलाई उच्चारण दुई तरिकाले गरिन्छ। स्व-स्वर उच्चारण ज्योरलोग र संयुक्त वा रूपले एकैपटक उच्चारण दुद्लोग दुई प्रकारले हुन्छ। प्रारम्भिक चरणमा दुबै प्रकारले शब्दको उच्चारण सिकाइमा प्रयोग गर्नाले अपवादमा कतिपय शब्दहरू एउटै हिज्जे भएपनि फरक उच्चारणले दुविधा उत्पन्न र फरक शब्द अर्थबोध गर्ने प्रचलन बसेको छ। जस्तै: प्ये, ब्ये/प्ये, फ्ये/छ्ये, फ्यी/छ्यी, छ्या/फ्या। यस किसिमको प्रयोग हुने वर्णमा ब र फ पर्दछ।
१३. ज्योरलोग प्रारम्भिक अवस्थामा अक्षर संरचना चिनेर हिज्जे सहित शुद्ध उच्चारण गर्ने तरिका हो भने दुद्लोग एकै पटक शब्द, वाक्य वाचन संयुक्त उच्चारण गर्ने

तरिका हो। दिएको पाठ अनुच्छेद सर्सती वाचन गर्नु दुद्दलोगसँग सम्बन्धित छ र यसले सान्दर्भिक अर्थ बोक्छ। ज्योरलोगले वर्ण हिज्जे शुद्धतामा अध्ययन र अभ्यास गरी प्रयोग गर्न सिकाउँछ।

१४. ल, ले, पनि विभक्ति र नि, निपातलाई नेपाली आगन्तुक भाषा शब्दको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। मैले खाना खाएँ। वर्ण संरचना र व्याकरण नियम नेपालीसँग नजिक देखाउँछ।

१५. क्रिया रूपावली नाम, सर्वनाम, विशेषण, काल र लिङ्गानुसार परिवर्तन हुन्छ।

१६. प्रायः क्रियामा लु जोडेमा आदत र बानी, नाममा हु जोडेमा साना शब्दका अर्थ दिन्छन्।

१७. सा जोडेरे बनेका शब्दले ठाउँ जनाउँछ। दोद्सा, फ्होर्सा, ड्रोसा, शहासा, च्येद्सा, ख्येर्सा आदि।

१८. तिब्बती व्याकरण निर्देशनात्मक व्याख्या शैलीमा प्रयोग भएको पाइन्छ। आधुनिक भाषा विज्ञानले व्याख्यात्मक निर्देशनलाई बढी प्रथामिकता दिन्छ।

७. निष्कर्ष

यहाँको भाषिक विकासको अवस्था, संस्कृति संरक्षण र समुदायलाई मातृभाषामा शिक्षा दिन यसको अवस्थाबारे सर्भेक्षण गरी समुदायका सामाजिक र भाषिक सम्बन्धको अध्ययन गर्ने कार्य भएको छ। विशेष गरी मातृभाषा र स्थानीय विषयवस्तुबीचको सम्बन्ध र आवश्यकतालाई जोडिएर चर्चा गरिएको छ। मातृभाषाको आधारभूत मान्यता बाल्यकालमा स्थानीय वातावरण, परिवेशको अनुभूति गर्दै स्थानीय विषयवस्तुको जगमा सर्वाङ्गीण विकासको अपेक्षा गरिएको हुन्छ। जसले मातृभाषाको आधारभूत सीप सुनाइ, बोलाइ, लेखाइ र पढाइलाई ध्यान दिई आपसी सम्बन्धलाई प्राथमिकतामा राखी स्थानीय भाषा अध्ययन सम्भावनालाई उठान गरिएको छ। यहाँका भाषिक स्रोत र जीवन्तताको आधारमा कार्यमूलक र व्याख्यात्मक शैलीबाट व्याकरण, पर्यायवाची शब्दकोश निर्माणबाट स्थानीय मातृभाषा संरक्षण र अध्ययन कार्य सम्भव देखिन्छ। यसका लागि भोटभाषाको शास्त्रीय जीवन्त व्याकरणको आधार र सन्दर्भले धेरै सहयोग पुग्ने छ। हाम्रो समुदायका दैनिक बोलीचालीका शब्दहरू सङ्कलन र विश्लेषणका आधारमा फरक तथा छुट शब्दलाई समावेश गरी शब्दकोश निर्माण गर्न सकिन्छ। यहाँका भाषालाई पनि तुलनात्मक र वर्णनात्मक व्याकरण निर्माण गर्न तथा भोटभाषाको व्याकरण नियममा समेट्न सक्ने अवस्था देखिएको छ। यसका लागि स्थानीय वक्ता, विषयवस्तुमा ज्ञाता, लामो समय शिक्षण पेशामा संलग्न अनुभवी शिक्षक, नयाँ जोश, जाँगर र योग्यता भएका युवा शिक्षक, सामाजिक अभियन्ता, शिक्षाका कर्मचारी, इतिहासकार, भाषा संस्कृतिका ज्ञाता, पारखी र सम्भोटा लिपिमा अध्ययन र लेखनमा दखल राख्ने गुम्बामा अध्ययन, अध्यापक खेन्पो, गेस्येहरू प्रसस्त छन्। तैपनि यहाँको मुख्य कमजोरी आफूले बोल्ने मातृभाषालाई लेख्ने वा लेखेर बोल्ने प्रवृत्ति नहुनु रहेको छ।

भइरहेको वा अविच्छिन्न कार्यबाट कुनै नयाँ आवश्यकताको पहिचान गरी अध्ययन गर्ने संस्कार नहुनुले नयाँ कुरा चाहेर पनि प्राप्त गर्न सकेको छैन। परम्परागत विचार र दृष्टिले नयाँ विकास, परिवर्तन र रूपान्तरण हुन सकिँदैन। विश्व विज्ञान र प्रविधिको सहायताले नयाँनयाँ कुराको अन्वेषण, अन्तरिक्ष, बाहिरीय ब्रम्हाण्डको खोजी गर्ने युगमा पुग्दा पनि हामी हाम्रो आधारभूत आवश्यकता र पहिचानको मुद्दामा अल्झिरहेका छौं। हामीसँग प्राकृतिक, मानवीय तथा अन्य स्रोतसाधनमा सम्पन्न भए पनि हाम्रो वर्तमान आवश्यकता, क्षमता, चेतनाको स्तर कहाँ रहेछ भन्ने प्रतिबिम्बन गर्दछ। अब आउँदा पुस्ताले निकट भविष्यमा यहाँको आवश्यकताअनुसार अध्ययन अनुसन्धान गरी भाषा, संस्कृति, मौलिक पहिचानको क्षेत्रमा विकास र समृद्धिको बाटोमा अग्रसर हुनेमा आशा गर्न सकिन्छ।

भाषामा गर्नुपर्ने कार्य

हुम्ला भोट भाषा चिनियाँ भोटबर्मेली भाषा परिवार भित्रपर्ने भाषा हो। हुम्ला जिल्लाको नाम्खा क्षेत्रमा बोलिने यस भाषाका विशेषताहरू मूलतः तिम्बती भाषाका विशेषताहरूसँग मिल्दाजुल्दा छन्। बिल्मियरले (२००८) नेपालमा बोलिने तिब्बती भाषाहरूको सूचीमा हुम्लामा बोलिने हुम्ली भाषालाई लिमिरोड (लिमीमा बोलिने भाषाको) निकट हुन सक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। ब्राडले (१९९७) मा यस भाषालाई अलगगै भाषाका रूपमा सूचीकृत गरिएको छैन। नाम्खा क्षेत्रमा बोलिने यस भाषाका हालसम्म सीमित कामहरू मात्र भएका पाइन्छन्।

यस अध्ययनको क्रममा उल्लिखित भाषिक समुदायबाट ५००० भन्दा बढी स्थानीय शब्द सङ्कलन र प्रविष्ट गरिएको छ भने २०० पृष्ठभन्दा बढी यहाँको स्थानीय भाषाको वर्ण संरचना र व्याकरण लेखन नेपालीमा समेत तयार गरी स्थानीय भाषा अध्ययन सामग्रीको रूपमा प्रयोग हुने पठनसामग्री र केही नमुना पाठ सङ्कलन गरिएको छ। प्रस्तुत वर्ण व्यवस्था र व्याकरण मूलतः समुदाय लाभान्वित हुनेगरी निर्माण गरिएको छ। समुदायले लिपि छनोटका विषयमा सम्भोटा लिपि प्राथमिकतामा राखेकाले विषयहरू देवनागरी लिपि, नेपाली भाषा र सम्भोटा लिपि र मातृभाषामा प्रस्तुत गरिएको छ। लेखन पद्धतिमा लिपिको छनोट मूलतः समुदायले नै निर्णय गर्ने भएकाले प्रस्तुत व्याकरणमा प्रस्तुत लिपि समुदायको प्राथमिकताका आधारमा प्रयोग गरिएको हो।

यसले स्थानीय भाषा संरक्षण र प्रयोगमा योगदान पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ। स्थानीय पहिचान सन्दर्भमा हुम्लो भोटलामाको संस्कृति र बहुपति विवाह प्रथा र भोटलामा जाति र भाषासम्बन्धी संक्षिप्त अध्ययन पुस्तक प्रकाशन भएको छ। भविष्यमा पनि यस किसिमका स्थानीय आवश्यकता, विषयवस्तु, विकाससम्बन्धी अध्ययन, उजागर गर्नुका साथै विश्व परिस्थितिसम्बन्धी समसामयिक अध्ययन कार्य गर्ने प्रयास हुने नै छ। अध्ययन कार्यले समस्या र आवश्यकताका सवाल तथा विषयवस्तुसँग सम्बन्धित तथ्य, तथ्याङ्क र जानकारी सङ्कलन गरी यथार्थ वस्तुस्थितिको जानकारी, उजागर, विश्लेषणसहित प्रकाश पार्छ वा

ध्यानाकर्षण गर्दछ। अध्ययन कार्यले विषय शीर्षकमाथि ठिक/बेठीक, राम्रो/नराम्रो, गर्नु/नगर्नु भनी निर्देशन र निर्णय गर्दै न तर तथ्यको आधारमा उपयुक्त राय सुझाव गर्छ। यसका लागि यहाँहरूको अमूल्य सुझाव, जानकारी, सहयोग, योगदानको अपेक्षा गरिन्छ।

सन्दर्भ सूची

योजन-तामाङ, अमृत (२०७४), *प्रज्ञा तामाङ व्याकरण (पहिलो संस्करण क २०७४)*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, ।

बन्धु, चुडामणि (२०७७), *भाषाविज्ञान (दशौँ संस्करण)*, साझा प्रकाशन, हरिहर भवन।
नेपाल सरकार, *पाठ्यक्रम विकास केन्द्रस्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषा सहित)*, २०७६

नेपालको संविधान, २०७२।

न्हिन्बा भाषा लेखनशैली परीक्षण र प्रयोग (२०७७), आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।

पौडेल, होमनाथ (२०७७), *प्रज्ञा नेपाली शैक्षिक व्याकरण*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

बन्धु, चुडामणि, (२०६६), *कर्णाली लोक संस्कृति, जुम्ली खसभाषा खण्डको अध्ययन*, हिमाल प्रकाशन।

बहुभाषी शिक्षा नीति, २०६६।

भाषा र व्याकरण सम्बन्धी सङ्घसंस्थाको वेबसाईट र लेख रचनाहरू।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम तथा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्देशिका, २०७६।

शिक्षा ऐन (२०२८) तथा नियमावली (२०५९)।

स्थानीय तह सञ्चालन ऐन २०७४।

हुम्लो भोटेलामा जाति र भाषाको अध्ययन प्रतिवेदन (२०७९)।

Bielmeier, Roland, Felix Haller, Katrin Hasler, Brigitte Huber, and Marianne Volkart. 2008. *A short guide to the Comparative Dictionary of Tibetan Dialects (CDTD)*. Manuscript. University of Bern.

Bradley, David (1997). Tibeto-Burman Languages and Classification. In D. Bradley (ed.), *Papers in Southeast Asian Linguistics No. 14: Tibeto-Burman Languages of the Himalayas* (pp. 1-72). Canberra, Pacific Linguistics (series A-86).

Chandra Das *TIBETAN-ENGLISH DICTIONARY*: Book Faith India.

Dhakal, Dubinand ( ), *Morphology and Syntax of Gyalsumdo : A Research Report*, TU, Linguistic Department.

Genetti, Carol. 2016. The Tibeto-Burman languages of South Asia. In: *The languages and linguistics of south Asia: A comprehensive guide*. (eds.) Hans Henrich Hock and Elena Bashir. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 130-154.

Klaas devries, *SIL electronic survey Report 2020@c2020* SIL international, Debid Greningar.
New Plan Tibetan Grammar and Translation By Pema Chhinjor Panjab University Chandigarh, India.

The New Light English-Tibetan Dictionary By T.G. Dhongthog, Dharamashala, India

མེ་རིགས་དཔེ་སློབ་ཁང་ནས་དག་མེད་མ་འོང་ལམ་བཟང་།

བོད་ཀྱི་བརྗོད་རིགས་བའི་གཞུང་། Tibetan Grammar: By Tenzin Thinley

शिक्षा प्रणालीमा अवधी भाषा: सन्दर्भ मातृभाषा शिक्षा

श्री विक्रममणि त्रिपाठी

लेखक परिचय

विक्रममणि त्रिपाठी अवधी भाषाका अध्येता एवम् यस भाषाका अभियन्ता समेत हुनुहुन्छ। उहाँले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा अवधी मातृभाषा विषय पठनपाठनका लागि कक्षागत पाठ्यपुस्तक लेख्नुभएको छ। त्यसैगरी भाषा आयोगबाट शिक्षामा अवधी भाषाको प्रयोग सम्भाव्यताको अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार पार्नु भएको छ। उहाँ गोरखापत्रमा नयाँ नेपालअन्तर्गत अवधी भाषा पृष्ठ संयोजक हुनुहुन्छ भने भाषा आयोगमा अवधी भाषाको विज्ञसूचीमा सूचीकृत हुनुभएको छ।

लेखसार

नेपालमा अवधी भाषाको शिक्षामा विभिन्न पहलहरू भएका छन्। आधारभूत तहमा अवधी भाषामा कक्षा १ देखि ५ सम्मका पाठ्यपुस्तकहरू तयार भई पठनपाठन भइआएको छ। वि.सं. २०५४ सालदेखि तयार उक्त पाठ्यपुस्तक तयार भई पठनपाठनको सुरु भएको थियो। हाल कक्षा ६ देखि ८ सम्मका पाठ्यपुस्तकहरूको पनि विकास भएको छ। माध्यमिक तहको लागि अवधी भाषामा पाठ्यपुस्तक तयार गरिए तापनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। अबको दिनमा कक्षा ११ र १२ का पाठ्यक्रम लागू गर्न आवश्यक देखिन्छ।

अवधी भाषामा सन्दर्भ सामाग्रीहरू पनि तयार गरिएका छन्, जसमा बाल साहित्य र विभिन्न शिक्षा प्रणालीहरू समावेश गरिएका छन्। बालबालिकाको शैक्षिक सहजता र गुणस्तरीय शिक्षाका लागि अवधी मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न जरूरी छ। यस भाषामा विषय शिक्षणका लागि शिक्षण सामग्री तयार भइसकेको छ। यसको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय निकाय र सरकारको सक्रिय सहभागिता जरूरी छ।

१. परिचय

भाषा कुराकानीको माध्यम हो, जसको सहयोगद्वारा मानिसले आफ्नो भावना, विचार, दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गर्ने गर्दछन्। अवधी नेपाल र भारतको विशाल भूभागमा बोलिने जीवन्त भाषा हो। यो भाषा यी दुवै देशबीचको धेरै लामो सांस्कृतिक समरूपताको आधार पनि हो। नामाकरण अनुसार अवधी भाषा प्राचीन अवध राज्यसित सम्बन्धित छ। नबावहरूको शासनकालमा यसलाई अवधराज्य भनिए तापनि यसको प्राचीन नाम कोशल थियो। यही कोशल नरेश वोक्का जेठी रानी तिरबाट जन्मिएका ४ राजकुमार तथा ५ राजकुमारीबाट शाक्य गणराज्यको स्थापना भएको थियो भने जेठी राजकुमारी पिया तथा बनारसका राजा रामबाट जन्मिएका राजकुमारले कोलीय गण राज्यको स्थापना गरेका थिए। यस कोशल

राज्यमा शाक्य तथा कोलीय गणराज्यका साथै पावाको मल्ल गणराज्य, काशी महाजनपद, कोशल महाजनपद लगायतका आठ गणराज्यहरू आउँथे। त्यसबेला यी गणराज्यहरू मध्येका शाक्य गणराज्य, कोलीय गणराज्य तथा कोशल महाजनपदको केही भूभागलाई आज हामी नवलपरासी, रूपन्देही, दाङ, बाँके, बर्दिया लगायतका जिल्लाहरूका रूपमा चिन्दछौं। त्यो बेला कोशल राज्यअन्तर्गतको यी समस्त भूभागमा जुनभाषा चलनचल्तीमा थियो, त्यसलाई त्यो बेला कोशली भनिन्थ्यो भने नबाबहरूको शासनकाल तथा त्यसपछि त्यसैलाई अवधी भाषाको नामले जान्न थालियो। लोकजीवनमा यस भाषालाई अवधीका नामले चिनिनुका साथै देहाती, गँवारू, गँवइया आदि नाम पनि यस भाषाको लागि प्रयोग गर्ने गरिन्छ। अवधी भाषा मुख्य रूपले बहुजातीय एकभाषी समाजको भाषा हो। यसैले यसलाई क्षेत्रीय भाषाको रूपमा पनि दुबै देशमा जान्ने गरिन्छ।

२. अवधी भाषाको उत्पत्ति र विकास

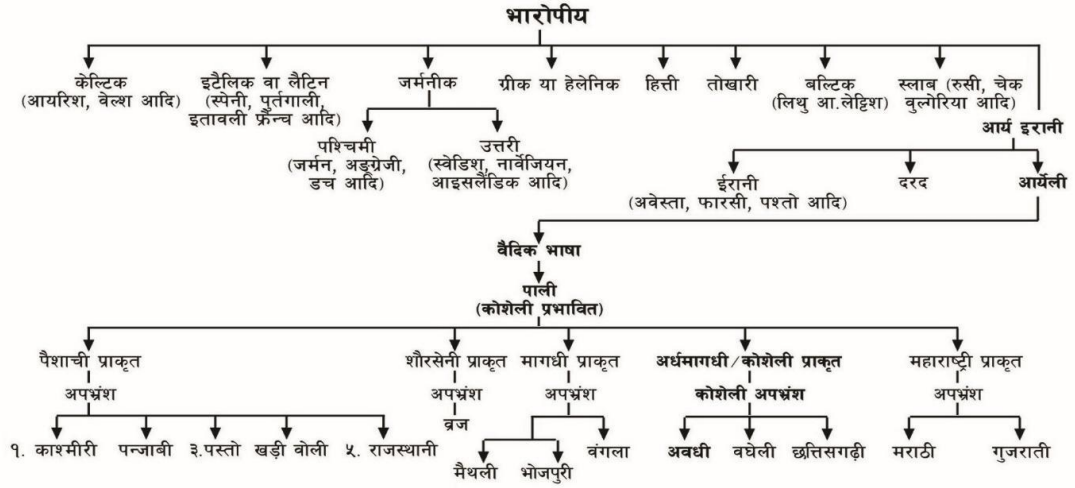
अवध राज्यको प्राचीन नाम कोशल राज्य थियो। जसको राजधानी साकेत थियो। यो राज्य अविभाज्य थियो, कसैले यसलाई युद्ध गरेर पार पाउन सक्दैनथे। त्यसैले यसलाई 'देवाना पुरयोध्याका अनुसार साकेत नगरीको विशेषण अयोध्या थियो र पछि यसैलाई मुख्य नाम बनाइयो। अन्तमा साकेत भन्दा अयोध्या बढी प्रसिद्ध भयो। बुद्धकालमा पनि यसलाई साकेत भनियो। बुद्ध भन्दा केही समय पहिला यसको राजधानी साकेतबाट श्रावस्ती सारियो। त्यतिबेला बुद्धका समकालीन राजा प्रसेनजीत थिए। श्रावस्तीलाई त्यस बेला यस क्षेत्रको सबैभन्दा नाम चलेको ठूलो नगरमा गणना गरिन्थ्यो। कोशल सबैभन्दा ठूलो राज्य थियो, यसभित्र काशी र अन्य.....जनपदहरू सामेल थिए। भनिन्छ पूर्वमा गण्डकीसम्मका शाक्य, कोलिय, मल्ल आदि आठ गणराज्यहरू यसै राज्य अन्तर्गत पर्दथे। वाल्मिकीय रामायणकाल (ई.पू. दोस्रो शताब्दी) मा पनि साकेत अल्प प्रचलित भइसकेको थियो। यसमा अयोध्याका नामले यसको उल्लेख गरिएको छ। प्राकृत तथा अपभ्रंश कालमा यसको उच्चारण अउधा या अउहाका रूपमा पनि भएको पाइन्छ।

भाषाशास्त्रीय अध्ययनले यस भाषालाई भारोपेली परिवारको मध्यकालीन भारतीय आर्य भाषासँग जोडेको छ। डेढ हजार वर्षको यो कालखण्ड ५०० इ.पू. देखि १००० इ. सम्म मान्न सकिन्छ। प्राकृत कालखण्डको अवधिको तेस्रो काल (५०० इ. देखि १००० इ.) सम्मको भाषाकाललाई अपभ्रंश काल मान्न सकिन्छ। यही अपभ्रंश कालको अर्धमागधीबाट अवधीको जन्म भएको मानिन्छ।

महा विद्वान राहुल सांकृत्यायनका अनुसार कोशल जनपदको नाम परिवर्तित भएर राजधानीका कारणले अवध भयो। त्यसैले यस भाषाको नाम कोशलीबाट अवधी हुन गयो। अवधीको विकासक्रम हेर्दा उपनिषद्कालको बोलचालको वैदिक भाषा बुद्ध काल (छैंटो, पाँचौँ ई.पू.) का कोशली पालीको रूपमा परिवर्तित भयो (बुद्धकालमा उत्तरी भारत तथा वर्तमानमा नेपालको तराई मधेश क्षेत्रमा बोलिने हरेक भाषाहरूसँग यसको निकटता रहेको देखिन्छ)।

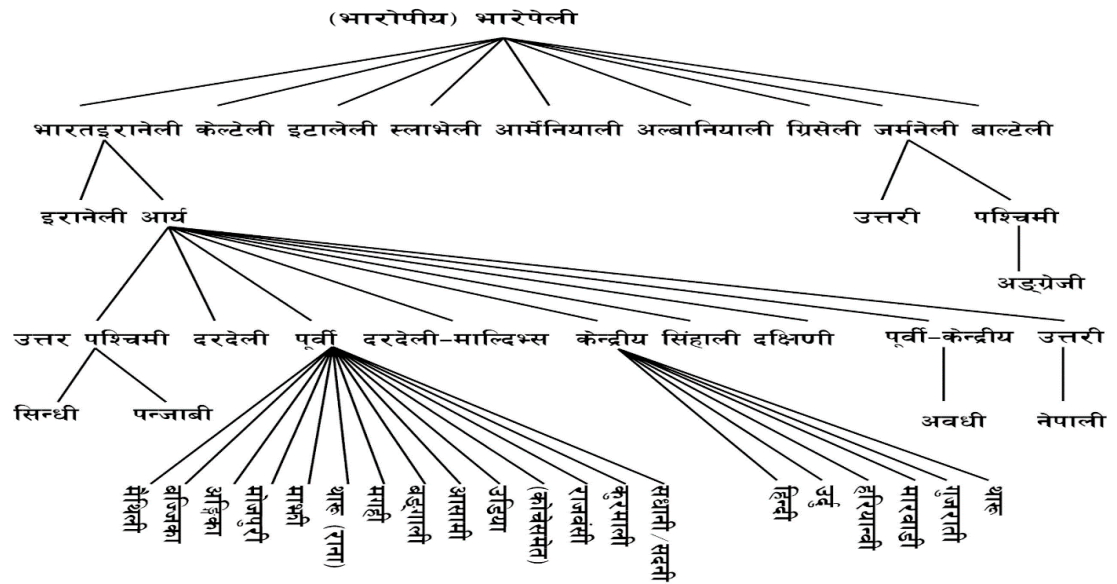
यही कोशली प्रभावित पालीबाट कोशली (अवधी) अपभ्रंशको विकास भयो। कोशली (अर्धमागधी) अपभ्रंशबाट नै वर्तमानमा बोलीचालीमा रहेको अवधी भाषाको विकास भएको पाइन्छ।

अतः अवधीको भाषाको माता अवधी (कोशली) अपभ्रंश, मातामही- कोशली प्राकृत, प्रमातामही कोशली पाली तथा वृद्ध प्रमातामही वैदिक(प्राकृत) भाषा हो।

स्रोत : १. भाषा विज्ञान (अड्डतालिसवा संस्करण) (२००४ ई. सं.) डा. भोलानाथ तिवारी, किताब महल २२ ए, सरोजनी नायडू मार्ग, इलाहाबाद, २. हिन्दी साहित्यका बृहद् इतिहास (पोड्स भाग, लोक साहित्य) (२०१७ वि.सं.), पं. राहुल सांकृत्यायन, डा. कृष्णदेव उपाध्याय, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी । ३. हिन्दीका राष्ट्रभाषा के रूप में विकास (१९७० ई.सं.), डा. शिवराज शर्मा, आत्माराम एण्ड सन्स, नई दिल्ली ।

यसलाई वर्तमानमा प्रचलित भाषिक तालिकाअनुसार अवधी भाषाको भाषिक परिवार यस प्रकार रहेको छ :

३. अवधी भाषाको नामकरण

अवधी भाषाको नामकरणलाई शब्दार्थका विचारले यस भाषाको नामकरण उत्तर भारतको प्रचीन राज्य अवधसँग सम्बन्धित छ। अवध शब्द हिंसार्थक वध धातुद्वारा पाणिनीय व्याकरणका आधारमा अच प्रत्यय जोडिएर बनेको छ। यस शब्दको व्युत्पत्ति “नवधः अवधः” रहेको पाइन्छ। अयोध्या शब्दसँग पनि यस शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धित भएको पाइन्छ। जस्तो कि हिंसार्थक युध् धातुबाट योध्य र योध्रया बन्छ। न युध्या अर्थात अयोध्या। यस प्रकारको यसको व्युत्पत्ति र विग्रहका आधारमा बिना कुनै शङ्का यो भन्न सकिन्छ कि अयोध्या र अवध दुबै हिंसारहित क्षेत्र अर्थात शान्ति क्षेत्रका रूपमा परिचित छन्।

वर्तमानमा यो क्षेत्रअन्तर्गत पश्चिमी नेपालको तराई मधेशका अलावा भारतको उत्तरी क्षेत्र अर्थात उत्तरप्रदेश राज्य अन्तर्गतको विशाल भूभाग यस भाषाको क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ। वर्तमान मा अवध राज्य वा जनपद नरहे पनि त्यस भेगमा बोलिने भाषालाई अवधी भाषा भनिन्छ।

४. भाषाको भौगोलिक विस्तार र भाषिकाहरू

हाम्रो देश नेपालको पश्चिमी तराई मधेश क्षेत्र अर्थात नारायणी नदीदेखि पश्चिमका नवलपरासी, रूपन्देही, कपिलवस्तु, दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली तथा कञ्चनपुर जिल्लाहरूलाई मुख्य रूपमा अवधी भाषाभाषी क्षेत्रको रूपमा जानिन्छ। नेपालको अवधी भाषाभाषी समाज मुख्य रूपले कर्ममा विश्वास राख्ने गङ्गा यमुनी संस्कृतिमा आधारित बहुजातीय एक भाषी समाज हो। यस समाजलाई धार्मिक रूपमा इस्लाम तथा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको साझा समाजका रूपमा हेर्ने गरिन्छ। जातिका रूपमा यस समाजमा मुसलमान, यादव, कुर्मी, ब्राह्मण, तेली, धोबी, चमार, कोइरी, सन्यासी, धानुक, पासी, सोनार, केवट, बनिया, मल्लाह, कलवार, कोहार, नाँऊ, कानू, हलवाई, राजपूत, कायस्थ, बढई, बरई, कहार, लोध, राजभर, चिडीमार, माली, लोहार, लोनिया लगायतका जातिहरू बसोबास गर्छन्। वि.स.२०७८ (सन २०२१) को जनगणनाअनुसार नेपालमा कुल अवधी भाषाभाषीहरूको जनसङ्ख्या ८,७४,२७६ रहेको छ। भाषिक क्षेत्रको विशालता तथा यो भाषा बोल्ने अवधी भाषाभाषीहरूको सोही वर्षको जातीय तथ्याङ्कमा आधारित जनसङ्ख्यालाई हेर्दा खेरि यो तथ्याङ्क तथ्य सङ्गत लाग्दैन। भोजपुरी तथा राना एवम् देसवरिया थारूहरूको भाषामा यस भाषाको प्रयास बोधगम्यता भएको कारणले तथ्याङ्कमा यसरी त्रुटि आएको हुन सक्छ। भारोपेली भाषा परिवारसँग जोडिएको यो भाषालाई कहीं अवदी, अबोही, अमबोधी, वैश्वारी, लखनवी, कोशली, देहाती आदि नामले पनि चिनिन्छ। यसका केही भाषिकाहरू पनि रहेका छन् जसलाईमा गङ्गापारी, मिर्जापुरी, प्रतापगढी, दिहाती, थारू, परदेशी, फिजी हिन्दी, पूर्वी बोली आदि रहेका छन्।

भौगोलिक रूपमा हेर्दाखेरि अवधी भाषाको पूर्वमा भोजपुरी, उत्तरमा थारू तथा नेपाली, पश्चिममा ब्रजभाषा तथा दक्षिणमा उडिया, बघेली तथा छत्तिसगढी भाषा चलनचल्तीमा रहेको पाइन्छ।

तालिका १

अवधी भाषिक भूगोल र वक्ता सङ्ख्या

जिल्ला	२०२८ साल	२०३८ साल	२०४८ साल	२०५८ साल	२०६८ साल	२०७८ साल
नवलपरासी	३५,६२६	६०	७६	५४	१११	४६०
रुपन्देही	७०,४४०	९	४,३३०	४,२००	५६,११५	१,१३,७८६
कपिलवस्तु	१,६४,५५	१,७१,०१२	२,४८,८६१	३,४३,७२७	२,८४,७०१	४,५७,००५
दाङ	१,२८१	३२६	५,३७८	९,८५६	१०३०३	१४,०२९
बाँके	३७,९९६	५९,९०३	९७,५१०	१,७०,३९२	१,१६,४७७	२,२४,१४४
बर्दिया	३,३२२	१,०६९	१५,६१५	२७,४८४	३०,४३०	४५,२५२
कैलाली	११७	४५	५१	३०९	६५	२,९२४
कञ्चनपुर	४७	४६	१४	१३४	९१	१८३

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना २०२८, २०३८, २०४८, २०५८, २०६८ र २०७८ केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय।

५. भाषाले प्रयोग गर्ने लिपि, लिपिमा भाषाका स्वर, व्यञ्जन वर्णहरूको प्रतिनिधित्व

अवधी भाषाको लेख्य परम्परामा तीन किसिमका लिपिहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ : देवनागरी, कैथी र पर्सियन/मुण्डा। यी मध्ये वर्तमान समयमा देवनागरी लिपि निकै लोकप्रिय रहेको छ।

६. शिक्षामा मातृभाषाको महत्व

सर्वप्रथम जिम कमिन्सको दृष्टिकोणद्वारा हेर्ने हो भने व्यक्तिमा निहित बहुभाषिक क्षमता शब्दभण्डार, बोल्ने प्रवाह, व्याकरण आदि सतहमा फरक रूपमा देखापर्दछ तर विभिन्न भाषाहरूको ज्ञानात्मक तहमा उही कार्य हुन्छ। जस्तै संश्लेषण गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, लेखाजोखा गर्ने आदि। कमिन्सको अर्को महत्वपूर्ण विचार के हो भने मातृभाषामा सिकेका भाषिक सीपहरू अन्य दोस्रो तथा तेस्रो भाषामा सजिलै स्थानान्तरण गर्न सकिन्छ र दोस्रो वा तेस्रो भाषा सिक्नलाई यसले सहज बनाउँछ। तसर्थ विद्यालयले मातृभाषालाई सबल बनाएको खण्डमा दोस्रो तथा तेस्रो भाषा सजिलै सिक्न सक्दछन्। बहुभाषावाद्का अनुसार बहुभाषिक क्षमताले मानिसमा सिर्जनात्मक विचारको क्षमता वृद्धि गर्दछ। व्यक्तिको विचार निर्माणमा

मदत गर्दछ। भाषाको माध्यमद्वारा सिकिने सिकाइको क्षेत्र वृद्धि हुन्छ। तसर्थ मातृभाषाको माध्यमद्वारा बालबालिकाहरूलाई अन्य बालबालिकाहरूसँग प्रतिस्पर्धी बनाउन सकिन्छ।

खास गरेर भाषामा समाज, समाजको संस्कृति तथा परम्परा र इतिहास हुन्छ। यी सबै क्षेत्रमा पुस्तान्तरणका लागि मातृभाषाको उपयोग आवश्यक छ। यही अभ्यासको अभावमा नेपालमा कतिपय भाषाको उपयोग हुन सकेको छैन। भाषा विचारको संवाहक हो वा ज्ञानको सहजीकरण गर्ने उपकरण हो। यसको किटानी हुनु आजको आवश्यकता भएको छ। भाषाको उपयोग ज्ञानका लागि, प्रतिस्पर्धाका लागि, संज्ञानको हस्तान्तरणका लागि वा के का लागि हो ? स्पष्ट भएर अघि बढ्न आवश्यक छ। यसको उपयोग गर्दा सँगसँगै अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषाको प्रयोग कसरी र कुन रूपमा गर्ने सो योजना समेत सँगै आउन जरूरी देखिन्छ। स्थानीय रूपमा उपयोग हुने यी भाषालाई पहिलो भाषाका रूपमा र दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने सूत्र समेत आउन आवश्यक छ। कक्षामा मातृभाषाको उपयोग स्वतन्त्र रूपमा अनुवाद गरेर सिकाउने सञ्चारको भाषाका रूपमा उपयोग हुँदै आएको छ।

विश्वस्तरमा भएका विभिन्न अध्ययनहरूले मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धमा निम्न अवधारणाहरू तयार पारेका छन्

- क) बच्चालाई उसको मातृभाषामा साक्षरता सिकाउनु सबैभन्दा उपयुक्त हुन्छ। मातृभाषा बाल बालिकाले राम्ररी बुझ्छन् र उपयुक्त गतिमा बोल्न सक्छन्। राम्ररी पढ्न सक्षम हुनका लागि बच्चाले भाषाको डिकोडिङमा उपयुक्त गति हासिल गर्नुपर्छ साथै पढेका कुरा पनि राम्ररी बोध गर्न सक्नुपर्दछ। बच्चाले भाषा राम्ररी नबुझेसम्म यसो गर्न सम्भव हुँदैन।
- ख) बुझाइमा आधारभूत ज्ञान नभएसम्म अपरिचित भाषालाई शिक्षणको माध्यम बनाउनु हुँदैन। बच्चालाई अपरिचित भाषामा सिक्न बाध्य परियो भने उसले एकातिर नयाँ भाषा सिक्नुपर्ने र सँगसँगै अपरिचित भाषाका माध्यमबाट सिक्ने प्रयास गर्नुपर्ने दोहोरो मार खेप्नुपर्ने हुन्छ। अतः बच्चालाई पूर्ण रूपले अपरिचित वा अङ्ग्रेजी भाषा सिक्न दबाव दिइयो भने ऊ सिकाइबाट विच्छेद हुन्छ र उसले अबुझाइको चर्को भार खेप्नु पर्दछ। यसो गर्नु भनेको बच्चालाई सिकाइको अवसरबाट वञ्चित गर्नुसरह हुन्छ।
- ग) एउटा भाषामा सिकेको साक्षरताको सीपलाई उपयुक्त समयमा अर्को भाषामा सहजै स्थानान्तरण गर्न सकिन्छ।
- घ) डर त्रासरहित सहज वातावरणमा सिकाइयो भने बाल बालिकाले पहिलो तथा दोस्रो कक्षामै दुई वा बढी भाषा बोल्न र बुझ्न सक्छन्। साक्षरताको शिक्षा प्राथमिक शिक्षाको ५ वर्षभित्र बिस्तारै पहिलो, दोस्रो र तेस्रो भाषामा क्रमागत रूपले दिनुपर्दछ।
- ङ) कम्तीमा पनि ५ देखि ८ वर्षसम्मको शिक्षा मातृभाषाका माध्यमबाट दिनुपर्दछ। प्राथमिक शिक्षाका पछिल्ला तहमा क्रमशः क्षेत्रीय र राष्ट्रिय सम्पर्क भाषालाई पनि आंशिक रूपले माध्यम भाषा बनाउनु पर्दछ। माध्यम भाषालाई पहिलो भाषाबाट दोस्रो र दोस्रोबाट तेस्रोमा क्रमागत सङ्क्रमण गराइएमा सिकाइ सहज हुन्छ।

- च) एक वा दुई वर्षको पूर्व प्राथमिक शिक्षाले बालबालिकाको मातृभाषाको मौखिक विकासमा सहयोग पुग्छ र मौखिक रूपमा दोस्रो भाषाको थालनीले कक्षा १ को पढाइ सिक्ने तयारीमा मद्दत गर्छ।
- छ) प्रारम्भिक कक्षामा पढाइलाई विषयका रूपमा समावेश गरियो भने माथिल्ला कक्षाको सिकाइमा त्यसले मद्दत पुऱ्याउँछ।

यही कुराहरूलाई हृदयङ्गम गर्दै नेपाल सरकारबाट गरिएका विभिन्न व्यवस्थाहरूका आधारमा हाम्रो देशमा मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धमा निम्न अवधारणाहरू स्पष्ट रूपमा देखिएका छन्: मातृभाषामा शिक्षा भनेको बालबालिकाको मातृभाषाको माध्यमबाट दिइने शिक्षा हो र मातृभाषाको शिक्षा भनेको मातृभाषा विषयको शिक्षा हो। अधिराज्यको संविधान, २०४७; नेपालको अन्तरिम संविधान र नेपालको संविधान ले मातृभाषामा शिक्षाको कुरा गरेका छन्, मातृभाषाको शिक्षाको होइन।

मातृभाषामा शिक्षालाई परिभाषित गरेको छ (शिक्षा ऐन २०७५ मा मातृभाषामा शिक्षा परिभाषित भएको यो पहिलो अवसर हो) र यसले मातृभाषाका माध्यमबाट दिइने शिक्षा हो भनेर पनि प्रस्ट पारेको छ। शिक्षणको माध्यम नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका साथै मातृभाषा हुन सक्नेछ पनि भनिएको छ र आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ पनि भनिएको छ।

वर्तमान संविधानले विद्यालयीय (बालशिक्षादेखि कक्षा १२ सम्मका) शिक्षालाई स्थानीय सरकारको अधीनमा राखेको छ (अनुसूची-८, नेपालको संविधान)। भाषासम्बन्धी सबै प्रकारका नीति निर्माण, भाषाको संरक्षण र संवर्धनको लागि भाषा आयोगको व्यवस्था (धारा २८७) गरिएको छ। यो संस्था स्थापित भइसकेको पनि छ। यसै संविधानमा आधारित भएर अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७५ पारित भएको छ र यस ऐनको दफा २६(१) अनुसार “विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुबै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ”।

“नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ। (दफा २८(१), मातृभाषी शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था)।”

मातृभाषामा शिक्षालाई विश्वको सेरेफेरोमा बहुभाषिक शिक्षा भन्ने गर्दछ। हाल मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाजस्ता शब्दावली पनि प्रयोग हुने गरेको छ।

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७५ ले परिभाषासमेत प्रस्ट पारेको छ : मातृभाषी शिक्षा भन्नाले नेपालमा बोलिने नेपाली समुदायको

कुनै मातृभाषाका माध्यमबाट दिइने शिक्षा सम्झनु पर्छ र सो शब्दले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई समेत जनाउँछ, दफा २ (ट)।

बहुभाषिक शिक्षाले बालबालिकालाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्नेमा जोड दिन्छ। मातृभाषी बालबालिकालाई उनीहरूले बुझ्ने गरी र उनीहरूले बुझ्ने भाषामा पढाउनु पर्छ भनिँदै आएको छ। यहाँ मातृभाषी बालबालिका भनेको सरकारी कामकाजी भाषा नै मातृभाषा पनि भएको (नेपालीभाषी जस्तो) बालबालिका होइन।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३, बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६, नेपालको संविधान (२०७२), शिक्षा ऐन २०७५, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवदेन २०७५ लगायतका सरकारी अभिलेखहरूले बालशिक्षा हुँदै कक्षा १-३ सम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिनुपर्नेमा जोड दिएका छन्। मातृभाषी समुदायले चाहेमा आधारभूत वा माध्यमिक तहसम्म नै मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिने संवैधानिक वा कानुनी व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल सरकारले मातृभाषामा शिक्षाको लागि संविधान, ऐन, कानून, सन्धि, महासन्धि, घोषणापत्र आदिमार्फत् प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेको छ। यस अर्थमा पनि मातृभाषामा शिक्षा इमान्दारीपूर्वक लागू गरिनु पर्दछ।

७. शिक्षाका क्षेत्रमा अवधी भाषामा भएका कार्यहरू

७.१. अवधी जनजीवनमा शिक्षा

शिक्षा सामाजिक व्यवस्थाको आधारशिला हुने गर्दछ। इतिहासको हरेक चरणमा समाजको व्यवस्थापक पक्षले आफ्नो मनसायअनुसार समाजको निर्देशक माध्यमका रूपमा शिक्षा संयन्त्रको ढाँचा तय गरेको हुन्छ। प्राचीन परम्परामा गुरुकुलको व्यवस्था रहेको वर्णन पाइन्छ। तर त्यो शिक्षा राजा, राजपरिवार र दरबारियासम्ममा मात्र सीमित हुने गर्दथ्यो। महाभारत कालमा, भीम बालक एकलव्यलाई गुरुको षडयन्त्रको भागीदार हुनु परेको थियो। कतैकतै त नारी शिक्षा र शूद्र वर्णहरूका लागि शिक्षा आर्जनमा प्रतिबन्ध नै लगाइएको परिघटना पाइन्छ।

बुद्ध धर्मको उदयकालमा गुम्बा प्रणालीको शिक्षाको व्यवस्था आयो र मुसलमान सम्प्रदायको प्रवेश भारतमा भएपछि मदरसा शिक्षाको प्रावधान आयो। त्यसपछि अर्थात् भारतमा अङ्ग्रेजी उपनिवेश कायम भयो र त्यही अनुसारको बन्दोबस्त भयो जसको हामी अधिकांशसँग प्रत्यक्ष अनुभव छ।

उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भएपछि भारतको शिक्षामा व्यापक फेरबदल भयो र त्यही कालको दौरान नेपाल पनि राणा शासनको जहानियाँ बन्दोबस्तबाट स्वतन्त्र भयो। यही समयमा जङ्गबहादुर राणाको पालामा चलाइएको अङ्ग्रेजी प्रणालीको शिक्षा दरबारसम्म मात्र सीमित थियो जुन देवशमशेरको पालामा जागरणका लागि खुलेको थियो र चन्द्रशमशेरको पालामा

स्थापित त्रिचन्द्र कलेजको शिक्षाप्रणालीमा फेरबदल भयो। नयाँ शिक्षाप्रणाली २०२८ हुँदै आजको शिक्षा र उच्च शिक्षाको अभ्यास सुरु भयो।

७.१.१. प्राथमिक तहमा अवधी मातृभाषा

नेपालको यस अवधी भाषी भूभागमा सेन शासन कालका केही शिलालेख तथा प्रशासनिक कार्यहरूमा अवधी भाषा प्रयोग गरिएको पाइए तापनि नेपालमा पञ्चायत कालको समाप्तिपछि मात्रै नेपालका अन्य भाषाका साथै यस भाषाले पनि संवैधानिक रूपमा राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता पाएको पाइन्छ। यसरी मान्यता प्राप्तिसँगै शिक्षा मानव स्रोत विकास केन्द्र अन्तर्गतको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले वि.सं.२०५४ सालदेखि विषयका रूपमा अवधी भाषामा कक्षा १ देखि ५ सम्म क्रमिक रूपमा पाठ्यपुस्तक तयार गरी सो पुस्तकका लेखक समूहकै सक्रियतामा कपिलवस्तु जिल्लाका २५ वटा विद्यालयबाट विषयका रूपमा अवधी भाषाको पढाइ आरम्भ भयो। जुन बढ्दै जाने क्रममा ६५ विद्यालयसम्म पुग्यो। तर पाठ्यपुस्तकको अभावमा यस कार्यको थप विस्तार हुन सकेन। यसै क्रममा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत कपिलवस्तु जिल्लाको पाँचवटा विद्यालयहरूमा अवधी तथा थारू भाषामा सन् २०११/१२ देखि कक्षा एक देखि तीनसम्म माध्यम भाषाका रूपमा शिक्षण कार्य आरम्भ भयो। यसै क्रममा सेभ द चिल्ड्रेनले पनि सन् २०१३ देखि थप पाँच वटा विद्यालयहरूमा माध्यम भाषाका रूपमा अवधी भाषामा पढाइ आरम्भ गरायो।

यी मध्ये युनाइटेड मिशन टु नेपालद्वारा सञ्चालित पाँच विद्यालयमा एउटै पुस्तकमा अवधी, थारू तथा नेपालीमा हरेक विषयवस्तुहरू राखिएका थिए भने सेभ द चिल्ड्रेनद्वारा सञ्चालित विद्यालयहरूमा अवधी भाषामा मात्रै लेखिएको पाठ्यपुस्तकहरू प्रयोग गरिएका थिए। धेरै जटिलताका बावजुद यी पाठ्यपुस्तकहरूलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको स्वीकृतिपछि लागू गरिएको थियो।

यसै क्रममा वि. सं. २०५४/५५ सालमा राष्ट्रिय प्रारम्भिक शिक्षा पढाइ कार्यक्रम आरम्भ भएपछि अवधी भाषामा पनि यस कार्यक्रमअन्तर्गत अवधी भाषा विषयका रूपमा कक्षा एक, दुई र तीनका लागि अन्य सामग्रीका साथै अभ्यास पुस्तिकाका रूपमा पाठ्यसामग्रीहरू तयार भई यो सालदेखि कक्षा १ देखि ३ सम्मका लागि तयार भएको अवधी भाषाको अभ्यास पुस्तिका स्थानीय निकायका मार्फत् राष्ट्रिय प्रारम्भिक शिक्षा पढाइ कार्यक्रम लागू रहेका रूपन्देही तथा बाँके जिल्लाका विद्यालयहरूमा पुगिसकेका छन्।

यसै किसिमले कक्षा छ देखि आठसम्मको विषयको रूपमा अवधी भाषाको पाठ्यक्रम स्वीकृत भएर कक्षा ६ को पाठ्यपुस्तक तयार भइसकेको तथा कक्षा ७ को पाठ्यपुस्तकको लेखन आरम्भ भइसकेको अवस्था छ।

७.१.२. माध्यमिक तहमा अवधी मातृभाषा

अवधी मातृभाषामा वि.सं. २०५६ सालदेखि कक्षा ९-१० विषयका रूपमा सय पूर्णांकको पाठ्यक्रम स्वीकृत भई पाठ्यपुस्तक तयार भए तापनि तत्कालीन अवस्थामा राजाको प्रत्यक्ष शासनकाल पछि राजासित जोडिएका केही विषयवस्तुहरू हटाएपछि मात्रै माध्यमिक तहमा यो पुस्तक प्रयोग गर्ने निर्णय भएपछि रोकिएको यस कार्यमा कक्षा नौ तथा दशसको पाठ्यपुस्तक परिमार्जित भइसकेको छ। यसै किसिमले आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रम स्वीकृत भई लागू भइसकेको अवस्था छ।

७.१.३. अनौपचारिक शिक्षामा अवधी मातृभाषा

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट युनेस्को, काठमाडौंको सहकार्यमा अवधी भाषाभाषी क्षेत्रमा साक्षरता कक्षाका लागि साक्षरता तह तथा साक्षरोत्तर तह दुबैमा पढाइ सञ्चालन गर्न सकिने हिसाबले पाठ्यसामग्री मथानी, भाग १ (२०६४), मथानी भाग २ (२०६४), मथानी भाग ३ (२०६४) तथा स्वअध्ययन सामग्रीहरू। हमहू पढब औ करब (गिरधारी काका औ पेड कै बातचीत, २०६६) हमहू पढब औ मनन करब (परिवार समाज औ गाँव कै विकास, २०६६), हमहू पढब, सिखब औ करब (समुह, योजना, व्यवसाय औ विश्लेषण, २०६६), हमहू जानब औ ध्यान देब (मानव शरीर औ स्वास्थ्य, २०६६) तयार भई रूपन्देही जिल्लाको पश्चिमी भूभाग तथा कपिलवस्तु जिल्लामा साक्षरता कक्षाहरू सञ्चालन गरिएका थिए। साथै अवधी भाषामा पूर्ण साक्षरताका लागि चलाइएको विशेष साक्षरता कक्षाहरूमा यही पुस्तकहरूलाई प्रयोग गरिएको थियो।

७.१.४. बहुभाषी शिक्षा विस्तारको लागि सहयोगी सामग्री: विद्यालयबाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण

यो सामग्री मातृभाषामा आधारित बहुभाषी शिक्षाको महत्व बारे जनचेतना बढाउनका लागि अङ्ग्रेजी भाषामा तयार भएको मूल पुस्तकलाई वि. सं. २०६८ सालमा युनेस्को काठमाडौंद्वारा अवधी भाषामा अनुवाद गराई प्रकाशित भएको थियो। यसले बहुभाषी शिक्षाको बारेमा विभिन्न तथ्य र त्यसलाई समर्थन गर्ने तर्कहरू प्रस्तुत गरी मातृभाषामा शिक्षाको फाइदा र महत्वबारे प्रकाश पार्छ। यसले शिक्षा प्रणालीलाई भाषिक विविधताप्रति बढी बनाउन चाहिने कार्यदिशाबारे पनि सुझाव उपलब्ध गराउँछ।

यस सामग्रीमा परिचय खण्डका साथै तीनवटा मुख्य पुस्तिकाहरू शिक्षासम्बन्धी नीति बनाउने, शिक्षा सम्बन्धी योजना बनाउने तथा शिक्षा क्षेत्रमा काम गर्ने र समुदायका सदस्यहरूका लागि छुट्टाछुट्टै खण्डहरू रहेका छन्।

यो सामाग्री विशेष गरेर भाषाको कारणले विद्यालयबाहिर रहेका सबैलाई गुणस्तरीय शिक्षा दिन र यसलाई सजिलो पार्न चाहिने नीति निर्माता, शिक्षा क्षेत्रमा कार्य गर्नेहरू तथा प्राविधिकहरूका लागि उपयोगी देखिन्छ।

७.१.५. अवधी भाषामा सन्दर्भसामग्री

शिक्षामा पाठ्यपुस्तकका साथै विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि सन्दर्भ सामाग्रीहरूको आफ्नै महत्व छ। यही सन्दर्भमा अवधी भाषामा सन्दर्भसामग्रीको निर्माणको आरम्भ वि.सं. २०६३ सालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमीद्वारा निर्माण गरिएका लोककथा (अवधी भाषा) २०६३, व्रत तिउहार (अवधी समाज) २०६३ तथा प्रेरक व्यक्तित्व (अवधी समाज) २०६३ नामक पुस्तकबाट भएको हो। यसै क्रममा वि.सं. २०७४/०७५ मा अवधी बाल लोककथाहरू प्रयोग गरेर बीस वटा बाल साहित्यका पुस्तकहरू तयार गराइसकेको छ। यसमा अवधी भाषाका साथै सोको नेपाली अनुवाद पनि सँगै राखिएको छ। साथसाथै राष्ट्रिय प्रारम्भिक शिक्षा पढाइ कार्यक्रमअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा नेपाली भाषाका लगभग पचासवटा बालसाहित्यलाई अवधी भाषामा अनुवाद गराई प्रकाशनका लागि तयार गरेको छ। यसका साथै कथालयबाट विभिन्न समयमा प्रकाशित बालसाहित्यहरू सय रूपयाको नोट, अब के गर्ने, आफ्नो काम आफैँ, आहा ! रोटी, आकाशमा के छ होला? आँशुको वर्षा, अघि अघि पानी, पछि पछि नानी, अजंगको जन्तु, वर पिपल विवाह, बाटैमा थैली, वुनुको झोला, चटपटे, चितुवाको दाँत, चकचकेको सङ्घर्ष, चकचके छाउरो, धेरै धेरै प्रश्न, दूध, एकदिन सहरमा, ग्रहहरू, गुफा भित्र, हाम्रो घर हाम्रो परिवार, हाम्रो राम्रो घर, हराएको सियो, हर्के हात्ती, जोगी, जुनु गङ्गा, खाजा चना भटमाँस, कैची बाबु, खेलौं खेलौं, लखनको भइसी, लौ न नि, लौ जा, म एकलै जान सक्छु, म र मेरो कोठा, म ठुलो भएँ, मह बेच्ने भालु, मलाई मलाई, मेरा धेरै साथी, मेरी सानी पुतली, मेरो घर खोइ, मेरो साथी खोइ, मेरो भोटो खोइ, मितेरी मनकी दुम्सी, नया पाहुना, नया सफा घरको खोजी, पौडी, पुरस्कार, रातो रूमाल, सब भए खुसी, सानीपरीको कथा तथा तीन एक्कम तीनलाई अवधी भाषामा अनुवाद गराई आवश्यकताअनुसार प्रकाशनका लागि तयार गरिसकेको छ।

८. सारांश

आमाको दूधजस्तै सुपाच्य हुन्छ: मातृभाषा। बच्चाको कृत्रिम दूधले बालकको विकास अवरुद्ध पार्दछ। हामीलाई थाहा भएको कुरो हो, बालबालिकालाई जन्मनासाथ आमाको दूध दिइन्छ, केही महिनापछि अन्य दूध र लिटो खुवाइन्छ। अनि मात्रै ठोस आहारा अर्थात् खाना खुवाइन्छ। बच्चा ५-६ महिनाको हुँदा खाना खुवाइने सांस्कृतिक प्रचलन नेपाली समाजमा विद्यमान छ। मातृभाषामा शिक्षा पनि यस्तै अवधारणा हो। बालबालिकालाई बालशिक्षा र कक्षा १-३ सम्मको शिक्षा मातृभाषाको माध्यमबाट दिन अनिवार्य गरिनु पर्दछ, त्यसपछि कक्षा ४-५ को शिक्षा मातृभाषा र सरकारी कामकाजको भाषा नेपालीमा अर्थात् दुबैमा दिन सकिन्छ। अनि कक्षा ६-८ सरकारी कामकाजको भाषामा र आवश्यक भएमा मातृभाषामा

पनि र माध्यमिक तहको शिक्षा (९-१२) पहिलो, दोस्रो र अङ्ग्रेजीजस्तो विदेशी भाषामा पनि दिनुपर्दछ।

अवधी भाषाको सन्दर्भमा कुरा गर्दाखेरि यस भाषाको शब्दकोश तथा व्याकरण तयार भइसकेको, विषय तथा माध्यम भाषा दुबैका लागि आवश्यक पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा सन्दर्भ सामाग्रीहरू निर्माण भइसकेको सन्दर्भमा अवधी भाषाका माध्यमबाट विषय तथा माध्यम भाषा दुबै रूपमा अवधी भाषी क्षेत्रमा कक्षा सञ्चालन गर्न खासै समस्या छैन। समस्या छ, यसको कार्यान्वयन पक्षमा। यसका लागि स्थानीय निकाय, लुम्बिनी प्रदेश सरकार तथा अवधीभाषी क्षेत्रका बुद्धिजीवी तथा समाजसेवीहरूले यसको आवश्यकता मनन गरी एक अर्कासित सहकार्य गरेर सामूहिक रूपमा कार्यान्वयन पक्षलाई समेत मजबुत बनाउनु पर्दछ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, गोविन्द (२०७०), *अवधी लोकसङ्गीतको विश्लेषण*, नेपाल म्युजिक सेन्टर।
- उपाध्याय, कृष्णदेव, *हिन्दी प्रदेशके लोकगीत*, साहित्य भवन प्रा.लि.।
- त्रिपाठी, विक्रममणि (२०७३) *अवधी लोकसाहित्य*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइ अध्ययन प्रतिवेदन (२०७६), भाषा आयोग नेपाल सरकार, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०७५, उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग।
- नेपाल सरकार, सबैको लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना, २००१-२०१५।
- योञ्जन तामाङ, अमृत, (२००६) *नेपालका भाषाहरूको पहिचान, वर्तमान स्थिति र भाषा विकास योजना*, आदिवासी भाषाविज्ञान समाज।
- राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन (२०२८, २०३८, २०४८, २०५८, २०६८ र २०७८): केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
- राष्ट्रिय साहित्य सङ्गोष्ठी २०६४, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी।
- रोहतगी, सरोजनी (१९७१ इ.) *अवधीका लोकसाहित्य*, नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५) *समकालीन समालोचकः सद्धान्त र प्रयोग*, राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान कमलादी।
- शुद्धोधन गाउँपालिकामा मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अध्ययन(प्रतिवेदन २०७४/२०७५), भाषा आयोग
- सयपत्रीका अङ्कहरू, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी काठमाडौं।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको अवस्था

श्री सूचिता कुमारी यादव

लेखक परिचय

सूचिता कुमारी यादव मधेश प्रदेशकी एक विद्यावारिधि शोधार्थी हुनुहुन्छ। उहाँ पर्सा जिल्लाको छिपहरमाई-१, मिर्जापुरमा जन्मनु भएको हो र हाल जिराभवानी-२, सेढवा, पर्सा निवासी हुनुहुन्छ। उहाँ श्री जनता मा.वि., सोनरनिया, मौलापुर, रौतहटमा मावि तृतीय तहको शिक्षक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

लेखसार

पहिलो भाषा प्राप्त गरिसकेपछि सिकारुले सिकिने जुनसुकै भाषा उसको लागि दोस्रो भाषा हो। यसलाई भाषा सिकाइको आर्जन प्रक्रियाका रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। दोस्रो भाषा औपचारिक, अनौपचारिक तथा व्यक्तिगत प्रयासबाट सिक्न सकिने हुन्छ। यो भाषा सिकाइका क्रममा व्यापक र सीमित प्रकृतिको भाषिक वातावरणको सुविधा सिकारुलाई प्राप्त हुन्छ। प्रस्तुत लेख दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइको स्थितिको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा नेपाली भाषा शिक्षणको अवस्था, दोस्रो भाषाअनुसार नेपाली बोलिने जनसङ्ख्याको प्रदेशगत विवरण, दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको व्यवस्था, दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको परिवेश, दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणजस्ता शीर्षकमा रहेर खोजमूलक सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनमा द्वितीय स्रोतसामग्रीको उपयोग गर्दै पुस्तकालयको प्रयोग गरी विभिन्न सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, शोधपत्र, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिकाको उपयोग गरी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक रूपमा विश्लेष्य विषयको निष्कर्षमा पुगिने विशुद्ध गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणप्रति जिज्ञासा भएका जिज्ञासु, अनुसन्धाता, विद्यार्थी, पाठकवर्गलाई प्रस्तुत लेखले प्राज्ञिक खुराक दिने कुराको विश्वास लिन सकिन्छ।

शब्दकुञ्जी : जनगणना, मातृभाषा, नेपाली भाषा, दोस्रो भाषा शिक्षण, भाषिक परिवेश।

विषय प्रवेश

व्यक्तिले सर्वप्रथम सिकेको भाषा नै पहिलो भाषा अर्थात् मातृभाषा हो। मातृभाषापछि व्यक्तिले सिकेको अर्को भाषा उसको दोस्रो भाषा हो (बन्धु, २०७७)। भाषा मानवीय वस्तु हो। यसको सिकाइ पनि परिवारबाटै सुरु हुन्छ भने साथीसंगी, सामाजिक वातावरण तथा विद्यालयबाट उसको भाषा सिकाइले परिपक्वता पाउँदै गर्छ। नेपाल बहुभाषी र बहुजातीय मुलुक हो। व्यक्तिगत आवश्यकता, सामाजिक आवश्यकता, भेटघाट, विचार आदानप्रदान

तथा दैनिक कार्य एवम् औपचारिक कार्यका लागि व्यक्तिले स्वभाविक रूपमा पहिलो भाषाका अतिरिक्त दोस्रो, तेस्रो भाषा पनि सिक्नु पर्ने हुन्छ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १२४ मातृभाषाहरू रहेका छन्। जसमध्ये नेपाली मातृभाषीहरू ४४.८६% रहेका छन् भने ४६.२३ प्रतिशत मानिसहरू दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने गरेका छन्। यसर्थ नेपालमा प्रयोग हुने विभिन्न भाषाहरूमध्ये बहुसङ्ख्यक नेपाली नागरिकले बोल्ने भाषा नेपाली भाषा हो। यो शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यम भाषा हो। नेपाली भाषा नेपालभित्र नेपालभर र नेपालबाहिर भारतका आसाम, सिक्किम, दार्जिलिङलगायत भुटान, वर्मा आदि विभिन्न भूभागमा प्रयोग गरिन्छ। यो देवनागरी लिपिमा लेखिने भाषा हो। नेपालको संविधान ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषा मानेको र नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा मानेको छ। नेपाली भाषा नेपाल देश र नेपाली संस्कृतिको एक एकाइको रूपमा रहेको छ।

नेपाली भाषाका माध्यमबाट प्रारम्भिक शिक्षा पहिलो प्रयास वि.स.१९५८ मा देवशमशेरद्वारा भएको पाइन्छ। त्यसबेलादेखि जयपृथ्वीबहादुर सिंहद्वारा लेखिएको 'अक्षराङ्क शिक्षा' नामक पुस्तक पाठशालाहरूमा लागू गरिएको पाइन्छ। वि.स.१९९० मा एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना भएपछि उच्च कक्षामा समेत नेपाली माध्यमबाट पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गरियो। यस्तै नेपाली भाषालाई पठनपाठनको सशक्त माध्यमको रूपमा विकास गर्नुपर्ने कुरा 'नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग' मा उल्लेख गरेको पाइन्छ। नेपाली मातृभाषीबाहेक अधिकांश जातिका बालबालिका नेपालीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिक्नुपर्ने हुन्छ। उनीहरूले नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा विद्यालयतहदेखि विश्वविद्यालयसम्म अध्ययन अध्यापन गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाली भाषा नेपालको शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन सरकारी कामकाजको माध्यमका रूपमा प्रयोग हुने भाषा हो भने यो व्यापक सामाजिक सम्पर्कको भाषा पनि हो। त्यसैले गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली मातृभाषी बाहेक सबै मातृभाषीले अनिवार्य सिक्नुपर्ने हुन्छ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको प्रमुख उद्देश्य दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ। दोस्रो भाषा सिकाइका विविध कोणबाट गरेको अध्ययनबाट आएको तथ्यलाई विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यको आधारमा द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित यस लेखमा उपलब्ध अभिलेख सामग्रीहरूबाट तथ्यहरूको सङ्कलन, व्याख्या र विश्लेषण गरी निचोडमा पुगिएको

छ। अभिलेख सामग्रीमा सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, समीक्षात्मक तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरू संलग्न छन्। यिनै सामग्रीको विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकालिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

व्यतिरेकी अध्ययन संरचनात्मक व्याकरण र व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिक आदर्शमा उभिएको पद्धति हो। यसको थालनी दोस्रो विश्वयुद्धताका सैनिकहरूलाई निश्चित समय, साधन, स्रोत र सामग्रीका आधारमा विदेशी भाषा सिकाउने र शैक्षणिक प्रक्रियामा सुधार ल्याउने उद्देश्यबाट भएको मानिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ३०९)। भाषाशिक्षणमा तुलनात्मक दृष्टिकोण राख्ने व्यक्ति चार्ल्स सी. फ्राइज हुन्। उनले सन् १९४५ तिर कुनै दुई भाषाको तुलनात्मक अध्ययनबाट निर्मित सामग्री भाषाशिक्षणका लागि उपयोगी हुने बताएका हुन्। उनका बनाइबाट भाषाशास्त्रीहरू प्रभावित भई कुनै दुई भाषाका संरचनाको अध्ययन गरी शैक्षिक सामग्री निर्माणमा लागेका हुन्। यस क्रममा ल्याडोले व्यतिरेकी विश्लेषणसम्बन्धी सैद्धान्तिक र व्यावहारिक प्रकृतिका पुस्तक प्रकाशन गरेका छन्। उक्त पुस्तकमा स्रोतभाषा र लक्ष्यभाषाका समान, अर्धसमान, असमान भाषिक व्यवस्था पहिचान गरी तयार गरिएको शिक्षणसामग्री उत्कृष्ट हुने बताइएको छ। मातृभाषा सहज, अनियन्त्रित, अनौपचारिक र स्वतःस्फूर्त रूपमा एवम् दोस्रो भाषा असहज, कृत्रिम, प्रायोजित, औपचारिक र नियन्त्रित परिवेशमा सिकिन्छ। स्रोतभाषा जहिलेसुकै मातृभाषा नै हुन्छ। लक्ष्यभाषा भने मातृभाषाकै मानक रूप पनि हुन सक्छ राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको अन्य भाषा पनि हुन सक्छ। परपच्छिमा भाषिका समूहका व्यक्तिले आफ्नै घर परिवेशमा मातृभाषा सिकेको हुन्छ भने स्कुले वातावरणमा ऊ नेपाली भाषाको मानक रूप सिक्न बाध्य हुन्छ। यस अवस्थामा लक्ष्यभाषा भनेको आफूले सिक्दै गरेका भाषाको मानक रूप पनि हो भने राई, लिम्बू, गुरुङ, मैथिली, भोजपुरी, मगर, तामाङ, बज्जिकाजस्ता मातृभाषी वक्ताले नेपाली सिक्नु पनि दोस्रो वा लक्ष्य भाषाकै सिकाइ हो। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण सिकाइमा भाषिक संरचनाले बाधा र सुविधा दुबै पुऱ्याउन सक्छन्। तसर्थ प्रस्तुत लेखमा यिनै सिद्धान्तहरूका आधारमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको वर्तमान परिवेशको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

नेपाली भाषा शिक्षणको अवस्था

औपचारिक शिक्षाको रूपमा नेपाली शिक्षाको इतिहास भने निकै पछाडि मात्र भएको बुझिन्छ। सर्वप्रथम वि.सं. १९५८ मा राणा प्रधानमन्त्री देव शमशेरले खोलेका भाषा पाठशालामा नेपाली भाषालाई शिक्षाको माध्यम भाषा बनाएका थिए। त्यस भाषा पाठशालामा नेपाली भाषाका शिक्षाविद् जयपृथ्वीबहादुर सिंहले 'अक्षराङ्क शिक्षा' नामक पाठ्यपुस्तक तयार पारेका थिए। सर्वप्रथम वि.सं. १९६८ मा नेपालीलाई ऐच्छिक विषयका रूपमा मान्यता दिइएको थियो। वि.सं. १९७० मा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिले भाषा पाठशालाका लागि

शिशु बोधिनी, गोरखा शिक्षा, धर्म शिक्षा, आरोग्य शिक्षा र अङ्क गणित शिक्षा नामक पाठ्यपुस्तकहरू नेपाली भाषामा प्रकाशित गरेका थिए। वि.स. १९७५ मा भारतको कलकता विश्वविद्यालयले एस.एल.सी, आइ.ए. र बि.ए. तहमा नेपाली विषयलाई मान्यता दिएको थियो। यसै वर्षदेखि दरबार हाइस्कूलमा ऐच्छिक र भर्नाकुलर विषयका रूपमा नेपाली शिक्षण हुन थालेको थियो। वि.स. १९९० को एस.एल.सी बोर्डमा नेपाली विषयलाई अनिवार्य नगरे पनि भर्नाकुलर, रचना पत्र र अतिरिक्त पत्र गरी ३०० पूर्णाङ्कसम्म नेपाली पढ्न पाउने व्यवस्था गरिएको थियो। फेरि वि.स. २००२ मा विषयगत हेरफेर गरी रचना पत्रलाई ऐच्छिक र भर्नाकुलरलाई अनिवार्य गरेको थियो। उच्च शिक्षातर्फ वि.स. २००५ मा पटना विश्वविद्यालयले आइ.ए. र बी.ए तहमा नेपाली भाषा र साहित्यलाई प्रधान विषयका रूपमा स्वीकारेको थियो। त्यही वर्षदेखि त्रिचन्द्र कलेजमा उच्च तहमा पनि नेपाली पठनपाठन हुन थालेको थियो। वि.स. २००८ मा 'नेपाली शिक्षा परिषद्' अन्तर्गत माध्यमिक तहका लागि ३०० पूर्णाङ्कको अनिवार्य नेपाली पढाउने व्यवस्था गरिएको थियो। वि.स. २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा एम.ए. तहसम्म नेपाली भाषा र साहित्य विषयको पढाइ थालिएको थियो।

वि.स. २०२८ मा 'राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति' ले नेपालीलाई सीपगत आधारमा छुट्टाछुट्टै अङ्क र समय निर्धारण गरी तहगत एवम् कक्षागत रूपमा पाठ्यक्रम निर्माण गरी सोहीअनुरूप नवीन किसिमले पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गरे थियो। त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सम्पूर्ण सङ्काय र अध्ययन संस्थानहरूमा प्रवीणता प्रमाण पत्र तह र मानविकी तथा शिक्षा शास्त्रमा स्नातक तहमा १००/१०० पूर्णाङ्कको अनिवार्य नेपाली विषय लागू गरिएको थियो। वि.सं. २०६६ सालदेखि मानविकी सङ्कायमा नेपालीमा एम.फिल. कार्यक्रम पनि सञ्चालनमा आएको छ। नेपालमा प्राथमिक तहदेखि विद्यावारिधि तहसम्म अनिवार्य वा ऐच्छिक विषयका रूपमा नेपाली भाषाको अध्ययन अध्यापन भइरहेको पाइन्छ। नेपाली भाषामा व्याकरण, शब्दकोश, अनुवाद, मूल्याङ्कन, सङ्कथन विश्लेषण, शैलीविज्ञान, समालोचना तथा विविध नवसिर्जना र अनुसन्धान कार्यहरू भएका छन्। नेपालको वर्तमान शैक्षिक अवस्थामा माध्यमिक तहकै कक्षा ११ र १२ मा अनिवार्य र ऐच्छिक विषयका रूपमा पनि नेपाली विषयको अध्ययन अध्यापन भइरहेको छ।

नेपाली भाषा शिक्षणको क्षेत्र निकै बृहत् रहेको छ। यस भाषालाई विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म विषय र माध्यमका रूपमा पढाउनु गरिँदै आएको छ। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, बृहत् सम्पर्कको भाषा, बजारीकृत भाषा, ज्ञानार्जनको भाषा, शिक्षार्जनको भाषा, शब्दभण्डारका दृष्टिले सम्पन्न भाषा एवम् अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा समेत विकसित भाषा भएकाले यसको शिक्षण आवश्यक देखिन्छ। यसका साथै नेपाली भाषा आम नेपालीको माध्यम भाषा, साहित्यिक सुसम्पन्न भाषा तथा यसको सुदीर्घ परम्परा रहेकाले पनि यसको शैक्षणिक अपरिहार्यता देखा पर्छ।

दोस्रो भाषाअनुसार नेपाली बोलिने जनसङ्ख्याको प्रदेशगत विवरण

नेपालमा जनगणनाको सुरुवात १९६८ (१९९१ ई.) देखि भएपनि यसमा भाषाको उल्लेख वि.सं. २००९/२०११ देखि मात्रै भएको छ (यादव, २०७४, पृ. ३१४)। २०७८ सालको जनगणनाअनुसार दोस्रो भाषाको रूपमा ११७ ओटा भाषाहरू सूचीकृत रहेका छन्। २०६८ सालको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा नेपाली भाषाका मातृभाषीहरू ४४.६४% र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने ३२.२८% रहेको देखिन्छ भने २०७८ सालको तथ्याङ्कअनुसार नेपाली भाषाका मातृभाषीहरू ४४.८६% र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने ४६.२३% रहेको देखिन्छ। यस जनगणनाअनुसार दोस्रो भाषाअनुसार नेपाली बोलिने जनसङ्ख्याको प्रदेशगत विवरण निम्नअनुसार देखाइएको छ :

तालिका १

दोस्रो भाषाअनुसार नेपाली बोलिने जनसङ्ख्याको प्रदेशगत विवरण

प्रदेश	जनसङ्ख्या	प्रतिशत
कोशी प्रदेश	२२५४२६७	४५.४४%
मधेश प्रदेश	४३२७९५१	७०.७८%
बागमती प्रदेश	२५४८२९३	४९.६६%
गण्डकी प्रदेश	५९४६१९	२४.११%
लुम्बिनी प्रदेश	२०८६५१२	४०.७४%
कर्णाली प्रदेश	१८११९१	१०.७३ %
सुदूरपश्चिम प्रदेश	१४९०१५१	५५.३०%

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना २०७८

तालिका १ मा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरू मधेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सबैभन्दा बढी रहेका छन् भने सबैभन्दा कम कर्णाली र गण्डकी प्रदेशमा रहेको देखिन्छ। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरू बढी भएको प्रदेशमा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षक निकै चनाखो हुन आवश्यक देखिन्छ।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको व्यवस्था

नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षण गर्नुपर्ने कुरा उठे पनि यसले मूर्त रूप लिन सकेको छैन। वि.सं. २०४९ को राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५ को उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगजस्ता विभिन्न समयमा गठन गरिएका आयोगहरू यस कुरामा मौन देखिन्छन्। राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०) ले भने दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण आवश्यक भएको उल्लेख गरेको छ। यस आयोगले दिएका केही सुझावहरू यसप्रकार छन्:-

- अन्य मातृभाषी बालबालिकाहरूलाई प्रारम्भिक तहमा राष्ट्रभाषा विषयका रूपमा सिकाउँदा दोस्रो भाषाको शिक्षणका रूपमा सिकाउनमा जोड दिनुपर्ने छ।

- राष्ट्र भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिकाउनका लागि छुट्टै पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको व्यवस्था गर्नेतर्फ कार्य गर्नुपर्ने छ।

- दोस्रो भाषाका रूपमा राष्ट्रभाषाको सिकाइ शिक्षणसम्बन्धी समस्याहरूको अध्ययन गरी पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तक तथा शिक्षण विधिमा सुधार गर्दै जानु आवश्यक छ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६३ ख) ले तयार गरेको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपमा मातृभाषिक मुद्दाहरू औँल्याए पनि अन्य मातृभाषीलाई नेपाली सिकाउँदा आइपर्ने समस्याको समाधान गर्ने कुरामा केही उल्लेख गरेको पाइँदैन। त्यसो त नेपाली भाषा विदेशी भाषाका रूपमा धेरै पहिलेदेखि पठन पाठन हुँदै आएको छ। यस्तो पठनपाठन त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत विश्व भाषा क्याम्पस, प्रदर्शनी मार्गमा र नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा हुँदै छ। त्यस्तै शिक्षाशास्त्र सङ्कायका बी.एड. र एम.एड. तहका पाठ्यक्रममा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणबारे केही पाठ्यांशहरू समावेश गरिएका छन्। ती पाठ्यांशहरू केवल सैद्धान्तिक ज्ञानका लागि मात्र छन्। व्यावहारिक पक्षमा धेरै गर्न बाँकी छ।

अधिकारी (२०६६) द्वारा प्रस्तुत गरिएको अवधारणा पत्रमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणका सम्बन्धमा विगतमा के कस्ता कार्यहरू भए, अहिले कसरी अघि बढेको छ र अबको कार्यदिशा के हो भन्नेबारे चर्चा गरिएको छ। यसले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण पहिलो भाषीसरह हुन नसक्ने तथा सबै क्षेत्र र भाषाभाषीका लागि एउटै किसिमको शैक्षणिक कार्यक्रम हुन नसक्ने कुरालाई इङ्कित गरेको छ। यसमा कम्तीमा पनि प्रारम्भिक कक्षाहरूमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गराउनेतिर ध्यान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। यसका लागि हाल प्राथमिक तहमा प्रचलित पाठ्यक्रमलाई नै उपयोग गरी पाठ्य पुस्तकसम्म अलगगै व्यवस्था गरेर तत्कालको आवश्यकता पुरा गर्ने कुरा औँल्याइएको छ। तुलनात्मक तथा व्यतिरेकी अध्ययनका आधारमा यस्ता पाठ्य तथा अन्य शिक्षण सामग्री तयार गर्न विशेष मद्दत मिल्ने भएकाले यस किसिमको अध्ययनलाई पनि प्रोत्साहित गर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ।

भाषा आयोगको प्रतिवेदन, २०८० ले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइमा रहेका विद्यमान व्यवस्था र कठिनाइका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सोको आधारमा नेपाली भाषाको सिकाइसम्बन्धी सिफारिस गर्ने उद्देश्यले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन कार्य सम्पन्न गरेको छ। यसले विगत वर्षहरूमा तामाङ, अवधी, थारू, लिम्बू, मगर र मैथिली भाषी विद्यार्थी धेरै भएको क्षेत्रमा उनीहरूको दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली सिकाइसम्बन्धी अध्ययन गरी एकीकृत प्रतिवेदन तयार गरिरेको छ। यस अध्ययनबाट दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको शिक्षणको बारेमा रहेका अस्पष्टता हटाउन शिक्षक,

विद्यालय व्यवस्थापनका पदाधिकारीलगायत स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूलाई अभिमुखीकरण गरिनुपर्ने, आधारभूत तहका तल्ला कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइसम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने, दोस्रो भाषाको विशिष्ट परिस्थितिलाई दृष्टिगत गरी पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका र अन्य सन्दर्भसामग्रीको विकास गर्नुपर्ने सुझाव प्राप्त भएका छन्। यसका साथै स्थानीय स्तरको शैक्षिक सामग्री र प्रविधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको लागि धेरै नै नीति, योजना, विधिहरू निर्माण भएको पाइन्छ तर कक्षाकोठाभित्र पूर्णरूपमा कार्यान्वयन भएको पाइँदैन।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइका लागि शिक्षण स्रोतसामग्री तयार पारिरेको छ। यसमा कक्षा १ देखि ३ सम्म दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको शिक्षण गर्दा निम्नलिखित सैद्धान्तिक पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्ने कुराको चर्चा गरिएको छ :

- ध्वनि सचेतीकरण, शब्दभण्डार, बोध र अभिव्यक्ति जस्ता जुनसुकै भाषिक पक्षको सिकाइ सहजीकरण गर्दा मातृभाषाको प्रयोगलाई स्रोतका रूपमा प्रयोग गर्ने,
- समस्या पर्दा मात्र नभई नेपाली सिकाइ सहजीकरणको अभिन्न अङ्गका रूपमा मातृभाषालाई प्रयोग गर्ने,
- मातृभाषा र कथ्य प्रयोगको माध्यमबाट भाषिक रूपान्तरण र स्थानान्तरण गर्ने विधिहरूको प्रयोग गरी शब्दको उच्चारणमा पाइने भिन्नतालाई तुलना गराउँदै नेपाली भाषाको उच्चारण प्रक्रियाप्रति सचेत गराउने,
- मातृभाषाका माध्यमबाट आर्जित ज्ञान तथा सीपलाई टेवा विधिको प्रयोग गरेर नेपाली भाषाको सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने,
- पहिलो र दोस्रो भाषाका विभिन्न पक्षहरूलाई उदाहरण र चित्रहरूको सहायताले तुलना गर्ने क्रियाकलाप गराउने,
- शब्दहरूको अर्थ मातृभाषा र माध्यम भाषा गरी दुवै भाषामा खोज्न र तुलना गर्न लगाउने,
- विद्यार्थीले गर्ने गल्तीलाई सकारात्मक रूपमा लिई सुधार गरिदिनको लागि दोहोर्न्याउने अभ्यास, नमुना प्रस्तुति र शब्द वा संरचनाको परिवर्तित रूपको पहिचान र प्रस्तुतिमा आधारित क्रियाकलाप निर्माण र उपयोग गर्ने आदि।

यसरी दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई स्रोतभाषाका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ। तल्ला कक्षाहरूमा यस्ता क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गरी शिक्षण सिकाइ गर्न आवश्यक देखिन्छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको परिवेश

नेपालका विविध भाषाभाषीहरूका लागि नेपाली दोस्रो भाषा हो। यो पहिलो भाषाको सहायतामा सिक्किन्छ। यसको सिकाइ कृत्रिम प्रकृतिको हुन्छ। पहिलो भाषाको तुलनामा दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल हुन्छ। यसमा नियन्त्रित तथा औपचारिक वातावरणको पर्छ। यो समाज र विद्यालयीय वातावरणमा सिक्किन्छ। यसको सिकाइमा पहिलो भाषाका वर्ण, शब्द, वाक्य, सङ्गति आदिले प्रभाव पार्दछ। दोस्रो भाषा निश्चित उद्देश्य र आवश्यकता पूर्तिको लागि सिक्किन्छ। दोस्रो भाषा सिकाइ मातृभाषासँग निकट भए सहजता र निकट नभए जटिलता उत्पन्न हुन्छ। यस क्रममा भाषिक वातावरणको सीमितता र व्यापकताले सिकाइमा असर पार्दछ। भाषिक भिन्नता, सामाजिक दबाव, वातावरणीय भिन्नता, जनसङ्ख्या र मनोवैज्ञानिक पक्षले दोस्रो भाषा सिकाइमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। त्यसैले यी विविध पक्षलाई ख्याल गरी प्रशस्त अभ्यास गराई यसको शिक्षण गर्नुपर्दछ।

नेपाल जातीय, धार्मिक, भाषिक त्रिपक्षीय संरचनामा संरचित देखिन्छ। यसबाट एक जाति एक भाषा (तामाङ, शेर्पा, चेपाङ, मगर, गुरुङ), बहुजाति एक भाषा (क्षेत्री, बाहुन, ठकुरी, कामी, दमाइ) र एक जाति बहुभाषा (तराईका ब्राह्मण, राजपुत, यादव, कुर्मी, तेली) को स्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ। वि.स. २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपाली भाषा नेपालका ४४.८६ % वक्ताहरूको मातृभाषा हो। यो सरकारी कामकाजको भाषा हो। यस भाषामा समृद्ध साहित्यिक परम्परा, वैज्ञानिक व्याकरण परम्परा तथा अत्याधुनिक कोशहरू प्रकाशित छन्। मातृभाषामा शिक्षा सम्भव नरहेका वक्ताहरूका लागि नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम भाषा पनि हो। सामाजिक वक्ताहरू यसै भाषाका माध्यमबाट सम्पर्कशील हुने भएकाले यस भाषालाई बृहत्तर नेपाली समाजको सम्पर्क भाषाको स्थान प्राप्त छ। त्यसो त नेपाली भाषा हाल नेपालमा मात्र नभई नेपाली डायस्पोरामा समेत व्यापक प्रयोग व्यवहारमा रहेको छ। यस भाषाका माध्यमबाट प्राथमिक तहदेखि महाविद्यावारिधि तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ। भाषिक वक्ताहरूले सामाजिक समायोजन, शिक्षार्जन, सरकारी कामकाज, व्यापार व्यवसाय, मनोरञ्जन आदि गतिविधि यसै भाषाका माध्यमबाट सम्पन्न गर्न सक्दछन्। अतः नेपाली समाजको सामाजिक विविधतालाई सम्मान गर्न माध्यम भाषाका रूपमा यस भाषाको योगदान विशिष्ट देखिन्छ।

नेपालका कतिपय विद्यालयहरूमा एकाध मातृभाषी विद्यार्थीहरू एउटै कक्षाकोठामा उपस्थित रहेका दृष्टान्त विद्यमान रहेका छन्। मूलतः सहरी परिवेश तथा अत्यधिक जनघनत्व भएका इलाकाहरूमा वक्ताहरू भाषिक प्रयोगमा सङ्क्रमणको स्थितिबाट गुज्रिरहेका पाइन्छन्। एकातिर मातृभाषाप्रतिको गहिरो झुकाव र अर्कातिर माध्यम भाषाको अत्यधिक आवश्यकताका कारणले विद्यार्थीहरूमा यस्तो अवस्था सिर्जना भएको पाइन्छ। नेपालमा निर्माण भएका भाषा पाठ्यक्रमहरू सबै भाषाको शिक्षणको लागि सान्दर्भिक देखिँदैनन्। कतिपय भाषाहरूमा पाठ्यक्रम निर्माण भएको पनि पाइँदैन, भाषा पाठ्यपुस्तकहरू लेखिएको

पाइँदैन, सुदृढ लेख्य परम्परा रहेको देखिँदैन, मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयहरू नगण्य मात्रामा रहेका छन् र सबै शिक्षकहरूमा मातृभाषेतर भाषाको ज्ञान पाइँदैन। यस्तो स्थितिमा नेपाली दोस्रोभाषी सिकारूहरूका लागि दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण अनिवार्य बन्न पुगेको देखिन्छ। यसका साथै घुमफिरका लागि नेपाल आउने पर्यटकहरूले सम्पूर्ण भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ। तसर्थ सबै तहमा मातृभाषा शिक्षा सम्भव नदेखिने हुँदा दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण अपरिहार्य नै देखिन्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणको कक्षाकोठाभित्रको परिवेश नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थी अनुकूल हुन सकेको देखिँदैन। साथै नवीन शिक्षण विधि तथा प्रविधिको अभाव, व्यतिरेकी र त्रुटि विश्लेषणको अभाव, कार्यमूलक अनुसन्धानको कमी, मूल्याङ्कन विविधताको अभावलगायत अनेकन् कारणले गर्दा दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली शिक्षणको वर्तमान अवस्था त्यति सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण

दोस्रो भाषा सिकाइमा पहिलो भाषा अवरोध पार्ने भएकाले यसलाई कृत्रिम तरिकाले सिक्ने कोसि गरिन्छ। यसको सिकाइ शिक्षण प्रक्रिया नियन्त्रित, यान्त्रिक एवम् बौद्धिक प्रकृतिको हुन्छ। पहिलो भाषाको भाषिक व्यवस्थामा सक्षम भइसकेको सिकारूलाई दोस्रो भाषा सिकाउनुपर्ने भएकाले स्वाभाविक रूपमा यस्तो शिक्षण कठिन हुन जान्छ। यस क्रममा पहिलो भाषाका उच्चारण, वर्ण, रूप, पद, पदावली, शब्दगठन, वाक्य कोटि, आर्थी व्यवस्थागत वैविध्यले हस्तक्षेप गर्ने मानिन्छ। यस क्रममा सिकारूले व्यवस्थित, अव्यवस्थित तथा उत्तरव्यवस्थित त्रुटिहरू गर्न सक्छन् (अधिकारी, २०५९)। तसर्थ दोस्रो भाषाको शिक्षणमा त्रुटि निराकरणात्मक शिक्षणलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ।

दोस्रो भाषा शिक्षणका क्रममा साहित्यिक पाठ्यपुस्तक, व्याकरण-अनुवाद, प्रत्यक्ष विधिहरूका साथै क्रमिक शिक्षण, भाषाशास्त्रीय, भाषिक अनुभव, वैयक्तिक प्रशिक्षणजस्ता दोस्रो भाषा शिक्षण पद्धतिहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। कक्षाकोठालाई समस्या समाधानमूलक, खोजमूलक, अन्तर्क्रियात्मक तथा परियोजनाकेन्द्रित बनाउँदा दोस्रो भाषाको शिक्षणलाई सहज बनाउन सकिन्छ। निर्मित पाठ्यक्रमको सामयिक संशोधन तथा प्रचलित पाठ्यपुस्तकको युगीन सुधार गर्दै अपनाइएका शिक्षण विधि र प्रक्रियामा अपेक्षित परिवर्तन गर्ने हो भने दोस्रो भाषाको शिक्षण प्रक्रिया पनि सरल हुन जान्छ।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा सिकारूको भाषिक पृष्ठभूमिको राम्ररी ख्याल गरी योजनाबद्ध तरिकाले शिक्षण गर्नुपर्छ। शिक्षणका क्रममा दोस्रो भाषा शिक्षणका नवीन विधि तथा पद्धतिहरू सही प्रयोग गर्ने, सिकारूको भाषिक आवश्यकता र कठिनाइ पहिचान गरी निराकरण गर्ने, भाषा पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा मातृभाषी सक्षमतालाई महत्त्व दिने, कक्षाकोठाको भाषिक विविधताको व्यवस्थापन गर्ने जस्ता कार्य गर्नुपर्छ। दोस्रो भाषा

शिक्षणका शैक्षिक सामग्री तथा प्रविधिहरूको अत्याधिक प्रयोग गर्ने, सिकाइ शिक्षणका एकीकृत पद्धतिको प्रयोग गर्ने, पहिलो भाषाका भाषिक अनुभवहरूलाई दोस्रो भाषा सिकाइमा स्थानानन्तरण गर्नेजस्ता कार्यहरू सचेततापूर्वक गर्नुपर्छ। यसका साथै भाषा शिक्षणलाई रचनामुखी एवम् सम्प्रेषणात्मक बनाउने, समाजभाषिक व्यवहार र कार्यमूलक भाषा शिक्षणलाई प्रोत्साहन गर्ने, भाषा पाठ्यक्रम र भाषा पाठ्यपुस्तकमा समसामयिक सुधार गर्ने, वैकल्पिक पाठ्यपुस्तक एवम् सहजकर्ता शिक्षकको व्यवस्था मिलाउनेजस्ता कार्यसमेतले यसको शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या र समाधान

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण वर्तमान परिवेशमा एउटा जटिल समस्याको रूपमा रहेको पाइन्छ। सिकारुको मातृभाषाको प्रभावले यस्तो समस्या सिर्जना हुन्छ। सिकारुमा उच्चारण र वर्ण विभेदीकरणसम्बन्धी समस्या देखा पर्छन्। हिज्जे, लेख्यविन्यास, शब्दभण्डार तथा शब्दार्थसम्बन्धी समस्याको सामना शिक्षकले कक्षाकोठाभित्र गर्नुपर्दछ। सिकारुको मातृभाषाले सन्दर्भपूर्ण वाक्य निर्माण र प्रयोगमा पनि प्रभाव पार्दछ। प्रासाङ्गिक उखान तथा टुक्काको प्रयोग, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधता, भाषा पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, व्यक्तिगत भिन्नता, द्विभाषिक शिक्षकको अभाव, शिक्षकको पेसागत दक्षता, व्यतिरेकी तथा त्रुटि विश्लेषण, शैक्षणिक व्याकरणसम्बन्धी समस्या आदि जस्ता समस्याहरू देखिन्छ।

दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा देखापर्ने समस्याहरूको पहिचान गरी त्यसैअनुरूप समाधानका तरिका अपनाउन सकिन्छ। सिकारुलाई उच्चारण, वर्ण विभेदीकरण, हिज्जे, उखान तथा टुक्कासम्बन्धी प्रशस्त अभ्यास गराउने, भाषिक पृष्ठभूमि पहिचान गरी शिक्षण गराउने, विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि र प्रविधिको प्रयोग गर्ने, शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्ने, कक्षाकोठाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधतालाई व्यवस्थापन गरी शिक्षण गर्ने आदि विभिन्न कार्यले समस्या समाधान गर्न सकिन्छ।

निष्कर्ष

नेपाली भाषा अधिकांश नेपालीहरूको मातृभाषा, अन्तर्राष्ट्रिय भाषा, राष्ट्रिय र जातीय सम्पर्कको भाषा, संवैधानिक मान्यताप्राप्त भाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, पठनपाठनको माध्यम भाषा, मानकीकृत तथा बजारीकृत भाषा र शक्तिशाली भाषा भएकाले दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरू बढी रहेको कुरा निक्यौल गरिएको छ। दोस्रो भाषाको सिकाइमा पहिलो भाषा (मातृभाषा) को संरचनात्मक स्वरूपले ठुलो प्रभाव पारेको देखिन्छ। दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरू बढी भएको क्षेत्र पहिचान गरी सरकारले विशेष खालका नीति बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ। योजनाबद्ध, नवीन विधिहरू तथा प्रविधिहरूको माध्यमबाट दोस्रो भाषा सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०५९), भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०६६), दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली शिक्षण: परिदृश्य र कार्यदिशा, अमृत चर्चा, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेपाल सरकार, (२०७२), नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७), दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइ लागि शिक्षण पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६३ख), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप ।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०७०), नेपाली भाषा शिक्षण, विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- बन्धु, चुडामणि (२०७३), भाषाविज्ञान, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।
- बन्धु, चुडामणि (२०७७, दसौँ संस्करण), भाषा विज्ञान, साझा प्रकाशन ।
- भाषा आयोग (२०८०), भाषा आयोगको प्रतिवेदन (सातौँ), भाषा आयोग, लेखक ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद (२०७४), नेपालमा बोलिने भाषा : सङ्कट र सम्भावना, साठी वर्षको भाषिक
- योजन तामाङ, अमृत र पौडेल, गणेशप्रसाद (सम्पा.), दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली शिक्षण, शिक्षा विभाग ।

खण्ड चार

अध्ययन तथा अनुसन्धान

अछामी भाषामा नामर क्रियाविशेषणको वचन र लिङ्गगत सङ्गति

डा. हर्कबहादुर शाही

लेखक परिचय

डा. हर्कबहादुर शाही सुदूरपश्चिम प्रदेशको नाडा -९ अछाम जिल्ला, सेती अञ्चलमा जन्मनु भएको हो। उहाँले नेपाली भाषा विषय लिएर एम.एड. र एम.ए. सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरी विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गर्नुभएको छ। हाल उहाँ त्रि.वि.को सहप्राध्यापक एवम् त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुसन्धान निर्देशनालय कीर्तिपुरमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले शिक्षण पेसादेखि सार्वजनिक संस्थाहरूमा प्रशासनिक कार्यअनुभव हासिल गर्नुभएको छ। उहाँ शिक्षासम्बन्धी तालिम, क्षमता विकास र अभिमुखीकरण कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ।

लेखसार

अछामी नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको अछाम जिल्लामा बोलिने पहाडी मातृभाषा हो। पहाडी भाषिक समुदायका कुमाउनी र गढवाली हिन्दीको बोली मानिएझैं अछामी पनि पहिले नेपाली भाषाको भाषिका मानिएको थियो तर २०११ ई. को जनगणनापछि यसले नेपालीको भाषिकाबाट छुट्टै भाषाको हैसियत कायम गरी सकेको छ। अछामी भाषाको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरी यस भाषाका नाम र स्थानिक क्रियाविशेषणबीचको सङ्गतिलाई विश्लेषण गर्ने उद्देश्य रहेको यो लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। आफू स्वयम् अछामी भाषी वक्ता भएकाले आफ्नै अन्तर्दृष्टि र अछामी भाषाको अध्ययन शीर्षकको विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध (२०७०) मा आधारित भई सामग्री सङ्कलन गरी तथ्यको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। नाम र स्थानिक क्रियाविशेषणका बीच सङ्गति हुने अछामी भाषाको एक वाक्यात्मक विशेषता हो। यो विशेषता सामान्यतः संसारका अन्य भाषामा पाइँदैन, तर अन्य पहाडी मातृभाषाहरूमा यस्तो विशेषता पाइने सक्छ।

प्रमुख शब्दावली: भाषा, स्थानिक क्रियाविशेषण, पद सङ्गति, अछामी भाषा, भाषिका।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

अछामी नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको अछाम जिल्लामा बोलिने भारतीय नव आर्य परिवारको पहाडी मातृभाषा हो। ग्रियर्सन (१९३१) ले नेपाली भाषालाई एक पहाडी भाषा मानेका छन् (उद्धृत पाण्डे, २०१२, पृ. २३२)। अछामी पनि नेपालको जनगणना ई. २०११ पूर्व नेपाली भाषाको भाषिका थियो। यस जनगणना पछि मात्र यो भाषा भएको हो। पहाडी भाषा विशेषताहरूमध्ये भूतकालिक सहायक क्रियामा 'छ' को प्रयोग हुन्छ (तिवारी, २०१२, पृ. ६० र बाहरी, १९६६, पृ. १४८) भन्ने विशेषता यस भाषामा पनि पाइने हुनाले यो पनि एक पहाडी समूहको मातृभाषा हो। अछामीलाई सांस्कृत्यायन

(इ.१९६०) ले पश्चिम नेपाली भाषिका, पोखरेल (२०३१) ले नेपालीको ओर पच्छिमा भाषिका र बन्धु (२०३६) ले केन्द्रीय नेपाली भाषिका समूहअन्तर्गत समावेश गरेका थिए। पोखरेल (२०५०) ले पछिल्लो अध्ययनमा ओर पच्छिमा भाषिकाको उपभाषिका, रेग्मी (२०२५) ले केन्द्रीय नेपाली भाषिका, आचार्य (२०५३) ले सेती अञ्चलको पहाडी जिल्लामा बोलिने भाषिका, शर्मा र बराल (२०५०) ले पश्चिमेली भाषिका र निरौला (२०५०) र ढुङ्गाना (२०५३) ले नेपालीको भाषिका, तिमिल्सेना (२०५०) ले अछामी-बझाडी र इथ्नोलग (२००९) मा नेपालीको भाषिका मानिएको थियो। अछामीलाई नेपालीको भाषिका मान्ने खासै भाषावैज्ञानिक आधारमा देखिँदैन। ई. २०११ को जनगणनाले अछामीलाई मातृभाषाको सूचीमा सूचीकरण गरिसकेपछि शाही (२०७०) ले भने कम्प्युटेस्नल लिङ्ग्विस्टिक्सको भाषा र भाषिका छुट्याउने सफ्टवेयरको प्रयोग गरेर शाब्दिक समानता परीक्षण गरी अछामीलाई नेपालीको भाषिका नभई छुट्टै भाषाका रूपमा स्थापित गरेका छन्। नेपालको समाज भाषा वैज्ञानिक सर्वेक्षणमा प्रयोग भएको २१० आधारभूत शब्दावलीका आधारमा 'वर्डसर्भ' सफ्टवेयरको सहायताले नेपालीसँग मिल्ने शब्दहरू अछामीमा ४४ प्रतिशत मात्र पाइए। दुई भाषाका आधारभूत शब्दावलीमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी समानता भयो भने मात्र दुइटा भाषिक भेदमध्ये एउटालाई अर्काको भाषिका भन्न मिल्छ, त्यो भन्दा कम शाब्दिक समानता भए ती दुइटै भाषिक भेदलाई अलग भाषा मान्नु पर्छ (ब्लेयर, १९९०, पृ. २४ पे.)। यसबाट अछामी नेपालीको भाषिका नभई बेग्लै भाषा भएको पुष्टि हुन्छ। नेपालको राष्ट्रिय जन गणना, २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार यो भाषा बोल्नेको सङ्ख्या १,४२,७८७ रहेको थियो भने हाल नेपालको जनगणना, २०७८ अनुसार १,४१,४४४ (०.४८ प्रतिशत) रहेको छ (CBS 2021, p.15)। यो भाषा नेपालका एक लाखभन्दा बढी वक्ता भएका मातृभाषाको सूचीमा सत्रौँ स्थानमा पर्दछ। यसलाई दोस्रो भाषाका रूपमा ६५२२ (०.०२ प्रतिशत) ले बोल्ने गरेको पाइन्छ भने ३,९६५०३ (१.३६ प्रतिशत) वक्ताले अछामी भाषालाई आफ्नो पुर्खाको भाषा मानेका छन् (CBS 2021, pp.17-23)। यस भाषाका पहलमान सिंह स्वारको 'लालुभागा' (नाट्य कृति) र 'श्लोक सङ्ग्रह' (कविता सङ्ग्रह) प्रकाशित छन्। यस भाषामा लेखिएका आफ्नै मौलिक साहित्यिक कृति हुन् भने पोखरेल (२०५०, पृ. ४२ र २०६७, पृ. ६५ र ९४) का अनुसार संवत् १३३७ को अछाम पञ्चदेवलको शिलालेख, वि.सं. १४४६ को मलय वर्माको ताम्रपत्र, वि.सं. १६४८ को अर्जुन्या बुडाको 'पुर्सो कथुरो', वि.सं. १६३६ को काशी जोइसीको 'अछाम मल्लो भैसोल्या अभिलेख' (उधृत् घोडासैनी, २०६७, पृ.६) यस भाषाका प्राचीन अभिलेख हुन्।

यस भाषामा 'अछामी भाषाको अध्ययन' (२०७०) र 'अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन' (२०७२) शीर्षकका दुईओटा विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध तयार भएका छन्। अछामी व्याकरण (२०७२), अछामी भाषाका नमुना पाठ (२०७२), अछामी भाषाको व्याकरण (२०७६) र अछामी गालीको अध्ययन (२०६७) यस भाषाका कृति हुन्। यस भाषामा स्नातकोत्तर तहमा विभिन्न भाषिक र लोक साहित्यिक अध्ययन भएको पाइन्छ।

शाही (२०५५) ले अछामी भाषिका : एक अध्ययन, न्यौपाने (२०५९) ले सान्तडी भाषिका : एक अध्ययन, शाह (२०६४) ले अछामी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, घोडासैनी (२०६४) ले अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण, अधिकारी (२०६४) ले अछामी मागल गीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, उपाध्याय (२०६४) ले अछामी लोककथाको संरचनात्मक अध्ययन, शाह (२०६६) ले बैजनाथ क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिबीचको व्यतिरेकी विश्लेषण, पाण्डे (२०६७) ले अछाम आठ सय क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भेद र स्तरीय नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन, सोडारी (२०६७) ले अछामी भाषिकामा रहेका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, शाही (२०६८) ले 'मानक नेपाली भाषा र अछाम वीरपथ क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषिक भेदको उच्चारणगत, शब्द वर्ग र कारक विभक्तिको तुलनात्मक अध्ययन, तिमिलिसना (२०६८) ले अछाम कुइका क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भाषिक भेद र स्तरीय नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिबीचको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकमा शोधपत्र तयार पारेका छन्। यस भाषाका हर्कबहादुर शाहीका स्तरीय नेपाली र अछामी भाषिकाका नामिक पदावलीहरू (२०६६), अछामी भाषाका पद सङ्गति (२०१६), अछामी भाषाका संयुक्त क्रिया (२०७३), अछामी शब्द निर्माण (२०७३) र अछामी अनुकरणात्मक शब्द (२०७३) जस्ता अनुसन्धानमूलक शोधलेख पनि प्रकाशित छन्।

खस भाषा उत्थान समितिले २०७४ सालदेखि यस भाषामा 'सैना' नामको वार्षिक पत्रिका प्रकाशन गर्ने गरेको छ। यसमा अछामी लोकवार्ताका सामग्री प्रकाशन गरिँदै आएको पाइन्छ। २०७५ साल फागुन महिनादेखि मासिक रूपमा गोरखापत्रको नयाँ नेपालको भाषा पृष्ठमा यस भाषाका समाचारलगायत अन्य सामग्रीहरू प्रकाशित हुँदै आइरहेका छन्। अछाम जिल्लाका सातओटा एफ.एम. रेडियोहरूबाट अधिकांश कार्यक्रम अछामी भाषामा सञ्चालन भइरहेका छन् भने केही एफएमबाट समाचार समेत अछामी भाषामा प्रसारण भइरहेको छ। युट्युबमा अछामी न्याउल्या गीत, टिकटकमा र चलचित्रका क्षेत्रमा पनि अछामी भाषा विस्तारै प्रवेश गरिरहेको छ।

उद्देश्य

यस लेखको उद्देश्य अछामी भाषाको परिचय प्रस्तुत गरी यस भाषामा रहेका कर्ता, कर्म र क्रियाविशेषणका बीच लिङ्ग र वचनका आधारमा हुने सङ्गति व्यवस्थाको उदाहरणसहित व्याख्या विश्लेषण गर्नु रहेको छ।

अध्ययन विधि

गुणात्मक ढाँचामा आधारित यो लेखमा आफ्नै अन्तर्दृष्टि र अछामी भाषाको अध्ययन शीर्षकको विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध (२०७०) बाट सामग्री सङ्कलन गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ।

पदसङ्गति

वाक्यात्मक संरचनामा एउटा पदको रूपमा परिवर्तन गर्ने बित्तिकै अर्को पदको रूपमा पनि समानुपातिक रूपमा परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्थालाई पदसङ्गति भनिन्छ। नेपाली भाषामा नाम र विशेषण, नाम र सम्बन्ध पद, कर्ता र क्रिया, नाम र कोटिकार, नाम र थातबास, माउ र बच्चा, प्राणी र आवाज, नाम र समूह जनाउने शब्द, प्राणी र दिसा, क्रिया र अनुकरणात्मक शब्द, नाम र आद्यपुनरुक्त पद, नाम र सार्वनामिक पद र सम्बन्धवाचक, सहसम्बन्धवाचक सार्वनामिक पद र नाम, सर्वनाम र परस्थानिक गरी जम्मा १४ प्रकारका पदसङ्गति रहेका छन् (पोखरेल, २०५४ पृ.७३-७६)। भाषाअनुसार पदसङ्गति फरक हुन सक्छ। वाक्यभित्र आउने पदहरू परस्पर रूपायनमा नियन्त्रित हुनु वा लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिमा अन्वय हुनुलाई पदसङ्गति भनिन्छ (न्यौपाने, २०६१, पृ. ३५३)। पदसङ्गति वाक्यमा रहेका वचन, लिङ्ग, पुरुष र आदरार्थीका आधारमा हुन्छ। व्याकरणमा विकारी र अविकारी गरी शब्द दुई वर्गमा विभक्त हुन्छन्। क्रियाविशेषण अविकारी शब्दवर्गअन्तर्गत पर्दछ। यो अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन हुँदैन (शर्मा, २०६३ पृ. ८५) तर कर्णाली प्रदेशका जुम्ला, हुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालिकोट, दैलेख र सुदूरपश्चिम प्रदेशका अछाम, बझाङ, बाजुरा, डोटी र बैतडीका केही भागमा बोलिने खस भाषामा अव्ययको लिङ्ग, वचन र आदरार्थीका आधारमा विचलन हुन्छ, जुन संसारकै अन्य भाषामा यस्तो व्यहोरा पाइदैन (पोखरेल, २०७६ पृ.१०)। अछामी भाषा पनि खस भाषाअन्तर्गत पर्छ र यस भाषामा पनि नाम र स्थानिक क्रियाविशेषणकाबीच वचन र लिङ्गका आधारमा सङ्गति भएको पाइन्छ।

अछामी नाम र स्थानिक क्रियाविशेषणका बीच सङ्गति

क्रियाविशेषण अव्यय भएकाले अन्य भाषामा यसको वाक्यमा लिङ्ग र वचनका आधारमा सङ्गति हुँदैन, तर अछामी भाषामा नाम र क्रियाविशेषणका बीच पनि सङ्गति हुन्छ। क्रियाविशेषणलाई मूल र व्युत्पन्न गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। किन, कसरी, कहाँ, कहिले, कति आदि प्रश्नको जवाफमा आउने शब्द क्रियाविशेषण हो र यो समयवाचक, स्थानवाचक, रीतिवाचक, परिणामवाचक, परिमाणवाचक, कारणवाचक क्रियान्तरवाचक, आवृत्तिवाचक र वाक्यात्मक गरी नौ प्रकारका छन् र बनोटको आधारमा पनि मूल र व्युत्पन्न गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. १५४-१५५)। अछामी भाषामा नाम र मूल स्थानिक क्रियाविशेषण र व्युत्पन्न अन्तर्गत सार्वनामिक

क्रियाविशेषणको सङ्गति हुँदा लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ।
जस्तै:

नाम र मूल स्थानिक क्रियाविशेषणका बीच सङ्गति

अछामी भाषाका मूल क्रियाविशेषणसँग विकारी परसर्ग लागेर नाम र मूल स्थानिक क्रियाविशेषणको सङ्गति भएको पाइन्छ। जस्तै

- १) फल्याउटो ओडो आयो।
फल्याउट् -ओ ओड्-ओ आउ-य्-ओ।
केटो-एव.पु.वर-क्रिवि.एव.पु. आउ-भू-एव.पु.।
'केटो ओर आयो। '
- २) फल्याउटि ओडि आइ
फल्याउट्-इ ओड्-इ आउ-इ।
केटी-एव.स्त्री.वर-क्रिवि.एव.स्त्री. आउ-भू.एव.स्त्री.
'केटी वर आइ। '
- ३) फल्याउटा ओडा आया।
फल्याउट् -आ ओड्-आ आउ- य-आ।
केटा-वव.पु.वर-क्रिवि.वव.पु.आ. आउ-भू.वव.पु.।
'केटाहरू वर आए। '
- ४) फल्याउटि ओडि आइन्।
फल्याउट्-इ ओड्-इ आउ-इ-न्।
केटी-वव.स्त्री.वर-क्रिवि.वव.स्त्री.आ. आउ-भू.स्त्री.वव.।
'केटीहरू वर आए। '
- ५) फल्याउटो पुडोगयो।
फल्याउट् -ओ पुड्-ओ जा-य-ओ।
केटो-एव.पु. पर-क्रिवि.एव.पु. जा-भू.एव.।
'केटो पर गयो'
- ६) फल्याउटि पुडि गइ।
फल्याउट्-इ पुड्-इ जा-इ।
केटी-एव.स्त्री. पर-क्रिवि.एव.स्त्री. जा-एव.स्त्री.।
'केटी पर गई। '
- ७) फल्याउटा पुडा गयो।
फल्याउट्-आ पुड्-आ जा-य-आ।
केटो-वव.पु.पर-क्रिवि.वव.पु.आ.जा-भू.वव.पु.।
'केटाहरू पर गए। '

८) फल्याउटि पुडिगइन्।

फल्याउट्-इ पुड्-इ जा-इ-न्।

केटी-वव.स्त्री.पर-क्रिवि.वव.स्त्री.आ.जा-स्त्री.वव.

केटीहरू पर गइन्। '

९) फल्याउटो उमोगयो।

फल्याउट्-ओ उम्-ओ जा-य-ओ

केटो-एव.पु.माथि-क्रिवि.एव.पु. जा-भू.एव.पु.

केटो माथि गयो। '

१०) फल्याउटि उमिगइ।

फल्याउट्-इ उम-इ जा- य-इ

केटी-एव.स्त्री.माथि-क्रिवि.एव.स्त्री. जा-भू.एव.स्त्री.

केटी माथि गइ। '

११) फल्याउटि उमि गइन्।

फल्याउट्-इ उम्-इ जा-य-इ-न्

केटी-वव.स्त्री. माथि-क्रिवि. वव.स्त्री. जा- भू.स्त्री.वव.

केटीहरू माथि गइन्। '

१२) फल्याउटो उदोगयो।

फल्याउट्-ओ उद्-ओ जा-य-ओ

केटो-एव.पु.तल-क्रिवि.एव.पु. जा-भू.एव.पु.

केटो तल गयो। '

१३) फल्याउटि उदिगइ।

फल्याउट्-इ उद्-इ जा- य-इ

केटी-एव.स्त्री.तल-क्रिवि.एव.स्त्री. जा-भू.एव.स्त्री.

केटी तल गइ। '

१४) फल्याउटा उदा गया।

फल्याउट्-आ उद्-आ जा-य-आ

केटा-वव.पु. तल-क्रिवि. वव.पु. जा-भू. वव.पु.

केटाहरू तल गए। '

१५) फल्याउटि उदिगइन्।

फल्याउट्-इ उद्-इ जा-य-इ-न्

केटी-वव.स्त्री. तल-क्रिवि. वव.स्त्री. जा- भू.स्त्री.वव.

केटीहरू तल गइन्। '

माथिका वाक्य १ देखि १५ सम्म प्रयोग भएका ओडो, ओडि, ओडा, (वर), पुडो, पुडि, पुडा(पर), उमो, उमि, उमा (माथि) उदो, उदि, उदा (तल) मूलस्थानिक क्रियाविशेषण हुन्। यिनको लिङ्ग,

वचन र आदरअनुसार-इ/-ओ/-आ विकार आई रूपायन भएर वाक्यमा नामसँग सङ्गति भएको छ। यसरी अछामी भाषाका मूल स्थानिक क्रियाविशेषण र नामकाबीच लिङ्ग र वचनअनुसार वाक्यको सङ्गति भएको छ।

नाम र व्युत्पन्न क्रियाविशेषणका बीच सङ्गति

सर्वनामबाट बनेका क्रियाविशेषण व्युत्पन्न क्रियाविशेषण हुन्। अछामी भाषामा व्युत्पन्न क्रियाविशेषण नामसँग रूपायन हुँदा लिङ्ग र वचनअनुसारका परसर्ग लागेर वाक्य सङ्गति भएको पाइन्छ। जस्तै

१६) चेलो तेम्मोगयो।

चेल-ओ तेउड्-ओ जा-य-ओ।

छोरो-एव.पु. त्यहाँ- क्रिवि.एव.पु.जा-भू.पु. एव.।

'छोरो त्यहाँबाट गयो। '

१७) चेलि तेम्मिगइ।

चेल-इ तेउड्-इ गइ।

छोरी-एव.स्त्री. त्यहाँ- क्रिवि.एव.स्त्री. जा-इ।

'छोरी त्यहाँबाट गइ। '

१८) चेला तेम्मागया।

चेल-आ तेम्म्-आ जा-य-आ।

छोरा-वव.पु. त्यहाँ-क्रिवि.वव.पु. जा-भू. वव.पु.

'छोराहरू त्यहाँबाट गए। '

१९) चेलि तेम्मि गइन्।

चेल-इ तेम्म्-इ जा-इ-न्।

छोरी-वव.स्त्री त्यहाँ-क्रिवि.वव.स्त्री. जा-भू. वव.स्त्री.

'छोरीहरू त्यहाँबाट गए। '

२०) चेलो ह्याम्मोगयो।

चेल-ओ ह्याम्म-ओ जा-य-ओ।

छोरो-एव.पु. यहाँ- क्रिवि.एव.पु. जा-भू.एव.पु.।

'छोरा यहाँबाट गयो। '

२१) चेलि ह्याम्मि गइ।

चेल-इ ह्याम्म-इ जा-इ।

छोरी-एव.स्त्री.यहाँ-क्रिवि.एव.स्त्री.जा-स्त्री. एव.।

'छोरी यहाँबाट गइ। '

२२) चेला ह्याम्मा गया।

चेल-आ ह्याम्म-आ जा-य-आ।

- छोरा-वव.पु. यहाँ- क्रिवि.वव.पु. आ. जा-भू.वव.पु. ।
 'छोराहरू यहाँबाट गए । '
- २४) चेलि ह्याम्मिगइन् ।
 चेल-इ ह्याम्म-इ जा-इ-न् ।
 छोरी-वव.स्त्री. यहाँ- क्रिवि.वव.स्त्री.आ. जा-स्त्री.वव. ।
 'छोरीहरू यहाँबाट गइन् । '
- २५) चेलो काम्मोगयो ।
 चेल-ओ काम्म-ओ जा-य-ओ ।
 छोरी-एव.पु. कहाँ- क्रिवि.एव.पु. जा-भू.एव.पु. ।
 'छोरी कहाँबाट गयो । '
- २६) चेलि काम्मिगइ ।
 छोरो-एव.पु. उहीं- क्रिवि.एव.पु. जा-य-ओ ।
 'छोरो उहींबाट गयो ।
 चेल-इ काउँड-इ जा-इ ।
 छोरी-एव.स्त्री.कहाँ-क्रिवि.एव.स्त्री. जा-स्त्री.एव. ।
 'छोरी कहाँबाट गइ । '
- २३) चेला काम्मा गया ।
 चेल्-आ काम्म-आ जा-य् -आ ।
 छोरा-वव.पु. कहाँ- क्रिवि.वव.पु. आ. जा-भू.वव.पु.
 'छोराहरू कहाँबाट गए । '
- २७) चेलि काम्मिगइन्
 चेल-इ काउँड-इ जा-इ-न् ।
 छोरी-वव.स्त्री. कहाँ- क्रिवि.वव.स्त्री. आ.जा-स्त्री.वव.
 'छोरीहरू कहाँबाट गइन् । '
- २८) चेलो ह्याम्मोगयो ।
 चेल-ओ ह्याम्म-ओ गयो ।
- २९) चेलि ह्याम्मिगइ ।
 चेल-इ ह्याम्म-इ गइ ।
 केटी-एव.स्त्री.उहीं-क्रिवि.एव.स्त्री. जा-इ ।
 'छोरी उहींबाट गइ । '
- ३०) चेला ह्याम्मागया
 चेल्-आ ह्याम्म-आ जा-य-आ ।
 छोरा-वव.पु.उहीं-क्रिवि.वव.पु.आ.जा- भू.वव.पु. ।
 'छोराहरू उहींबाट गए । '

- ३१) चेलि ह्याम्मिगइन् ।
 चेल-इ ह्याम्म-इ जा-इ-न् ।
 छोरी-वव.स्त्री. उहीं- क्रिवि.वव.स्त्री. आ. जा-स्त्री.वव. ।
 छोरीहरू उहींबाट गइन् । '
- ३२) चेलो जाम्मो गयो ।
 चेल-ओ जाउंड-ओ जा-य-ओ ।
 केटो-एव.पु. जहाँ- क्रिवि.एव.पु. जा-भू. एव.पु. ।
 छोरो जहाँबाट गयो । '
- ३३) चेलि जाम्मिगइ ।
 चेल-इ जाम्म-इ गइ ।
 केटी-एव.स्त्री. जहाँ- क्रिवि.एव.स्त्री. जा-स्त्री.एव. ।
 छोरी जहाँबाट गइ । '
- ३४) चेला जाम्मागया ।
 चेल्-आ जाम्म-आ जा-य-आ ।
 छोराहरू-वव.पु.जहाँ-क्रिवि.वव.पु. आ.जा-भू.वव.पु. ।
 छोराहरू जहाँबाट गए । '
- ३५) चेलि जाम्मि गइन् ।
 चेल-इ जाम्म-इ जा-इ-न् ।
 छोरी-वव.स्त्री. जहाँ-क्रिवि.वव.स्त्री. आ. जा-स्त्री.वव. ।
 छोरीहरू जहाँबाट गए । '

माथि वाक्य नम्बर १६ देखि ३५ सम्मका वाक्यमा प्रयोग भएका तेम्मो, तेम्मि, तेम्मा (त्यहाँ), हेम्मो, हेम्मि हेम्मा (यहाँ), काम्मो, काम्मि, काम्मा (कहाँ), ह्याम्मो, ह्याम्मि, ह्याम्मा (उहीं), जाम्मो, जाम्मि, जाम्मा (जहाँ) जस्ता व्युत्पन्न स्थानिक क्रियाविशेषण नामको लिङ्ग, वचन र आदरअनुसार रूपायन भई पदसङ्गति भएको छ । व्युत्पन्न क्रियाविशेषणमा पनि मूल क्रियाविशेषणमा झैं-उडि/-उदि/-उनि/-म्मि, -उडो/-उदो/-उनो/म्मो, -उडा/-उदा/-उना/-म्मा जस्ता विकारी परसर्ग लागेर पदसंग सङ्गति भएको पाइन्छ र रूपायन हुँदा -ड/-द/-न/-म्म विकल्पको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

कर्म र क्रियाविशेषणको सङ्गति

अछामी भाषामा नाम, परस्थानिक र क्रियाको बीचमा लिङ्ग, वचन र आदरको सङ्गति पाइन्छ । जस्तै:

- ३६) फल्याउटो ल फल्याउटिकि हप्रम्मिधेक्यो ।
 फल्याउट-ओ-ल फल्याउट-इ कि हप्र-म्म-इ धेक्-य-ओ ।
 केटो-एव.पु. ऊर्जा.केटी-एव.स्त्री.सम्प्रा.माथि- क्रिवि.एव.स्त्री.देख्-भूका.३ एव.पु.

‘केटाले केटीलाई माथितिर देख्यो ।

३७) फल्याउटि ल फल्याउटा कि हप्रम्मो धेकि ।

फल्याउट्-इ-ल फल्याउट-ओ कि हप्र-उडि धेक्इ

केटी-एव.स्त्री.ऊर्जा.केटो-एव.पु.सम्प्रा.माथि क्रिवि.एव.स्त्री. देख् -भूका.३ एव.स्त्री.

‘केटीले केटालाई माथितिर देखी ।

३८) फल्याउटा ल फल्याउटि कि हप्रम्मि धेक्या ।

फल्याउट्-आ-ल फल्याउट-इ कि हप्र-म्म-इ धेक्-य-आ ।

केटा-वव.पु.ऊर्जा.केटी-एव.स्त्री.सम्प्रा.माथि-क्रिवि.वव.पु.आ. देख् -भूका.३

वव.पु.आ.

‘केटाहरूले केटीलाई माथितिर देखे । ’

३९) फल्याउटि ल फल्याउटा कि हप्रम्मा धेकिन् ।

फल्याउट्-आ-ल फल्याउट-इ कि हप्र-म्म-आ धेक्-इ-न् ।

केटो-वव.स्त्री.ऊर्जा.केटी-एव.स्त्री.सम्प्रा.माथि-क्रिवि.वव.स्त्री.आ. देख् -भूका.३ वव.

स्त्री.आ.

‘केटीहरूले केटालाई माथितिर देखे । ’

माथि वाक्य नम्बर ३६ देखि ३९ मा प्रयोग भएका हप्रम्मो, हप्रम्मि, हप्रम्मा (माथितिर) जस्ता क्रियाविशेषण कर्मअनुसार लिङ्ग, वचनको मेल भएको छ । क्रियाविशेषणको रूपावली हुँदा -ड/-द/-न/म्म परसर्ग वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छन् ।

निष्कर्ष

भारतीय नव आर्य भाषा परिवारको पहाडी भाषाअन्तर्गत पर्ने अछामी भाषा नेपालको पश्चिम अछाम जिल्लामा बोलिन्छ । यस भाषालाई पहिले नेपाली भाषाको भाषिका भने पनि हाल भाषावैज्ञानिक रूपमा र जनगणनामा पनि यो भाषाको रूपमा परिचित छ । यस भाषाका अहिले साहित्यिक कृति, अभिलेख, विद्यावारिधि र स्नातकोत्तर तहमा अनुसन्धान, अनुसन्धान लेख प्रकाशित भएका छन् । यो भाषा गोरखापत्रको पृष्ठमा प्रकाशित हुनका साथै एफ.एम. रेडियोमा समेत प्रवेश पाइसकेको छ । यस भाषाका मूल क्रियाविशेषण र व्युत्पन्न क्रियाविशेषणको लिङ्ग, वचन र आदरका आधारमा रूपायन भएर नामसँग सङ्गति हुन्छ । मूल क्रियाविशेषणमा -इ/-ओ/-आ र -उडि/-उडो/-उडा/-म्मि/-म्मो/-म्मा जस्ता विकारी विभक्ति र परसर्ग लागेर रूपायन हुन्छ भने व्युत्पन्न क्रियाविशेषणमा पनि म्मो /म्मि/म्मा/ उडि/-उडो/-उडा जस्ता विकारी परसर्ग र विभक्ति लागेर नाम र व्युत्पन्न क्रियाविशेषणकाबीच सङ्गति भएको पाइन्छ भने कर्म र क्रियाविशेषणका बीच पनि लिङ्ग र वचनगत सङ्गति हुने यस भाषाको मौलिक विशेषता रहेको छ । यसप्रकार नाम र स्थानिक र सर्वनामिक क्रियाविशेषणका बीच सङ्गति हुने व्याकरणिक विशेषता सुदूरपश्चिमका पहाडी भाषा बाहेक अन्यमा पाइँदैन । खस प्राकृत र संस्कृत भाषासँग यसको केही साइनो गाँसिएको

छकि भन्ने कुरा अनुसन्धानीय छ। कुमाउनी र गढवालीमा पनि यस किसिमको व्यहोरा रहेको हुनसक्छ।

सङ्क्षिप्त शब्दावली

३	-	तृतीय पुरुष
आ.	-	आदरार्थी
ऊर्जा	-	ऊर्जावत कारक
एव.	-	एकवचन
त्रिवि	-	त्रिभुवनविश्वविद्यालय पु. -पुलिङ्ग
भूका.	-	भूतकाल
वव.	-	बहुवचन
स्त्री.	-	स्त्रीलिङ्ग

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, जितानन्द. (२०६४). *अछामी मागल गीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग।
- आचार्य, भागवत. (२०५३), *उच्चारणका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग।
- उपाध्याय, खगेन्द्र प्रसाद (२०७२), *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- उपाध्याय, जनकदत्त (२०६४), *अछामी लोक कथाको संरचनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग।
- घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७६), *अछामि भाषाको व्याकरण*, सनलाइट पब्लिकेसन।
- घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७७), *अछामी भाषाका विकारी विभक्ति र परसर्ग*, प्रज्ञा अङ्क १ पूर्णाङ्क १२१ नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान पृ. २३
- घोडासैनी, खगेन्द्रप्रसाद (२०६४), *अछामी भाषिकाको कोश*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।
- घोडासैनी, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *अछामी गालीको अध्ययन*, श्रीमती मिना घोडासैनी।
- ढकाल, ऋषिराज. (२०६५). *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग।

ढकाल, रामचन्द्र (२०६५), *अछाम बड्डिसेराको स्थानीय भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग।

दुङ्गाना, लावन्य प्रसाद (२०५३), *आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।

दुङ्गाना, लावन्यप्रसाद (२०५३), *आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।

तिमिलिसना, नरेन्द्रराज (२०६८), *अछाम कुइँका क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग।

तिमिलिसना, यमनाथ (२०५०), *सङ्ख्या तथा सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।

तिमिलिसना, यमनाथ (२०५०), *सङ्ख्या तथा सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।

निरौला, यज्ञेश्वर (२०५०), *क्रियाको रूप तत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद (२०६१), *भाषाविज्ञानको रूपरेखा*, धरान: NBD प्रकाशन।

न्यौपाने, ताराप्रसाद (२०५९), *सान्तडी भाषिका: एक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल।

पाण्डे, कैलाशनाथ (२०१२), *भाषाविज्ञानका रसायनशास्त्र*, इलाहाबाद: लोक भारती प्रकाशन।

पाण्डे, रामचन्द्र (२०६७), *अछाम आठ सयक्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भेद र स्तरीय नेपालीभाषाको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५०), *राष्ट्रभाषा*, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं: एकता बुक्स।
- पोखरेल, माधवप्रसाद र अन्य (२०७६), कर्णाली प्रदेशका जाति भाषा र सामस्कृतिक अवस्था एक अध्ययन, सुर्खेत: कर्णाली प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालयक।
- बन्धु, चूडामणि (२०३६), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, ललितपुर: साझा प्रकाशन।
- रेग्मी, चूडामणि उपाध्याय (२०२५), *नेपालीभाषाकोउत्पत्ति* (प्रथम ed.). ललितपुर: जगदम्बाप्रकाशन।
- वजगाई, योगेन्द्र (२०६२), *अछाम जिल्लामा प्रचलित टुक्काको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल।
- शर्मा, मोहनराज (२०६३), *शब्दरचना, वर्णविन्यास, वाक्यत्व र अभिव्यक्ति*, नवीन प्रकाशन।
- शर्मा, मोहनराज र बराल कृष्णहरी (२०५२), *भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा*, नवीन प्रकाशन।
- शाह, अभिलाल (२०६४) *अछामी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग।
- शाह, जीतेन्द्र कुमार (२०६६), *अछाम वैद्यनाथ क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटिबीचको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा।
- शाही, मिन बहादुर (२०६८) *मानक नेपाली भाषा र अछाम विरपथ क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेदको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा।
- शाही, हर्कबहादुर (२०१६), *अछामी भाषाका पद सङ्गति*, *Dronachal Journal*, Volum 1 Number 1 Dornachal Campus Dullu Dailekh.
- शाही, हर्कबहादुर (२०५५), *अछामी भाषिका: एक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विभाग, महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल।
- शाही, हर्कबहादुर (२०६६), *स्तरीय नेपाली र अछामी भाषिकाका नामिक पदावलीहरू*, *शिक्षा*, अङ्क ७४ (पृ.७४-८६)।
- शाही, हर्कबहादुर (२०७०), *अछामी भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय।
- शाही, हर्कबहादुर (२०७३), *अछामी अनुकरणात्मक शब्द*, *Exploration*, वर्ष १ अङ्क १ दार्चुला बहुमुखी क्याम्पस दार्चुला।

शाही, हर्कबहादुर (२०७३), अछामी भाषाका संयुक्त क्रिया, प्रज्ञा-चक्षु, अङ्क १३ टिकापुर प्राज्ञिक समाज कैलाली।

शाही, हर्कबहादुर (२०७३), अछामी शब्द निर्माण, सौराई अछामको वर्ष २ अङ्क २ अछाम सेवा समिति धनगढी कैलाली।

शाही, हर्कबहादुर (२०७४), अछामी लिङ्ग व्यवस्था, TU JOURNAL Center for Research TU Volum xxx Number 2 Dec 2016.

शाही, हर्कबहादुर (२०७२), अछामी भाषाको व्याकरण, देवीकुमारी शाह।

शाही, हर्कबहादुर (२०७२), अछामी भाषाका नमुना पाठ, देवीकुमारी शाह।

सांकृत्यायन, कमला. (१९६०). 'नेपाली लोकसाहित्य हिन्दी साहित्यका बृहत् इतिहास षोडश भाग (२. सांकृत्यायन, Ed.) काशी: नागरी प्रचारणी सभा।

सुवेदी, सखिशरण (२०५१) वाक्य तत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषाकाको सर्वेक्षण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग।

सोडारी, हिक्मतबहादुर (२०६७), अछामी भाषिकामा रहेका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली विभाग रत्नराज्य क्याम्पस

स्वार, पहलमान सिंह (२०३३), लालुभागा, अछाम : तारामान सिंह स्वार।

Blair, F. (1990). *Survey on a shoestring: (a manual for small-scale language surveys)*. Arlington: SIL & University of Texas.

CBS (2013), National Population and Housing Census 2011.

CBS (2021), National Population and Housing Census National Report on Caste Ethnicity Language and Religion.

Lewis, M. P. (2009). *Ethnologue: Languages of the world* (16th ed.). (Ed.) USA: SIL International.

English Language Section

The Second Languages of Nepal in the 2021 Census

Prof. Dr. Dan Raj Regmi

Introduction of Author

In 2064 B.S. (2007 A.D.), Professor Dr. Regmi earned his Ph.D. from Tribhuvan University by writing a grammar of the Bhujel language, based on qualitative-functional theory. He is currently an emeritus professor of the Central Department of Linguistics at Tribhuvan University and has previously served as head of the department. He is a former president of the Linguistic Society of Nepal and an advisor to the Language Commission of Nepal. He has authored books on languages and has published dozens of articles on Nepalese languages and language policy in national and international research journals.

Abstract

This paper attempts to genealogically classify the second languages enumerated in the 2021 census and shed light on the reflection of speakers of the second languages in multilingualism and language policy implementation in Nepal. This census has identified three types of languages, viz., 124 mother tongues, 124 ancestral languages and 117 second languages. Like mother tongues and ancestral languages, the second languages belong broadly to different groups and sub-groups of the four major language families, viz., Indo-European, Sino-Tibetan, Austro-Asiatic and Dravidian including one language isolate. In Nepal, 96.8% people speaking second languages speak 48 languages belonging to Indo-European language family. Of such languages, Northern Indo-Aryan languages contribute 46.38%. Only 3.1% people speak 68 languages belonging to Sino-Tibetan language family. Of such languages, West Bodish languages contribute 4.49%. The number of people speaking languages belonging to Austro-Asiatic and Dravidian language families is exclusively insignificant. Generally, the number of speakers as second languages in some major languages like Bhojpuri, Limbu, Gurung and Rajbanshi has decreased whereas in some languages like Maithili, Awadhi, Bajjika, Tharu, Tamang and Newar, the number of speakers has insignificantly increased. However, such number in Nepali as second language has tremendously increased in this census. It may seriously indicate a rapid language shift in the indigenous language communities in Nepal. In this census, the number of speakers of Hindi as second language has surprisingly declined from 4.64% recorded in the 2011 census to 0.76% due to the rise in awareness about the true mother tongues and true lingua franca in the country. The second languages, which were enumerated to know the state of language contact and bi/multilingualism, directly or indirectly urge the country that a separate language census should be conducted and a formal language policy should be framed immediately. Such policy should be implemented sensibly for the promotion of multilingualism in the country.

Keywords: *Second language, language contact, language shift, language census, a formal language policy*

1. Introduction

This paper aims at genealogically classifying the second languages enumerated in the 2021 census and shedding some light on the reflection of speakers of the second languages in multilingualism and language policy implementation in Nepal. A second language refers to a language spoken by a person other than his/her mother tongue. In other words, a second language is learnt later than the mother tongues for communicating with the neighbours and others in performing different activities (Yadava, 2014, p. 52). Such language is mainly learnt in schools or in the community when a child comes in contact with other language speakers. The 2021 census has recorded three types of languages, viz., 124 mother tongues, 124 ancestral languages and 117 second languages. The second languages were enumerated to be acquainted with the state of language contact and bilingualism in the country. Like mother tongues and ancestral languages (Regmi, 2024a; Regmi, 2024b), the second languages belong broadly to four major language families, viz., Indo-European, Sino-Tibetan, Austro-Asiatic and Dravidian including one language isolate. However, the distribution of the speakers is disproportionate. The data shows that 96.8% people speaking second languages in Nepal speak 48 languages belonging to Indo-European language family. Of such languages, Northern Indo-Aryan languages contribute 46.38%. Only 3.1% people speak 68 languages belonging to Sino-Tibetan language family. Of such languages, West Bodish languages contribute 4.49%. The number of people speaking languages belonging to Austro-Asiatic and Dravidian language families is exclusively trivial. Generally, the number of speakers as second languages in some major languages like Bhojपुरी, Limbu, Gurung and Rajbanshi has declined whereas in some languages like Maithili, Awadhi, Bajjika, Tharu, Tamang and Newar the number of speakers has slightly increased. However, such number in Nepali as the second language has tremendously increased in this census. It indirectly shows the increasing trend of language shift in the indigenous ethnolinguistic communities in Nepal. The number of speakers of Hindi as second language has surprisingly declined from 4.64% in the 2011 census to 0.76% in this census. The soaring increase in Nepali and surprising decline in Hindi as the number of second language speakers may provide a number of sociolinguistic implications in Nepal. However, till the date, no attempt has been made to classify the second languages with their number of speakers into groups and sub-groups of different language family along with some explicators for the change in the number of speakers of some major second languages and critically analyze their reflection in multilingualism and language policy implementation in Nepal.

This paper is broadly organized into six sections. Section 2 presents the methodology to be employed in this paper. In section 3, we genealogically classify the second languages with the number of speakers and try to explain the change in numbers of speakers in the major second languages where relevant. Section 4 looks at the reflection of the speakers of second languages in multilingualism in Nepal. In section 5, we discuss the implications of the speakers of second languages in the language policy implementation in Nepal. Section 6 presents a conclusion of the paper.

2. Methodology

This paper has slackly employed a mixed method approach in using quantitative and qualitative data. The quantitative data on second languages have been made available by the 2021 census of Nepal. For comparison, the second language data from the 2011 census has also been employed. The qualitative data have been gleaned through interview and interaction with the five linguists of Nepal with a structured

questionnaire. The second languages are classified genealogically is based on Regmi (2021a; 2021b), Yadava (2003), Epele et al. (2012) and Bradley (1997; 2002).

3. Genealogical classification

As mentioned already, the 2021 Census has officially recognized 117 languages (excluding others and not-stated) as second languages of Nepal. As mother tongues and ancestral languages, they, genealogically, belong to the four major language families, viz., Indo-European, Sino-Tibetan, Austro-Asiatic, Dravidian and Kusunda (i.e., a language isolate). Table 1 shows the demographic positions (viz., number of languages and their speakers) including genealogical classification of the second languages enumerated in the 2021 census of Nepal.

Table 1: Demographic positions of second languages of Nepal in 2021 census

Sn	Language Family	No. of languages	No. of the speakers	Percentage of the speakers
1.	Indo-European	46	14659154	96.8%
2.	Sino-Tibetan	68	473094	3.1%
3.	Austro-Asiatic	1	703	0.0
4.	Dravidian	1	245	0.0
5.	Language isolate	1	32	0.0
	Others		159	0.0
	Not stated		8105	0.5
	Total	117	1,51,41,492	100%

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 1 shows that the distribution of second languages is disproportionate in Nepal. Around 97% of the total second language speakers have recorded 46 Indo-European languages as their second languages. It may imply that non-Indo-European language speakers are in intense contact with Indo-European languages, mainly Nepali. Only 3.1% have recorded 68 Sino-Tibetan languages as second languages. In this census, 159 (0.0%) and 8105 (0.5%) have recorded their second languages designated as 'others' and 'not stated', respectively. The second languages further belong to different groups and sub-groups of the major language families.

3.1 Indo-European

There are 46 Indo-European languages used as second languages in Nepal. They belong to different groups under Indo-European language family. They are briefly discussed as follows:

3.1.1 Eastern Indo-Aryan

There are eighteen languages belonging to Eastern Indo-Aryan group. They include Maithili, Bhojpuri, Bajjika, Magahi, Angika, Bangla, Rajbanshi, Majhi, Danuwar, Ganagai, Koche, Tajpuriya, Sadhani, Sadri, Malpande, Kurmal, Kewarat and Kisan. Table 2 presents the Eastern Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage.

Table 2: Eastern Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Maithili	2,67,621	0.92
2.	Bhojpuri	1,38,572	0.48
3.	Bajjika	86,062	0.30
4.	Magahi	29,191	0.10
5.	Angika	6,127	0.02
6.	Bangla	5,447	0.02
7.	Rajbanshi	4103	0.01
8.	Majhi	971	0.00
9.	Danuwar	845	0.00
10.	Ganagai	644	0.00
11.	Koche	335	0.00
12.	Tajpuriya	209	0.00
13.	Sadhani	125	0.00
14.	Sadri	106	0.00
15.	Malpande	78	0.00
16.	Kurmali	60	0.00
17.	Kewarat	38	0.00
18.	Kisan	33	0.00
	Total	5,40,567	1.85

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 2 shows that 5,40,567 (1.85%) of the total population speaking second languages have recorded 18 languages as their second languages belonging to Eastern Indo-Aryan group. Maithili has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.92% of the total population. In the 2011 census, it was returned as second language by 1,87,172 (0.71% of the total population). In the 2021 census, Bhojpuri has been returned as second language by 0.48% of the total population whereas in the 2011 census, it was recorded as second language by 0.58%. It has been informally reported that the people who speak Maithili and Bajjika as mother tongues recorded Nepali as their second language even though they know Bhojpuri better than Nepali. In Bajjika, the number of second language has increased. In the 2011 census, it has been returned as second language by 0.23% of the total population. In Rajbanshi, the number has decreased in comparison to the 2011 census. In the 2011 census, it was returned by 0.07 % as the second language. In the eastern part of Nepal, many Maithili and Dhimal speakers recorded Nepali as their second language nonetheless they know Rajbanshi better than Nepali.

3.1.2 Central Indo-Aryan

There are eight languages belonging to Central Indo-Aryan group. They include Hindi, Tharu, Urdu, Musalman, Marwadi, Ranatharu, Hariyanwi and Sonaha. Table 3 presents the Central Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage.

Table 3: Central Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Hindi	2,23,106	0.76
2.	Tharu	89,606	0.31
3.	Urdu	72,128	0.25
4.	Musalman	6,084	0.02
5.	Marwadi	3,449	0.01
6.	Ranatharu	871	0.00
7.	Hariyanwi	84	0.00
8.	Sonaha	35	0.00
	Total	3,95,363	1.35

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 3 shows that 3,95,363 (1.35%) of the total population speaking second languages have recorded eight languages as their second languages belonging to Central Indo-Aryan group. Hindi has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.76% of the total population. However, in the 2011 census, it was returned as the second language by 1,186, 961 (4.64% of the total population). In Terai, especially in the areas where Maithili, Bhojpuri, Bajjika and Awadhi are spoken, Hindi has been reported being used as lingua franca exclusively among the educated speakers. There have been mainly two reasons suggested for the decline in the number of speakers in the 2021 census:

After the third Madhesh Movement in 2015 AD, the loyalty to true mother tongues and lingua franca has been tremendously increased. Due to the fear of domination of Hindi, people may have been motivated to record Nepali as their second language in the 2021 census.

As the Madhesh Province, in favour of Hindi (as it is said), has been purposefully making a delay in the implementation of the official languages, viz. Maithili, Bhojpuri and Bajjika recommended by Language Commission, the people of Madhesh may have ultimately come to know the politics in language and may have recorded Nepali as their second language as Nepali is used as official language in Nepal.

Tharu is the second largest language used in Nepal as the second language. It has been recorded as the second language by 0.31% of the total population. In the 2011 census, it was recorded as second language only by 0.09%. The third largest second language in this group is Urdu which was returned as second language in the 2011 census by 0.16%. The number of returnees is gradually increasing as non-native speakers following Islam have recorded it as a second language for religious reason. As mother

tongues, they are reported speaking Maithili, Bhojpuri, Bajjika and Awadhi as their mother tongues where these languages are dominantly spoken.

3.1.3 East Central Indo-Aryan

There are four languages belonging to East Central Indo-Aryan group. They include Avadhi, Bote, Kumal, and Darai. Table 4 presents the East Central Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage.

Table 4: East Central Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Avadhi	75,651	0.26
2.	Bote	3,891	0.01
3.	Kumal	615	0.00
4.	Darai	591	0.00
		80,748	0.27

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 4 shows that 80,748 (0.27%) of the total population speaking second languages have listed four languages as their second languages belonging to East Central Indo-Aryan group. Awadhi has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.26% of the total population. In the 2011 census, it was recorded as the second language by 0.16% of the total population. The increase may be attributed to migration of the Nepali speakers to the areas where Awadhi is spoken as mother tongues.

3.1.4 Northern Indo-Aryan

There are twelve languages belonging to Northern Indo-Aryan group. They include Nepali, Doteli, Baitadeli, Achhami, Dadeldhuri, Darchuleli, Khash, Bajhang, Jumli, Bajureli, Sign language and Dailekhi. Table 5 presents the Northern Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage.

Table 5: Northern Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Nepali	1,34,82,904	46.23
2.	Doteli	14,344	0.05
3.	Baitadeli	9,521	0.03
4.	Achhami	6,522	0.02
5.	Dadeldhuri	5,535	0.02
6.	Darchuleli	4,272	0.01
7.	Bajhang	2,641	0.01
8.	Khash	2,607	0.01
9.	Jumli	1,125	0.00

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
10.	Bajureli	1,076	0.00
11.	Sign language	828	0.00
12.	Dailekhi	434	0.00
		1,35,31,809	46.38

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 5 shows that 1,35,31,809 (46.38%) of the total population have recorded 12 languages as their second languages belonging to Northern Indo-Aryan group. Nepali has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 46.23% of the total population. However, in the 2011 census, it was returned as the second language by 32.4% of the total population. The soaring increase of the speakers is contributed by mainly three reasons:

- a. Nepali is the default official language of Nepal. It is used as medium of instruction in the basic and higher education. Besides, it is massively used in mass media. Thus, the number of second language speakers is gradually increasing.
- b. Due to the fear of vested monolingual ideology carried on by the Hindi speakers, the people speaking the local languages like Maithili, Bhojpuri, Bajjika, Angika, Magahi and Awadhi recorded Nepali as their second language.
- c. There is a gradual rise of the feeling of nation-loyalty in Nepal after the promulgation of the constitution of Nepal 2015 which envisages the society based on equity and equality in Nepal.

3.1.5 North Western, West Germanic and Indo-European

There are two North Western Indo-Aryan languages. They include Punjabi and Sindhi. Table 6 presents the North Western Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage.

Table 6: North Western Indo-Aryan second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Punjabi	1,274	0.00
2.	Sindhi	217	0.00
		1,491	0.00

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

English with 1,02,561 (0.35%) as second language speakers belong to West Germanic group. In the 2011 census, it was returned by 0.23% people as their second language. Sanskrit with 6,615 (0.02%) second language speakers belong to Indo-Aryan language.

3.2 Sino-Tibetan

There are sixty-eight languages belonging to Sino-Tibetan language family. These languages may be broadly divided into different groups. They are briefly presented as follows:

3.2.1 Central Bodish

There are ten second languages belonging to Central Bodish group. They include Sherpa, Tibetan, Kagate, Hyolmo/Yholmo, Jirel, Lhopa, Dolpali, Tichhurong Poike, Karmarong and Mugali. Table 7 presents the Central Bodish second languages with their number of speakers and percentage.

Table 7: Central Bodish second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Sherpa	9,435	0.03
2.	Tibetan	3,134	0.01
3.	Kagate	615	0.00
4.	Hyolmo/Yholmo	508	0.00
5.	Jirel	332	0.00
6.	Lhopa	129	0.00
7.	Dolpali	127	0.00
8.	Tichhurong Poike	72	0.00
9.	Karmarong	34	0.00
10.	Mugali	23	0.00
		14,409	0.04

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 7 shows that 14,409 (0.04%) of the total population speaking second languages have recorded 10 languages as their second languages belonging to Central Bodish group. Sherpa has the largest second language speakers among this group. In this census, it has been recorded as second language by 0.03% of the total population whereas in the 2011 census it was returned as the second language only by 1619 speakers.

3.2.2 West Bodish

There are nine second languages belonging to West Bodish group. They include Tamang, Bhote, Gurung, Ghale, Thakali, Magar Kaike, Chhantyal, Manange and Baragunwa. Table 8 presents the West Bodish second languages with their number of speakers and percentage.

Table 8: West Bodish second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Tamang	71,569	0.25
2.	Bhote	45,292	0.16
3.	Gurung	23,698	0.08
4.	Ghale	963	0.00

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
5.	Thakali	733	0.00
6.	Magar Kaike	515	0.00
7.	Chhantyal	394	0.00
8.	Manange	304	0.00
9.	Barangunwa	89	0.00
		1, 43,557	0.49

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 8 shows that 143557 (0.49%) of the total population have recorded nine languages as their second languages belonging to West Bodish group. Tamang has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.25% of the total population. The number of speakers of Tamang as second language has slightly increased in comparison to the previous census. It was returned as second language by 0.12 % the total population. Likewise, the number of speakers of Gurung has increased. In the previous census, it was returned as second language by 0.05%.

3.2.3 Central Himalayish

There are eleven languages belonging to Central Himalayish group. They include Magar Dhut, Nepalbhasha (Newari), Magar Kham, Thami, Chepang, Bhujel, Khamchi (Raute) Balkura/Baram, Pahari, Raji and Bankariya. Table 9 presents the Central Himalayish second languages with their number of speakers and percentage.

Table 9: Central Himalayish second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Magar Dhut	54,143	0.19
2.	Nepalbhasha(Newari)	32,604	0.11
3.	Magar Kham	16,814	0.06
4.	Thami	859	0.00
5.	Chepang	833	0.00
6.	Bhujel	740	0.00
7.	Khamchi(Raute)	526	0.00
8.	Balkura/Baram	307	0.00
9.	Pahari	142	0.00
10.	Raji	76	0.00
11.	Bankariya	42	0.00
		1, 07,086	0.36

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 9 shows that 1,07,086 (0.36%) of the total population have recorded eleven languages as their second languages belonging to Central Himalayish group. Magar Dhut has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.19% of the total population. In the previous census, it was recorded as mother tongue only by 0.10%. Similarly, in Nepalbhasa (Newar), the number has increased in comparison to the previous census. It was recorded as the second language only by 0.06% of the total population. The main reason for a slight increase may be attributed to the beginning of teaching Nepalbhasa in the basic education and speaking it as the second languages by non-native people living in the Kathmandu Valley.

3.2.4 Eastern Kirati

There are nineteen languages belonging to Eastern Kirati sub-group. They include Bantawa, Chamling, Yakthung/Limbu, Rai, Puma, Mewahang, Nachhiring, Chhintang, Belhare, Dungmali, Yakkha, Chhiling, Lohorung, Yamphu/Yamphe, Athpahariya, Waling/Walung, Phangduwali, Sam and Lungkhim. Table 10 presents the Eastern Kirati second languages with their number of speakers and percentage.

Table 10: Eastern Kirati second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Bantawa	43,536	0.15
2.	Chamling	29,253	0.10
3.	Yakthung/Limbu	19,705	0.07
4.	Rai	14,398	0.05
5.	Puma	4,271	0.01
6.	Mewahang	3,669	0.01
7.	Nachhiring	3,176	0.01
8.	Chhintang	2,135	0.01
9.	Belhare	1,491	0.01
10.	Dungmali	1,271	0.00
11.	Yakkha	704	0.00
12.	Chhiling	685	0.00
13.	Lohorung	622	0.00
14.	Yamphu/Yamphe	494	0.00
15.	Athpahariya	320	0.00
16.	Waling/Walung	304	0.00
17.	Phangduwali	85	0.00
18.	Sam	79	0.00
19.	Lungkhim	28	0.00

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
		1,26,226	0.42

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 10 shows that 1, 26,226 (0.42%) of the total population have recorded 19 languages as their second languages belonging to Eastern Kirati sub-group. Bantawa has the largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.15% of the total population. In the 2011 census, it was recorded as the second language only by 0.09%. In Yakthung/Limbu too, the number of second language speakers has slightly increased in comparison to the 2011 census. It was 0.05% in the previous census. In Chamling, the number of the second language speakers has massively increased in comparison to the previous census. In the 2011 census, only 1920 (0.00%) speakers have owned Chamling as the second language. However, in this census, 0.10% of the total population speaking second languages has recorded it as their second language.

3.2.5 Western Kirati

There are thirteen languages belonging to Western Kirati sub-group. They include Thulung, Bahing/Bayung, Sampang, Khaling, Kulung, Dumi, Wambule, Tilung, Sunuwar, Jero/Jerung, Koyee, Hayu/Vayu and Surel. Table 11 presents the Western Kirati second languages with their number of speakers and percentage.

Table 11: Western Kirati second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Thulung	17,187	0.06
2.	Bahing/Bayung	15,104	0.05
3.	Sampang	14,261	0.05
4.	Khaling	10,370	0.04
5.	Kulung	6,039	0.02
6.	Dumi	5,870	0.02
7.	Wambule	5,227	0.02
8.	Tilung	1,762	0.01
9.	Sunuwar	1,597	0.01
10.	Jero/Jerung	1,245	0.00
11.	Koyee	928	0.00
12.	Hayu/Vayu	349	0.00
13.	Surel	64	0.00
		80,003	0.28

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

Table 11 shows that 80,003 (0.28%) of the total population have recorded 13 languages as their second languages belonging to Western Kirati sub-group. Thulung has the

largest second language speakers among this group. It has been recorded as second language by 0.06% of the total population speaking second languages.

3.2.6 West Himalayish, Sal and Central Tibeto-Burman

There are two languages belonging to West Himalayish group. They include Dhuleli and Byansi. Table 12 presents the West Himalayish second languages with their number of speakers and percentage.

Table 12: West Himalayish second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Dhuleli	187	0.00
2.	Byansi	32	0.00
		219	

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

3.2.7 Sal

There are only two languages belonging to Sal group in Nepal. They include Dhimal and Meche. Table 13 presents the Sal second languages with their number of speakers and percentage.

Table 13: Sal second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Languages	No. of speakers	Percentage
1.	Dhimal	999	0.00
2.	Meche	75	0.00
		1,074	

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

3.2.8 Central Tibeto-Burman

Lepcha is a Central Tibeto-Burman language with only 242 (0.0%) second language speakers.

3.2.9 Austro-Asiatic, Dravidian, Language Isolate, Others and Not-stated

Santhali (Austro-Asiatic) and Uranw (Dravidian) and Kusunda (a language Isolate) are also recorded as having second language speakers. Table 14 presents the Austro-Asiatic, Dravidian, Language Isolate, Others and Not-stated second languages with their number of speakers and percentage.

Table 14: Austro-Asiatic, Dravidian, Language Isolate, Others and Not-stated second languages with their number of speakers and percentage

Sn	Austro-Asiatic		
1.	Santhali	703	0.00
	Dravidian		
1.	Uranw/Urau	245	0.00
	Language isolate		

Sn	Austro-Asiatic		
1.	Kusunda	32	0.00
	Others	159	0.00
	Not stated	8105	0.03

Source: National report on second languages (NPO, 2023)

4. Second language and multilingualism

Second languages reflect multilingualism in the country. Languages of Nepal form an array of sociolinguistic typology (Regmi, 2021c). The Linguistic Survey of Nepal conducted from 6th March 2009 to 9th January 2018 has reported that most of the Tibeto-Burman, Indo-Aryan, Dravidian and Austro-Asiatic speakers are reported as being proficiently bilingual in Nepali, the official language of Nepal. Besides, these speakers are reported speaking at least one more language as a second language (Regmi, 2021a; 2021b). Epele et al. (2012) also reports such a multilingual picture of Nepal. Since the census of 1991, the second languages have been continuously enumerated in Nepal (Yadava, 2003). As mentioned already, the main purpose of taking data on the second languages was to know the state of multilingualism in Nepal. The main cause of bi/multilingualism is the language contact. In Nepal, there is a long and persistent contact of non-Nepali speakers with the speakers Nepali. Due to transportation and communication, urbanization, trade and business, education and mass media, the minority language speakers are coming in close contact with the dominant languages.

In Nepal, major dominant languages in terms of number of mother tongue speakers include Nepali, Maithili, Bhojpuri, Awadhi, Tharu, Bajjika, Tamang, Newar, Magar Dhut, Bantawa, Gurung and Limbu. These languages have been continuously enumerated as the second languages in Nepal since the 2001 census. Hindi, Urdu, Chamling, Rajbanshi and Sherpa also have been returned as second languages with somewhat insignificant number of speakers. Table 15 presents the major second languages in the three censuses (viz., 2001, 2011 and 2021) with the speakers in percentages.

Table 15: Major second languages in the three censuses (viz., 2001, 2011 and 2021) with the speakers in percentages

Sn	Major second languages	2001	2011	2021
1.	Nepali	25.2%	32.8%	46.23%
2.	Maithili	0.50%	0.7%	0.92%
3.	Hindi	-	4.5%	0.76%
4.	Bhojpuri	0.28%	0.6%	0.48%
5.	Tharu	0.28%	0.3%	0.31%
6.	Bajjika	0.03%	0.2%	0.30%
7.	Avadhi	0.10%	0.2%	0.26%
8.	Urdu	-	0.2%	0.25%
9.	Tamang	0.20%	0.1%	0.25%
10.	Magar Dhut	0.21%	0.1%	0.19%

Sn	Major second languages	2001	2011	2021
11.	Bantawa	0.31%	0.1%	0.15%
12.	Nepalbhasha (Newar)	0.15%	0.1%	0.11%
13.	Chamling	-	0.0%	0.10%
14.	Gurung	0.13%	0.1%	0.08%
15.	Yakthung/Limbu	0.15%	0.1%	0.07%
16.	Rajbanshi	-	0.1%	0.01%
17.	Sherpa	-	0.0%	0.03%

Table 15 shows that the status of the second languages other than of Nepali is not encouraging. In the 2001 census, Nepali was returned as the second languages by 25.2 % of the total population whereas in the 2021 census, it has been recorded by 46.23%. It is gradually leaping up as the second language in Nepal. The number of speakers in Bhojpuri, Gurung, Rajbanshi and Limbu has decreased in the 2021 census. The numbers of speakers of some languages have increased. However, it is not noteworthy. Hindi which was recorded by 4.64% as the second language in the 2011 census has been returned only by 0.76% in the 2021 census. In the 2001 census, to a great extent, the people who speak Nepali as mother tongue have recorded other languages as their second languages and the speakers who use languages as mother tongues other than Nepali have returned Nepali as their second language (Yadava, 2003, pp. 164-168). This may be true of the second languages enumerated in the 2011 and 2021 censuses of Nepal. Looking at all these facts, Nepal qualifies for being identified as a multilingual country. However, the increasing number of second language speakers may indicate that indigenous ethnolinguistic communities are gradually shifting to Nepali, a language of wider communication in Nepal.

5. Implications of the second languages

Nepal has not yet set free herself from the grip of monolingual ideology even after the restoration of democracy in 1990. Such ideology is always raising questions of social justice in Nepal. Moreover, the genuine ideology of vernacularization (i.e., restoration and development of indigenous languages along with their adoption by the federal states as official languages) is long way off. The enumeration of the number of speakers of the second languages in the 2021 census in such context has a number of crucial implications to the framing and implementing language policy in Nepal. Some of them are briefly presented as follows:

- a. As there is a surprising decline in the number of speakers of Hindi as the second language, the Madhesh Provincial government is bound to rethink about its informal or formal decision for declaring the Hindi as the official language of the province. The government should be morally bound to go in the legal process of implementing the official languages, viz., Maithili, Bhojpuri and Bajjika as recommended by Language Commission without making any delay.
- b. The decline of the number of speakers of Hindi as the second language has directly or indirectly upheld the importance and prestige of the local languages. In other words, there is a gradual increase of the awareness about the true mother tongues in the country.

- c. There is a gradual rise of the feeling of nation-loyalty in Nepal after the promulgation of the constitution of Nepal which envisages the equitable society in Nepal.
- d. As the number of the speakers of Nepali as the second language is soaring up, the rationale for declaring Nepali as the default official language has been further confirmed.
- e. As the number of the speakers of Nepali as the second language is leaping up, the majority of the provincial governments are delaying for the implementation of official language policy. Conversely, the mother tongues other than Nepali have to be appropriately developed before they are put into practice of official languages.
- f. As the number of the speakers of Nepali as the second language is soaring up, the governments (federal, provincial and local) have to make necessary arrangements to teach Nepali as the second language to the children from non-Nepali speaking communities.
- g. There has been a gradual growth of a positive and instrumental attitude in the other language speakers towards Nepali.
- h. A separate language census has to be conducted by the government and a multilingual language policy has to be formally declared and implemented for maintaining the functional networks of languages for preserving the individual languages of Nepal.
- i. As except in Nepali the increase rate of the speakers in other second languages is not encouraging, the multilingual education in such languages has to be immediately implemented.
- j. Monolingual ideology has to be immediately discouraged or wiped out for creating a favorable ecology for the growth of all the languages of Nepal.
- k. In Nepal, many minority speech communities are gradually shifting to Nepali. Ecologically, it is detrimental to the health of the Nepali language.

6. Conclusion

In this paper, we have classified the second languages enumerated in the 2021 census genealogically and discussed the change occurred in the number of speakers and its implications to the framing and implementing the language policy in Nepal. This census has identified 117 second languages belonging broadly to four major language families, viz., Indo-European, Sino-Tibetan, Austro-Asiatic and Dravidian including one language isolate. They were enumerated to understand the state of language contact and bilingualism in the country. In Nepal, 48.08% of the total population is monolingual (speaking only one language). Around 97 % of people speaking second languages are reported speaking 48 languages belonging to Indo-European language family. Of such languages, Northern Indo-Aryan languages in which Nepali is included contribute 46.38%. Only 3.1% people speak 68 Sino-Tibetan languages. More importantly, 46.23% of the total second language speakers speak Nepali as the second language. It indicates that there has been a positive change in the attitude of other language speakers towards the use of Nepali. Only insignificant change in the number of people is reported speaking other languages like Bhojpuri, Limbu, Gurung, Rajbanshi, Maithili, Awadhi, Bajjika, Tharu, Tamang and Newar. However, in this census, the number of the speakers of Hindi as second language has surprisingly declined from 4.64% in the 2011 census to 0.76% due to mainly rise in awareness of the true mother tongues in the country. Such drastic changes in the number of speakers in the second languages have implications to the implementation of language policy in Nepal. The soaring increase

in the speakers in Nepali may indirectly indicate the language shift especially in the indigenous languages of Nepal. The present scenario of the second languages directly or indirectly urges the country that a separate language census should be done and a formal language policy should be framed immediately and implemented sensibly for the promotion of multilingualism in Nepal.

References

- Bradley, D. (1997). Tibeto-Burman languages and classification. In D. Bradley (Ed.), *Papers in Southeast Asian Linguistics, No. 14: Tibeto-Burman languages of the Himalayas* (pp. 1-71). Pacific Linguistics.
- Bradley, D. (2002). The sub-grouping of Tibeto-Burman. In C. I. Beckwith, (Ed.), *Medieval Tibeto-Burman languages* (pp. 73-112). Brill.
- Central Bureau of Statistics /CBS. (2012). *National population and housing census 2011: National report*. Central Bureau of Statistics.
- Central Bureau of Statistics/CBS. (2002). *Population census 2001: National report*. Central Bureau of Statistics.
- Eppele, M. J., Lewis, P., Regmi, D. R., & Yadava, Y. P. (Eds.). (2012). *Ethnologue: Languages of Nepal*. Central Department of Linguistics and SIL International.
- National Statistics Office/NSO. (2023). *National population and housing census 2021: National report on caste/ethnicity, language & religion*. <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/np/downloads/caste-ethnicity>
- Regmi, D. R. (2024a). Ancestral languages of Nepal in the 2021 Census. *Nepalese Linguistics*, 38(1), 99-110. <https://doi.org/10.3126/nl.v38i1.71562>
- Regmi, D. R. (2024b). Status of the mother tongues in the 2021 census of Nepal. *Journal of Nepalese Studies*, 16(1), 17-39. <https://doi.org/10.3126/jns.v16i1.71780>
- Regmi, D. R. (2021a). *A sociolinguistic survey of the languages of Nepal: A synopsis: Vol.1. Tibeto-Burman languages (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal)*. LINCOM GmbH.
- Regmi, D. R. (2021b). *A sociolinguistic survey of the languages of Nepal: A synopsis: Vol.1. Indo-Aryan, Dravidian and Austro-Asiatic languages (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal)*. LINCOM GmbH.
- Regmi, D. R. (2021c). Languages of Nepal: Sociolinguistic typology, census of the languages and sustainable language use. *Nepalese Linguistics*, 37(1), 60-71. <https://doi.org/10.3126/nl.v37i1.60013>.
- Yadava, Y. P. (2003). Language. *Population monograph of Nepal* (Vol. 1, pp. 137-371). Central Bureau of Statistics.
- Yadava, Y. P. (2014). Language use in Nepal. *Population monograph of Nepal, Volume II: Social demography* (pp. 51-72). Central Bureau of Statistics.
- Appendix: Second languages in 2021 and 2011 censuses in terms of language family and number of speakers with their percentage

Indo-Aryan languages					
Sn	Indo-Aryan languages	2021 census		2011 census	
		No. of speakers	%	No. of speakers	%
1.	Nepali	13482904	46.23	8682499	32.77
2.	Maithili	267621	0.92	195287	0.73
3.	Hindi	223106	0.76	1,225,950	4.62
4.	Bhojpuri	138572	0.48	159,518	0.60
5.	English	102561	0.35	81447	0.30
6.	Tharu	89606	0.31	84748	0.31
7.	Bajjika	86062	0.30	60863	0.22
8.	Avadhi	75651	0.26	45428	0.17
9.	Urdu	72128	0.25	45,766	0.17
10.	Magahi	29191	0.10	10,813	0.04
11.	Doteli	14344	0.05	-	
12.	Baitadeli	9521	0.03	-	
13.	Sanskrit	6615	0.02	2,975	0.01
14.	Achhami	6522	0.02	-	
15.	Angika	6127	0.02	1,727	0.00
16.	Musalman	6084	0.02	-	
17.	Dadeldhuri	5535	0.02	-	
18.	Bangla	5447	0.02	2879	0.01
19.	Darchuleli	4272	0.01	-	
20.	Rajbanshi	4103	0.01	20,060	0.07
21.	Bote	3891	0.01	375	0.00
22.	Marwadi	3449	0.01	1006	0.00
23.	Bajhangsi	2641	0.01	-	
24.	Khash	2607	0.01	2438	0.00
25.	Punjabi	1274	0.00	469	0.00
26.	Jumli	1125	0.00	-	
27.	Bajureli	1076	0.00	-	
28.	Majhi	971	0.00	1320	0.00
29.	Ranatharu	871	0.00	-	
30.	Danuwar	845	0.00	2846	0.01

Indo-Aryan languages					
Sn	Indo-Aryan languages	2021 census		2011 census	
		No. of speakers	%	No. of speakers	%
31.	Sign Language	828	0.00	35	0.00
32.	Ganagai	644	0.00	-	
33.	Kumal	615	0.00	1407	0.00
34.	Darai	591	0.00	348	0.00
35.	Dailekhi	434	0.00	-	
36.	Koche	335	0.00	37	0.00
37.	Sindhi	217	0.00	41	0.00
38.	Tajpuriya	209	0.00	1175	0.00
39.	Sadhani	125	0.00	57	0.00
40.	Sadri	106	0.00	-	
41.	Hariyanwi	84	0.00	10	0.00
42.	Malpande	78	0.00	-	
43.	Kurmali	60	0.00	-	
44.	Kewarat	38	0.00	-	
45.	Sonaha	35	0.00	-	
46.	Kisan	33	0.00	45	0.00
B.	Tibeto-Burman languages				
47.	Tamang	71569	0.25	33450	0.12
48.	Magar Dhut	54143	0.19	42952	0.16
49.	Bhote	45292	0.16	-	
50.	Bantawa	43536	0.15	28459	0.10
51.	Nepalbhasha(Newari)	32604	0.11	32594	0.12
52.	Chamling	29253	0.10	6359	0.02
53.	Gurung	23698	0.08	22,834	0.08
54.	Yakthung/Limbu	19705	0.07	22202	0.08
55.	Thulung	17187	0.06	1599	0.00
56.	Magar Kham	16814	0.06	-	
57.	Bahing/Bayung	15104	0.05	3552	0.01
58.	Rai	14398	0.05	17199	0.06
59.	Sampang	14261	0.05	2001	0.00
60.	Khaling	10370	0.04	1167	0.00

Indo-Aryan languages					
Sn	Indo-Aryan languages	2021 census		2011 census	
		No. of speakers	%	No. of speakers	%
61.	Sherpa	9435	0.03	8181	0.03
62.	Kulung	6039	0.02	1389	0.00
63.	Dumi	5870	0.02	1017	0.00
64.	Wambule	5227	0.02	869	0.00
65.	Puma	4271	0.01	317	0.00
66.	Mewahang	3669	0.01	226	0.00
67.	Nachhiring	3176	0.01	727	0.00
68.	Tibetan	3134	0.01	693	0.00
69.	Chhintang	2135	0.01	1008	0.00
70.	Tilung	1762	0.01	209	0.00
71.	Sunuwar	1597	0.01	1557	0.00
72.	Belhare	1491	0.01	12	0.00
73.	Dungmali	1271	0.00	209	0.00
74.	Jero/Jerung	1245	0.00	3619	0.01
75.	Dhimal	999	0.00	1125	0.00
76.	Ghale	963	0.00	288	0.00
77.	Koyee	928	0.00	201	0.00
78.	Thami	859	0.00	384	0.00
79.	Chepang	833	0.00	1135	0.00
80.	Bhujel	740	0.00	1592	0.00
81.	Thakali	733	0.00	764	0.00
82.	Yakkha	704	0.00	1490	0.00
83.	Chhiling	685	0.00	197	0.00
84.	Lohorung	622	0.00	258	0.00
85.	Kagate	615	0.00	-	
86.	Khamchi(Raute)	526	0.00	41	0.00
87.	Magar Kaike	515	0.00	17	0.00
88.	Hyolmo/Yholmo	508	0.00	482	0.00
89.	Yamphu/Yamphe	494	0.00	328	0.00
90.	Chhantyal	394	0.00	293	0.00
91.	Hayu/Vayu	349	0.00	45	0.00

Indo-Aryan languages					
Sn	Indo-Aryan languages	2021 census		2011 census	
		No. of speakers	%	No. of speakers	%
92.	Jirel	332	0.00	137	0.00
93.	Athpahariya	320	0.00	-	
94.	Balkura/Baram	307	0.00	55	0.00
95.	Waling/Walung	304	0.00	11	0.00
96.	Manange	304	0.00	-	
97.	Dura	278	0.00	172	0.00
98.	Lapcha	242	0.00	233	0.00
99.	Dhuleli	187	0.00	-	
100.	Pahari	142	0.00	230	0.00
101.	Lhopa	129	0.00	-	
102.	Dolpali	127	0.00	-	
103.	Barangunwa	89	0.00	-	
104.	Phangduwali	85	0.00	-	
105.	Sam	79	0.00	10	0.00
106.	Raji	76	0.00	54	0.00
107.	Meche	75	0.00	147	0.00
108.	Tichhurong Poike	72	0.00	-	
109.	Surel	64	0.00	-	
110.	Bankariya	42	0.00	-	
111.	Karmarong	34	0.00	-	
112.	Byansi	32	0.00	72	0.00
113.	Lungkhim	28	0.00	18	0.00
114.	Mugali	23	0.00	-	
C.	Austro-Asiatic languages				
115.	Santhali	703	0.00	977	0.00
D.	Dravidian languages				
116.	Uranw/Urau	245	0.00	691	0.00
E.	Language isolate				
117.	Kusunda	32	0.00	10	0.00

Federalization of Language and Education in Nepal: Resistance to Change at Federal, Provincial, and Local Levels

Dr. Lok B. Lopchan

Introduction of Author

Dr. Lopchan holds a Ph.D. in Nepali Language Education from Tribhuvan University, along with an MPA in Public Administration, an MA in Political Science, and an LLB in Law. He was involved in the teaching profession for 16 years before entering civil service as a school inspector in 2066 B.S. (2009 A.D.). He later served as an undersecretary in Education Service, taking on the role of District Education Officer in the districts of Panchthar, Okhaldhunga and Dolakha. His articles on language, literature, education, culture, and administration have been published in national dailies, as well as various magazines, books, journals, and souvenirs.

Abstract

Abolishing the 240-year-old monarchy in the country, Nepal was declared a federal republic on 18th May 2008. The Constituent Assembly promulgated the new constitution on 20th September 2015, opening ways for federalization of language and education at federal, province, and local levels. The constitution provision and promises for federalizing languages and education appear to have faced uncertainties. After becoming a federal republic state, Nepal has introduced seven provinces and 753 local levels (LLs) based on the provisions of the constitution. Every province has different ethnic and caste compositions embedding with unique indigenous cultures. The Constitution of Nepal (2015) has made commitments to the federalization of language and education in the country. The Preamble of the constitution provides a foundation for federalizing language and education.

The Government formed Language Commission (LC, Nepal) in 2016 pursuant to Article 287 of the constitution to make recommendations for official languages and language conservation. The LC has also been mandated to suggest measures for the use of mother tongues in education. In particular, the Kusunda language that used to have only one speaker appears to have increased the numbers of its speakers to more than twelve, as a result of Language Commission's initiative. However, more than 23 endangered languages with a small number of speakers have been facing endangerment and are on the verge of extinction in Nepal.

The Constitution of Nepal (2015) has, nonetheless, emphasized the federalization of language and education. Yet, the federal, provincial and local levels have not been paying much attention to taking actions into the provisions of the constitution. In essence, Nepal still faces transition in terms of federalizing language and education. Likewise, the conventional mindsets and stereotyping seem to prevail while implementing federal provisions. The existing mindsets and behaviours need to change at policy and implementation levels.

This study emphasizes to review existing language and education policies and practices of Nepal has implemented Federal, provincial, and local levels after federalization. And, its impetus is to build a comparative model applicable to Nepal. In context of

federalization in Nepal, study of the federalization in language and education will open ways to understand the processes of federalization in the present contexts.

The methodology of the study will be qualitative research. It follows the document study and survey of the existing policies, rules and regulation. And, the implementation of federalization in language and education will be the integral part of this study. The analysis will be based on the policy and practice of federalization in language and education in Nepal. The finding and conclusion will draw out after over-viewing the policy and practice of the federalization in language and education in Nepal.

Nepal has been one of the youngest republics, facing transition. Nepal needs to understand the federal architecture for implementing the agenda of language and education. The experiences Nepal has gained from the transition to federalization in language and education proves to be a living example for my colleagues, professionals/practitioners, and scholars in Nepal. It offers a unique opportunity for the Nepali public, parents, and relevant stakeholders.

Background

Abolishing the 240-year-old monarchy in the country, Nepal was declared a federal republic on 18 May 2008. This declaration was the result of a Comprehensive Peace Accord signed by the Government of Nepal and the CPN (Maoist) on 21st November 2006, ending the ten-year-old armed rebellion led by the Maoist (CPA, 2006). Nepal's political architecture was transitional to federalism (World Bank, 2020). The Constituent Assembly promulgated the new constitution on 20th September 2015, opening ways for federalization of language and education at federal, provincial, and local levels (Constitution of Nepal, 2015; & Kharel, 2022). However, the dominant groups' mindset and behaviour do not seem to change. Over a period, Nepal has witnessed a tendency to resist change and maintain the status quo position at the policy and practice levels (Learning Papers, 2020). The constitutional provision and promises for federalizing languages and education appear to have faced uncertainties (Acharya & Zafarullah, 2020). I have witnessed these uncertainties and have been a part of the transition that echoed on my studies as well as on my jobs.

Nepal's Socio-cultural Landscapes

Nepal is a multi-ethnic, multi-cultural, multi-religious and multilingual federal republic state. It is the oldest nation state of South Asia (Acharya, 2021). There are more than 146 caste groups/ethnic communities, 124 languages, and ten religions (NSO, 2021). After becoming a federal republic state, Nepal has introduced seven provinces and 753 local levels (LLs) based on the provisions of the constitution. The seven provinces with the number of local levels are as 1. Koshi (137LLs), 2. Madhesh (136LLs), 3. Bagmati (119 LLs), 4. Gandaki (85 LLs), 5. Lumbini (109 LLs), 6. Karnali (79 LLs), and 7. Sudurpashchim (88 LLs)

Every province has different ethnic and caste compositions embedding with unique indigenous cultures. Koshi province in the hilly areas, for example, enshrines the Mundhum tradition, practiced by Limbu and Kirant peoples. The Sherpa, Sunuwar, Lepcha peoples and other indigenous communities practice their own inherited faith systems. Maithili and Tharu traditions are prevalent in the Terai area of Koshi province. Madhesh province celebrates Maithil and Bhojpuria traditions whereas Bagmati province has visible influence of Tamang and Newar cultures. Gandaki province enjoys Gurung and Magar heritage whereas Lumbini province upholds rich traditions of Tharu, Awadhi, Bhojpuri, and Magar communities. Karnali and Sudurpaschim provinces have

strong presence of the Khas and Bhot populations, practicing Masto and Himalayan traditions in the mountain areas. The Tharus and Rana Tharus are indigenous peoples in the Terai area of Sudurpaschim province, representing unique cultures and traditions.

There are many endangered communities including Raute, Kusunda, Chepang, Byasi, Tilung, Dura and other peoples whose cultural heritages are special to Nepal. The occupational caste groups such as Dalits hold high degree of human capitals and possess exceptional workmanships. However, due to caste hierarchies, Dalits face discrimination. Nepal's federalization cannot be achieved until it addresses the issues related to indigenous minorities and Dalits, in particular. Language and education are at the heart of people's empowerment and emancipation. Whereas the constitution of Nepal has given legal protections to these groups as part of their fundamental rights, resistance is clearly seen at federal, provincial, and local level to realize the legal provisions.

Efforts and Achievements

The Constitution of Nepal has made commitments to the federalization of language and education in the country. The Preamble of the constitution provides a foundation for federalizing language and education. For example, the clause (2) of Article 7 ensures that each province shall have more than one official language, together with Nepali. The clause (3) of the same Article provides the Language Commission with the role to make recommendations for federalization of languages at all levels of federal functioning. Likewise, the clause (5) of Article 31 guarantees the right to education through mother tongues. In addition, the clause (2) gives entitlement to compulsory and free education up to the secondary level.

Likewise, Local Government Operation Act, 2017 and Compulsory and Free Education Act, 2018 have been introduced by the act of federal parliament. Gandaki and Madhesh provinces have established provincial universities and academies, respectively. Recently, Bagmati province has passed its Official Language Act, 2023 based on the recommendations made by the Language Commission, Nepal. At least four local levels appear to have introduced local level language policies and five other local governments have passed language and education acts and bi-laws (Lopchan, 2023). These are some examples that suggest signs of change in policy and legislature at provincial and local levels. Further, Nepal is a signatory of various international instruments and covenants. They, for instance, include the Human Rights Declaration 1948, Indigenous and Tribal Peoples' Convention, 1989 (ILO, 169:2007); Sustainable Development Goals (SDGs, 2016-2030), Indigenous Language Decade, 2022-2032 and so on.

The Federalization of Language

The Government formed Language Commission (LC, Nepal) in 2016 pursuant to Article 287 of the constitution to make recommendations for official languages and language conservation. The LC has also been mandated to suggest measures for the use of mother tongues in education. Besides, the LC has been tasked to carry out research and innovation in language related matters. As per its mandates, the Commission has conducted research on language and education in different districts and languages in the country (Fillmore, 2020) and has submitted its reports to the President and the Prime Minister as per the provisions of the constitution.

Over a period, Ministry of Education and local communities have initiated pilot studies and have implemented mother tongue based multilingual (MTB/MLE) programmes as

per the provisions of the constitution. However, the local governments/municipalities have shown greater interest in introducing English medium education within their municipalities, instead of implementing mother tongue medium education. The federal and provincial governments have remained indifferent towards MTB/MLE implementation. The introduction of English medium education at the early stage of children's education has been the priority of the local governments, weakening the entitlements to mother tongue medium education at the local level.

Furthermore, the Language Commission has conducted language classes for the languages that are on the verge of extinction. Such languages include Kusunda, Baram, Tilung, Surel and Lungkhim. In particular, the Kusunda language that used to have only one speaker appears to have increased the number of its speakers to more than twelve, as a result of this initiative. Besides, the Commission has prepared digital dictionaries in 30 languages and developed language corpora in 27 languages with digital archives. And, it has also established a language lab and archive in Nepal. Further, the Department of Science and Engineering at Kathmandu University has developed machine translation system to convert Tamang into Nepali (Bal, 2012). However, more than 23 endangered languages with a small number of speakers have been facing endangerment and are on the verge of extinction in Nepal.

The Federalization of Education

Traditionally, Gurukul, Gumba and Madrasa have been the main channels of education in Nepal. The National Education System Plan (NESP, 1971), however, nationalized educational institutions/ schools and curricula. The Constitution of Nepal has, nonetheless, emphasized the federalization of language and education. Yet, the federal, provincial and local levels have not been paying much attention to take actions into the provisions of the constitution. In essence, Nepal still faces transition in terms of federalizing language and education. The constitution has allocated powers to the federal, provincial, and local levels. Such provisions are elucidated in Schedules 5, 6, 7, 8 and 9. Schedules 6, 7 and 8 provide the list of federal, provincial, and concurrent powers in turn. Likewise, Schedules 8 and 9 include the list of local level powers and the concurrent powers at federal, provincial, and local levels, respectively.

Although Schedule 8 of the constitution clearly allocates school education function to the local level, the priorities and budget allocations to education at the local level do not seem to comply with the provisions of the constitution. They appear to have provided about 2% of their budget for education (Parajuli, Uprety & Onta, 2023). Likewise, federal, and provincial commitments to higher education are not adequate to address the needs as envisioned in the constitution (Raby, Sharma, Bista, 2021). The private sector is actively engaged at all levels of education. However, the equity issues appear to be critical for ensuring access and providing equal opportunities in education.

The Resistances to Change

Prior to restoration of democracy in 1990, Nepal emphasized one language policy (Awasthi, 2004; Kandel, 2014; Phyak, 2016; Pradhan, 2018; & Lopchan, 2019). Nonetheless, the constitution of 2015 seems to recognize linguistic diversity and openness in education (Nembang, 2021). However, the implementation of the provisions of the constitution has been a major concern for the federalization of language and education, in particular. The constitution apparently seems to respond to people's aspirations (Bhattarai, 2021, p. 3). Yet, the peoples including Madhesi, Tharu, and other ethnic communities feel discriminated and have been facing marginalization

for centuries. People seem to face marginalization even while naming the provinces. Limbus and Kirants, for example, are showing strong reservations about the way Koshi province has been named. Similarly, Tamangs have also expressed their dissatisfaction over the naming of Bagmati province (Lawoti, 2007). These instances clearly indicate that people are not happy about the way the federalization has been practiced in Nepal.

According to Gellner (2007) the state and resistance go hand in hand. Resistance has been visibly noticed in the implementation of language policies. The Nepali language and English language have been emphasized at all levels of education, marginalizing Nepal's local languages (Rai, 2010). Federal, provincial, and local levels do not seem to give space to minority languages and cultures in their education. The contradictions between the constitutional provisions and local level practices are clearly seen in policy formation and execution. The state seems to remain indifferent to fulfilling the constitutional obligations. The recent move to bring the federal education bill to parliament was an example of how the federal agenda of education has been derailed due to the pressure it faced to serve the interest of the power holders. The federal issues appear to have been compromised whenever initiatives have been taken to introduce new laws on education and language. Likewise, the conventional mind-sets and stereotyping seem to prevail while implementing federal provisions (Bhatta, 2009).

Future Direction

Nepal has been plagued by a long legacy of domination of Nepali, the only official language and medium of instruction. The post-colonial mind-sets appear to influence Nepal's language policies and practices (Kangas, 2000 & Phillipson, 2009). It is a daunting task to implement federal policies on language and education in the country. Nepal is now at a critical juncture of implementing federalization of language and education. It is necessary to amend the constitution and introduce new legal instruments. The existing mind-sets and behaviours need to change at policy and implementation levels. Reorientation and capacity building at all levels of federalization are critical to bring about change in Nepal. Research, innovation, and advocacy can make a difference to implementing the provisions made in the constitution. Adequate provisions of human capital and equitable distribution of resources are fundamentals to fulfil the constitutional obligations. The key to make federalization possible in Nepal is building trust between the people and the change agents.

References

- Acharya, K. & Zafarullah H. (2020). Institutionalizing federalism in Nepal: Operationalising obstacles, procrastinated progress. *Emerald Open Research*, 2 (1), 124-136. <https://shorturl.at/gnwB7>
- Acharya, M. R. (2021). *Nepal worldview: Nepal's outward-orientation, foreign policy and diplomacy in the changing geopolitical and international environment*. Adroit Publishers.
- Awasthi, L. D. (2020a). Federalism, conflict and peace in Nepal: Lessons for governance programming. *Learning Paper*. file://C:/Users/lava/Downloads/federalism-conflict-and-peace-in-nepal.pdf
- Awasthi, L. D. (2004). *Exploring monolingual school practices in multilingual Nepal* [Unpublished doctoral dissertation]. Danish University of Education.

- Bal, B. K. (2012). Machine Translation (Version 2.5) [Nepali-Tamang Translator]. Department of Computer Science and Engineering, Kathmandu University, Nepal. <https://shorturl.at/hWXY6>
- Bhatta, P. (2009). *Education in Nepal: Problems, reforms and social change*. Martin Chautari.
- Bhattarai, B. (2021). Nepalma Sanghiyata: Upalabdhi ra chunauti [The federalization practice in Nepal: Achievements and Challenges]. In B. Ashok, K.N. Devkota & T.R. Timalisina (Eds.), *Nepalma sanghiyatako abhayas: samiksha ra margachitra [The federalization practice in Nepal: Review and roadmap (pp.153-158)]*. Municipal Association of Nepal.
- Bogdan, R. C. (2007). *Qualitative research for education: An introduction to theories and methods* (5th ed.). PLP.
- Comprehensive Peace Agreement between the Government of Nepal and the Communist Party of Nepal (Maoist), November 22, 2006. <https://shorturl.at/bCGH2>
- Compulsory and Free Education Act, 2075, Np.F.§§ 3, 28 et seq. (2075). <https://shorturl.at/gzBMX>
- Constitution of Nepal, art. 7, 31, 287 et seq. (2015).
- Cresswell, J. W. (2012). *Educational Research: Planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). PHI Learning.
- Denzin, N. K., & Lincon, Y. S. (2000). *The research handbook of qualitative research* (3rd.ed.) Volume-I & II. Sage Publication.
- Fillmore. N. (2020). Local perspectives on mother tongue education in Nepal. In Y. P. Yadava & L. D. Awasthi (Eds.), *Perspectives on mother tongue- based multilingual education in Nepal* (pp.389-392). Nepal Academy.
- Gellner, D. N. (2007). Introduction: Transformation of the Nepalese state. In D. N. Gellner (Ed.), *Resistance and the state: Nepalese experiences* (Re. ed., pp.1-25). Beghanhn Books.
- Kandel, S. N. (2013). *Language choice and use in multilingual contexts of Nepal: An ethnographic study* [Unpublished doctoral dissertation]. Jawaharlal Nehru University, New Delhi.
- Kangas, T. S. (2000). *Linguistic genocide in education or Worldwide diversity and human rights?* Orient Longman.
- Kharel, A. (2022). Models of federalism and Nepal's practices. *Journal of Political Science*, 22, 40-50. <https://doi.org/10.3126/jps.v22i1.43038>
- Language Commission [Nepal]. (2021). *Sarkari kamkajko bhasha sambandhi sifarisharu* [Recommendations related to official language].
- Lawoti, M. (2007). Democratization, promotion and democratization hindering contentious politics: Lesson from Nepal. In M. Lawoti (Ed.), *Contentious politics and democratization in Nepal* (pp. 323-325). Sage Publication.
- Lopchan, L. B. (2019). *Vidyalayama Tamang bhashako shaikshanik prayog [Instructional use of Tamang language at school]*. [Unpublished doctoral dissertation]. Tribhuvan University, Nepal.
- Lopchan, L. B. (2023a, February 20). Yi palikaka pramukharule sthaniya bhasha en banai karyanyanma jute [These local level chairs, who formulated local language acts and

enacted].

Bahubhashik

Shiksha[Mlenepal.com].

<https://mlenepal.com/2023/02/20/2771/>

Ministry of Education [Nepal]. (1971). *National education system planning (NESP)*
<https://shorturl.at/GHJT1>

National Statistics Office. (2023). *National report on caste/ethnicity, language and education.*
<https://censusnepal.cbs.gov.np/>

Nembang, S. (2018). Sambidhan nirman ra sanghiyata karyannwayan [Formulation of constitution and implementation of federalization]. In B. Ashok, K.N., Devkota & T.R. Timalsina (Eds.), *Nepalma Sanghiyataako abhyas: samiksha ra margachitra [The federalization practice in Nepal: Review and roadmap* (pp. 9-27)]. Municipal Association of Nepal.

Parajuli, L. K., Uprety D., & Onta P. (2023). Sarbajanik bidyalaya shikshama laganiko rajniti ra laganisanga gansiyaka bibidh paksha [Funding politics in public school education and various aspects of funding]. In L.K Parajuli, D. Uprety, &P.Onta (Eds.), *Bidyalaya shikshako bittiy aaayam [Financial dimension of school education,* (pp. 1-23)]. Martin Chautari.

Phillipson, R. (2009). *Linguistic imperialism continued.* New Orient BlakSwan.

Phyak, P. (2017). *For our cho: Tlung: Decolonizing language ideologies and (Re) imagining multilingual education policies and practices in Nepal* (Publication No. 10587361) [Doctoral dissertation, University of Hawaii - Manoa]. PreQuest Dissertations and Theses Global.

Pradhan, U. (2018). *Simultaneous identities: Language, education and the Nepali country.* Oxford University Press.

Raby, R. L., Sharma, S., & K. Bista. (2021). Complexities of higher education in Nepal. In K. Bista, S. Sharma, & R. L. Raby (Eds.), *Higher education in Nepal: Policies and perspectives* (pp.284-291). Routledge.

Rai, B. S. (2010). *Sociolinguistics.* Bhundipuram Publication.

Staniya Sarkar Sanchalan en,2074 [Local Government Operation Act, 2017]. Np.F.11 et seq.(2017).<https://mofaga.gov.np/news-notice/1697>

United Nations Convention on Indigenous and Tribal peoples (ILO,169), June 7, 1989,
<https://shorturl.at/gsuEF>

United Nations International Decade of Indigenous Languages (2022-2032), December 21, 2019, <https://shorturl.at/eisx5>

United Nations Sustainable Development Goals (2016-2030),September 25, 2015,
<https://shorturl.at/nvOY2>

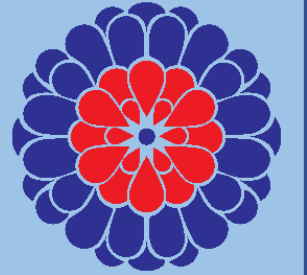
United Nations Universal Declaration of Human Rights, December 10, 1948,
<https://shorturl.at/qTUVWk>

World Bank. (2020). Supporting Nepal's historic transition [Results Briefs]
[.https://shorturl.at/sCJY0](https://shorturl.at/sCJY0)

भाषा आयोग

शङ्खमूल, काठमाडौं

फोन नं.: ०१-५२४२२३३, ०१-५२४२५३४, ०१-५२४२०४६

इमेल: language.commission2016@gmail.com

वेबसाइट : www.languagecommission.gov.np